

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 1 · MARS 2020 · PRIS 89 SEK

TEMA

DRÖMMEN OM DET FRIA OCH GRÄNSLÖSA VALET

NU SKRIVS HISTORIEN OM NYLIBERALISMEN OCH HUR
SVERIGE TOG STEGET FRÅN FOLKHEM TILL AVREGLERING

PRENUMERERA PÅ **TIDSKRIFTEN RESPONS** 6 NUMMER FÖR BARA **448 KR** DIGITAL PRENUMERATION FÖR **298 KR**

”Varje gång Respons kommer med ett nytt nummer känner jag mig lite rikare. Temana är alltid angelägna, sakprosan behandlas med stor kunskap och skribenterna argumenterar så där lågmäلت som man bara kan göra när man litar på läsekretsens intelligens. (...) Åttionio kronor sex gånger om året, det är inte mycket pengar för denna tankemässiga skatt.”

Åsa Linderborg i Aftonbladet Kultur om Respons 1 april 2019

”I varje arbetsrum där man tar humaniora och samhällsvetenskap på allvar kommer den att bli obligatorisk. Genom Respons kommer man att kunna hålla bättre koll, helt enkelt”

Mikael R Karlsson, Borås Tidning

Recensioner, internationell utblick, notiser, intervju, essä, m.m.

Tidskrift för recension och diskussion av facklitteratur

En svensk motsvarighet till tidskrifter som

THE NEW YORK REVIEW OF BOOKS & THE TIMES LITERARY SUPPLEMENT

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE/PRENUMERERA

Dags för bokslut över nyliberaliseringen

Av Kay Glans

Det kan vara värt att erinra sig Hegels ord om att Minervas ugglor sprider sina vingar när skymningen faller. Vi förstår en epok först när den är förbi. Detta gäller nog också nyliberaliseringen, vars historia det nu – som framgår av temat i detta nummer – är dags att börja skriva. En mer systematisk uppgörelse med den dogmatiska tron på marknadslösningar återstår förvisso, men det är ändå tydligt att en pendelrörelse bort från avregleringar och åtminstone aspekter av globaliseringen har tagit fart.

En del forskare ser nyliberaliseringen som en revolution uppifrån och lyfter internationella nätverks och organisationers betydelse. De har förvisso haft inflytande, men som Jenny Andersson påpekar i sin essä, fattades många avgörande beslut i utvecklingen av personer som inte ingick i dessa nätverk eller var nyliberaler i egentlig bemärkelse. Det fanns också en bred folklig förankring kring reformer som utlovade valfrihet och materiellt välstånd.

Drivkrafterna bakom en så stor samhällsförändring är sammansatta och man finner oväntade allianser. Sociologen Daniel Bell hävdade på 70-talet att kapitalismen kännetecknades av en "cultural contradiction". Som producenter behöver vi en protestantisk etik, starka och beständiga internaliserade normer, medan vi fungerar bäst som konsumenter om vi gör oss fria från traditionella bindningar och normer och bejaktar gränslöshet och impulser. Jagets val blir högsta instans.

Om detta var en motsägelse har kapitalismen hanterat den framgångsrikt. När det gäller att få anställda att arbeta behöver företagen inte längre förlita sig på en internaliserad moral, eftersom det finns effektiva metoder för att moti-

vera och kontrollera arbetskraften. Tekniken gör det möjligt att övervaka och mäta insatser, och anställningsformer har utvecklats som gör att de arbetande hela tiden måste frukta för att bli avskadade. Gig-ekonomin har drivit detta till sin spets.

De kulturella konsekvenserna av den anti-traditionalistiska, individualistiska hållningen har också gynnat kapitalismen. Motstånd mot globaliseringen, som tagit sin utgångspunkt i en nationell gemenskap, har blivit suspekt. Vänstern och kapitalet har faktiskt suttit i samma båt här; båda har attackerat gränser, framför allt de nationella, och denna politiska kniptångsmanöver har befäst globaliseringsideologins triumf under denna period.

Vi är nu på väg in i ett nytt politiskt och ekonomiskt klimat, under vilket nationens och statens roll omprövas. Att nationalismen åter kommit upp på agendan beror inte bara på högerpopulister och på att stora väljargrupper blivit allt mindre övertygade om invandringens positiva effekter. Pendelrörelsen beror också på den geopolitiska utvecklingen, framför allt Kinas uppstigande. Eftersom den kinesiska statskapitalismen agerar utifrån en nationell agenda, tvingar den andra nationer att ompröva sin egen öppenhet.

Om Minerva blickar framåt anar hon nog ugglor i mossen.

”Vi är nu på väg in i ett nytt politiskt och ekonomiskt klimat, under vilket nationens och statens roll omprövas.”

Kay Glans

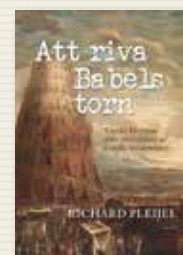
Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Noterat	6	Björn Sundberg ”... så vill jag utstå livet” – Anteckningar till de grekiska tragedierna Recensent Hans-Roland Johnsson	30
Krönika	8	Torsten Rönnerstrand <i>Kärleksinvider i litteraturen från Bibeln till Millenium</i> Recensent Johanna Vernqvist	32
Vi behöver en emoji för saknad och lycka av Hanna Bornäs			
Reportage	9	Politik & samhälle	
Rwanda har rest sig ur katastrofen av Mats Benner		Ivan Krastev och Stephen Holmes <i>Ljuset som försvann</i> – En vidräkning med imitationens epok Recensent Håkan Lindgren	35
Analys	11	Joakim Ruist <i>Global migration</i> – Orsaker och konsekvenser Recensent Björn Östbring	37
Varför vänstern har så svårt att se antisemitism hos invandrargrupper av Eli Göndör		Peter Esaiasson <i>Förorten</i> – Ett samhällsvetenskapligt reportage Recensent Håkan Boström	40
Debatt	15	Martin Gelin & Erik Åsard <i>Hotet mot demokratin – Högerpopulismens återkomst i Europa och USA</i> Recensent Siri Sylvan	42
Normkritik och museer Replikskifte mellan Cecilia Rodéhn och Inga-Lill Aronsson/Urban Josefsson		Utblick	
Tema: Nyliberaliseringen		Avgränsningen mot högerextremistiskt språkbruk håller på att luckras upp Av Charlotta Seiler Brylla	44
Drivkrafterna bakom nyliberaliseringen kom från många olika håll Av Jenny Andersson	19	Klassikern: Tacitus Annaler	
Intervju med Jessica Whyte Den globala nyliberalismen bärs upp av mänskliga rättigheter Av Johannes Heuman	24	Tröstlös pessimist, moralist och sann manierist Av Eric Cullhed	48
Konstarna & medier			
Richard Pleijel · Om Bibeln 2000 och dess tillkomst – Konsensus och konflikt i översättningsprocessen inom Bibelkommissionens GT-enhet · Att riva Babels torn – Viveka Heyman som översättare av Gamla testamentet Recensent Lars Kleberg	27		

27

35

52

64

TEMA: NYLIBERALISERINGEN

”Milton Friedman använde ofta Sverige som ett exempel på ett slags socialisering, som även inom ramarna för ett demokratiskt land kvävde incitament och individuell frihet. På det sättet försköt nyliberalismen det kalla krigets polarisering. Det var under 70- och 80-talet inte längre Sovjet som var liberalernas motbild, utan de nordiska välfärdsstaterna.”

JENNY ANDERSSON S. 23

Historia

Anne Applebaum
Röd hungersnöd – Stalins krig mot Ukraina
Recensent Lennart Samuelsson 52

Birgitta Almgren
Krossade illusioner – fallet Hermann Kappner och nazistisk infiltration i Sverige 1933–45
Recensent Anna-Lena Lodenius 55

Arlette Farge
Smaken av arkivet
Recensent Charlie Järpvalld 57

Mats Ekdahl
Snöns historia
Recensent Gustaf Johansson 59

Lisbeth Håkansson Petré
Tisdagar med Tolfterna – Nätverkande kvinnor i sekelskiftets Stockholm
Recensent Emma Hilborn 62

Naturvetenskap & teknik

Richard O. Prum
Skönhetens evolution – Hur Darwins bortglömda teori om det sexuella urvalet formar djurriket – och oss
Recensent Patrik Lindenfors 64

Högerextremt språkbruk

44

► Genom AfD:s genombrott har begrepp som tidigare varit tabuerade i Tyskland sipprat in i den politiska debatten.

Filosofi & psykologi

Michael Pollan
Psykedelisk renässans – Den nya vetenskapen om medvetandet, döden, beroende, depression och transcendens
Recensent Hanna Bornäs 66

Catherine Malabou
Olyckans ontologi – Vad ska vi göra med vår hjärna?
Recensent Carin Franzén 68

Sten Andersson
Vi två är ett – Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir och deras tid
Recensent Henrik Lundberg 70

Essä

Köandets spelregler
Av Daniel Zysk 72

Köandets spelregler

72

► Sverige och Polen skiljer sig åt när det gäller inställningen till köer. Detta vittnar om skilda historiska erfarenheter och olika tolkningar av begreppet rättvisa.

Red.

TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Chefredaktör, ansvarig utgivare & vd:
Kay Glans,
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Styrelseordförande:
Sten Widmalm
Övriga styrelsemedlemmar:
Kay Glans, Johannes Heuman och Inga Sanner

Redaktionssekreterare:
Jenni Sandström

Redaktör:
Johannes Heuman

Grafisk form:
Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:
Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationsärenden:
tidskriftenrespons@pressdata.se
Telefon: 08-799 62 48

Annonser:
calle.ljungstrom@tidskriften-respons.se

Respons utkommer med 6 nummer per år.

Tidskriften Respons
c/o Blå kontoret
Drottninggatan 104
111 60 Stockholm
Tel: 070-390 80 26
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292
Isbn 978-91-87175-48-0

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans.
Verksamheten stöds av Riksbankens Jubileumsfond, Kungl. Vitterhetsakademien, Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Kulturrådet samt Torsten Söderbergs Stiftelse.

Redaktionsråd: Carin Franzén, professor vid Institutionen för kultur och kommunikation, Linköping; Jenni Hjöhlman, publikationsansvarig på Kungl. Vitterhetsakademien; Anders Högborg, professor vid Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet; Håkan Möller, professor i litteraturvetenskap, Göteborg; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Claes Sandgren, professor i civilrätt, Stockholm; Pelle Snickars, professor i medie- och kommunikationsvetenskap, Umeå; Karl Wennberg, professor i företagsekonomi, Linköping; Susanne Wigorts Yngvesson, professor i etik vid Teologiska högskolan, Stockholm; Johan Östling, docent i historia, Lunds universitet.

Noterat

MYCKEN HUMANIORA ÄR REDAN POLITISERAD

I en krönika i *Expressen* den 8/2 ställer Johan Hakelius, på sitt vanliga ironiska vis, frågan om viss slags forskning och utbildning möjligtvis kan göra mer skada än nytta. Frågan är dock allvarligt menad. I fokus för kritiken står framför allt feministisk och postkolonial forskning och utbildning, som han menar har en normativ snarare än en vetenskaplig grundval. Hakelius anser att studenter som läser kurser av detta slag rimligen vill ha en avkastning på sin utbildning i form av ett betalt arbete. I en

”Denna forskning har från första början givit uttryck för en vilja att på ideologiska grunder förestava för allmänheten hur den sociala verkligheten ser ut och hur den bör ändras.”

påfallande hög grad har också, menar han, en arbetsmarknad för utbildningar av detta slag uppstått inom stat och kommun. Det finns, om vi får tro Hakelius, därför en risk för att utexaminerade studenter åstadkommer mer samhällslig skada än nytta när de väl börjar omsätta vad de

har lärt sig på universitet och högskolor. Hakelius kontrasterar denna möjliga skada med den uppenbara samhällsliga nytta som till exempel medicinsk utbildning och forskning har.

I en kritik av krönikan hävdar Marie Demker i *Göteborgs-Posten* den 11/2 att Hakelius och andra ”röststarka skribenter” på sistone har ”valt att politisera de humanistiska perspektiv som förs fram inom genusvetenskap och postkolonial forskning i en kulturkamp som inte har mycket med vetenskap att göra”. Enligt Demker anför Hakelius en politiskt motiverad kritik av feministisk och postkolonial forskning. Hon förefaller emellertid missa vad jag uppfattar vara huvudpoängen i Hakelius krönika. En gemensam nämnare för det slags forskning som kritiseras är att den mer eller mindre omedvetet tar sin utgångspunkt i vänsterns moralisk-politiska världsbild. Detta gör den normativ och i värsta fall skadlig, enligt Hakelius. Forskningen handlar i första hand om att identifiera offer och förövare. Det föregivna offret ska ges upprättelse medan förövaren symboliskt ska straffas.

Som många kritiker har påpekat är det i grunden en marxistisk tankefigur som ligger till grund för radikal feministisk och postkolonial forskning av detta slag. Låt vara att arbetarklassen har ersatts av ”Den Andre” och borgarklassen av ”vita heterosexuella män”. Tanken är alltså att den ena gruppen, de vita heterosexuella männen, förtycker och exploaterar ”Den Andre”. Fiendebilden är fortfarande det liberala västerländska samhället. Utopin är att detta samhälle ska ändras i grunden.

► Svärd eller plogbillar?

De moraliska kategorierna ”ont” och ”gott” är helt centrala i detta sammanhang. Den som kritiserar denna vänstervärldsbild är därför, som Hakelius säger i sin krönika, en fiende – inte bara en kritiker. Det är i det närmaste en överlappsgärning att påpeka att samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning av detta slag redan är politiserad och involverad i en kulturkamp. Hakelius kan inte gärna ta åt sig äran av att ha dragit in den i en sådan kamp, som Demker tycks mena. Denna forskning har från första början givit uttryck för en vilja att på ideologiska grunder förestava för allmänheten hur den sociala verkligheten ser

ut och hur den bör ändras. Till skillnad från diverse ”röststarka skribenter” har den dock fördelen att kunna presentera sig som ”forskning” och ”vetenskap” – även när värdepremisserna ligger i öppen dag. Jag anser att vi med Hakelius har all rätt att ställa oss frågan vad som händer när vänsterns moralisk-politiska världsbild okritiskt accepteras inom universitet, utbildningsinstitutioner och myndigheter: Gör den mer skada än nytta? Jag ska villigt erkänna att jag ofta har ställt mig samma fråga. Det vore ett akademiskt och journalistiskt tjänstefel att underlåta att ta upp ämnen av detta slag. Det är inte, behöver man kanske

tillägga i dagens polariserade debattklimat, samma sak som att agera tankepolis eller ropa på indragna forskningsmedel och tjänster.

I sin kända föreläsning "Vetenskap som yrke" skiljde samhällsvetaren och humanisten Max Weber mellan politikern å ena sidan och den akademiska läraren och forskaren å den andra. För den förstnämnde är inte ord och begrepp "medel i en vetenskaplig analys [...] utan svård riktade mot motståndaren. De är kampmedel". För läraren och forskaren är de däremot "plogbillar för att luckra upp det kontemplativa tänkandets mylla [...]". Problemet med en hel del humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning av i dag är att politikern har tagit över forskarens och lärarens roll. Begreppen har blivit till svård. Den dag då svärden ska smidas om till plogbillar verkar dessvärre inte heller stå för dörren. ■

► **Henrik Lundberg är docent i sociologi vid Göteborgs universitet.**

TRILLA RUNT ELLER TRILLA DIT

När den italienska skoproducenten Golden Goose presenterade sin höst- och vinterkollektion 2018 väckte det stor uppmärksamhet både inom och utanför modevärlden. I kollektionen fanns nämligen en skomodell som designats för att efterlikna utslitna gympaskor och vars prislapp, trots att skorna är missfärgade och hoptejpade, låg på nästan 6000 kronor. Golden Goose kritiserades bland annat för att appropriera och glorifi-

► **Appropriering av fattigdom?**

► **Lyx eller lågstatus?**

era fattigdom. Men denna typ av flirtande med markörer som förknippas med motsatsen till lyx är långtifrån ovanlig bland de exklusiva märkena.

Ett annat exempel är det franska modehuset Balenciaga som 2017 presenterade en läderväska för närmare 20 000 kronor som till både färg och form är misstänkt lik en blå Ikea-påse. Liknande trender förekommer också inom restaurangvärlden, där lyxrestaurangernas menyer erbjuder rätter som kombinerar inslag som förknippas med snabbmat, som hamburgare och tacos, med exklusiva ingredienser, som gåslever och tonfisk-tartar.

Hur kommer sig detta? Enligt *trickle-down*-teorier borde det vara tvärtom: statusymboler och modetrender formas bland eliten och sprids sedan nedåt.

Marknadsföringsforskarna Silvia Belleza och Jonah Berger föreslår i ett working paper från slutet av 2019 att vi bör förstå detta fenomen i termer av identitet och klass. "När lyxvaror blivit alltmer uppnåeliga behöver rika människor alternativa sätt att signalera sin status", säger Berger i ett pressmeddelande inför publiceringen av artikeln i ett

kommande nummer av *Journal of Consumer Research*.

Genom att anamma vissa företeelser som associeras med låg status kan eliter särskilja sig från medelklassen. Resultatet blir enligt Belleza och Berger att signaler ibland snarare "trickle round" än "trickle down", det vill säga plockas upp från lägre klasser av de högre skikten för att slutligen spridas bland medelklassen.

Men det krävs välavvägda kombinationer av högt och lågt för att signalen om exklusivitet ska vara tydlig. Bellezas och Bergers experiment visar att respondenter som tillhör medelklassen är mindre benägna att anamma detta riskabla konsumtionsmönster. "Eliter kan experimentera med markörer som anses vara okultiverade utan risk att förlora status, medan medelklassen, vars position är mer osäker, håller fast vid tydliga statussymboler", som Berger uttrycker det. ■

BIBLIOGRAFI ÖVER SVENSK JAZZ

En svensk jazzbibliografi presenterades häromåret på Musikverkets hemsida (www.musikverket.se). Bibliografin var resultatet av många års arbete av jazzforskaren Mats Holmqvist i Göteborg. Nu utkommer förteckningen *Svensk jazzbibliografi* i bokform (111 sidor, förlag NollTrettioEtt Kultur 2019, ISBN 97891163962387).

Boken innehåller en noggrann katalog över böcker (även skönlitteratur), diskografier, mindre skrifter samt periodiska utgåvor där jazzens genombrott i Sverige på 1930-talet och dess senare segertåg och kriser avspeglas. Den minutiösa beskrivningen av de drygt 300 titlarna (dock utan uppgift om upplagesiffror) kompletteras med kommentarer som sätter in varje publikation, stor som liten, i dess rätta kontext. Bibliografen Mats Holmqvist har i så gott som samtliga fall haft de redovisade skrifterna i handen.

Till skillnad från nätupplagan har boken noggranna register och ett rikt och ovanligt bildmaterial, bestående av omslagsbilderna till delvis bortglömda

böcker (formgivare är Christian Holmstedt). Att bläddra i bibliografin och närläsa informationen om de olika titlarna är att resa i en vital och förvidgningen av den svenska kulturhorisonten mycket viktig konstforms historia. I dag finns en digitaliserad version av alla årgångar av världens äldsta jazztidning, *Orkester Journalen* (grundad 1933). Till-

sammans med denna guldgruva och de många värdefulla historiska återutgivningarna på bland annat märket Caprice ger *Svensk jazzbibliografi* material för en ny och fördjupad beskrivning av jazzens resa i Sverige, alltid på gränsen mellan modernism och populärkultur. ■

► **Lars Kleberg är professor emeritus i ryska.**

STOCKHOLMS MUSIKLIV DIGITALISERAS

Det svenska musiklivet växte starkt i Stockholm under slutet av 1700-talet som en följd av billigare musikinstrument, notutgivning och en ökad medvetenhet om fritid inom framför allt borgarklassen. Hemmusicerandet blomstrade och det finns skäl att hävda att det som långt senare kom att kallas det "svenska musikundret" har sina rötter under denna tid då visgenren slog igenom.

En av dem som spelat en viktig roll för att förmedla detta kulturarv är musikern och musikhistorikern Bernt Malmros. Nu lanserar Malmros tillsammans med Ingvar Lundkvist, från museivärlden, en ny webbportal (musiktresekler.se) för Stock-

holms musikliv under tre sekler, 1600-, 1700- och 1800-talet. Genom detta långa tidsperspektiv gestaltas hur det svenska musiklivet vuxit fram i samklang med såväl internationella trender som inhemska förutsättningar i Sverige.

Syftet är att levandegöra musik från en tid då vi saknar ljudinspelningar. Det gör att förståelsen av musiken bygger på omfattande efterforskningar i notmanuskript och tryck, diskussioner i tidskrifter och andra publikationer, där musikteori och spelpraxis diskuteras, samt nationella och internationella biografiska och kulturhistoriska källor.

På webbportalen presenteras biografier över personligheter i Stockholms musikliv under dessa tre sekler tillsammans med artiklar som belyser ämnet. Till exempel kan man läsa om den italienskfödda musikern och kompositören Mathilda Orozco (1796–1863) – kallad ”Söderländskan i Norden” – som spelade en central roll i Stockholms

► Mathilda Orozco.

kulturliv under ett par decennier och blandade svensk folkmusik med franska och italienska musikinfluenser.

Dessutom är flera av texterna försedda med inspelningar, bland annat med Malmros själv. Initiativet visar hur digital humaniora, som diskuteras alltmer flitigt vid svenska lärosäten, kan ta sig konkreta uttryck. I detta fall integreras digital teknik, humaniora och konst i ett lättillgängligt folkbildningsprojekt. ■

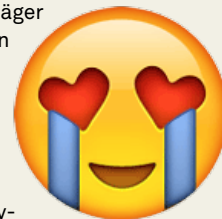
KRÖNIKA

► Vi behöver en emoji för saknad och lycka

av Hanna Bornäs

Den senaste tiden har mitt hem fyllts av fadosångerskan Amália Rodrigues röst, och knastret som följer på de gamla inspelningarna. De vemodiga tonerna skapar en hemtrevlig stämning, trots att de förmedlar en djup saknad, en längtan bort eller hem. Och det verkar ju märkligt att hemlängtan kan ge en hemkänsla, för det går ju inte att längta efter något och samtidigt vara mitt i det. Men kanske bär det speciella portugisiska vemodet med det

värde. Det är ett ord som äger psykisk mognad – det kan kännas vid ambivalens och sorg – vilket inte alltid premieras i vårt samhällsklimat. Det är lätt hänt att börja tänka att det var bättre förr, oavsett om ”förr” betecknar en tid då Sverige var mer homogent eller en tid då det var mindre rasistiskt. Eller en personlig ålder då barnen var snälla och hyn litet slätare.

En annan vanlig reaktion är att nedvärdera det förlorade: den som inte längre vill ha mig är en idiot och förlusten är hennes. Uppmaningar om att inte se tillbaka, utan bara självsäkert leende gå framtiden till mötes, är vanliga inom yttlig självhjälpslingo. Men att erkänna att något är både värdefullt och för alltid förlorat och kunna känna kärlek och sorg inför detta, kräver känslomässig nyansrikedom och styrka. Det sägs ofta att för att kunna älska någon annan så måste man älska sig själv. Jag är inte så säker på det, men är ganska säker på att man måste ha förmågan att sörja för att kunna älska. Så snart band skapas och något laddas med mening blir den älskande sårbar, även innan förlusten är ett faktum. Erkänns inte såret, är kärleken inte mycket värd.

I fadon är såret och kärleken intimt förbundna. Och hemlängtan kan vara både en saknad efter ett hem och glädjen över det hem som nu finns, men en gång kommer gå förlorat. Säger saudade något om portugisernas förhållningssätt till livet? Vid sidan av japanskans *mono no aware* som betecknar ett ömsint vemod över tingens förgänglighet, känner jag inte till något ord som på samma sätt spänner över både lycka och saknad. Om vi hade ett sådant ord, skulle vi då vara lika benägna att läsa depression i sorgens ansikte, och sjukförklara den ledsna? Skulle vi bli lika rädda och stumma inför den som nyss förlorat någon nära? Jag tror att vi skulle ha lättare att se meningen, men även glädjen, i vemodet.

När jag chattar med en kompis och vi reagerar på varandras meddelanden med de enkla emojis som finns till buds, påpekar vi ofta att det skulle behövas en kombination av den gråtande, skratande och hjärtögda gubben, för så mycket i livet väcker bitterljuva blandkänslor. Jag inser nu att det är en saudade-emoji som behövs, och om Facebook utvecklats i Portugal är jag säker på att den redan hade funnits. ■

”Det sägs ofta att för att kunna älska någon annan så måste man älska sig själv. Jag är inte så säker på det, men är ganska säker på att man måste ha förmågan att sörja för att kunna älska. Så snart band skapas och något laddas med mening blir den älskande sårbar, även innan förlusten är ett faktum.”

svåröversatta *saudade* på en ledtråd till denna till synes motsägelsefulla känsla. Enligt Wikipedias fadosida kan *saudade* betyda ”hemlängtan, en nostalgisk väntan blandad med sorgsenhet, smärta, lycka och kärlek”. Läser man vidare på den engelska sidan för ordet, förstår man att längtan inbegriper en aning om att det förlorade aldrig kommer tillbaka, men även en upprymd känsla som minnet av det älskade ger. Det är ett fascinerande begrepp utan motsvarighet i svenskan. Vårt ord ”nostalgi” leder associativt mer till leendet inför ett barnprogram från 70-talet, eller konservativt vurmande för gångna tiders samhällsordning. Nostalgin förefaller platt och enkelriktad – ett idealiserande i efterhand och saknad på tryggt avstånd. När en brutal totalitär makt ersatts av en brutal kapitalistisk, som i Ryssland, dyker ofta det nostalgiska tillbaka-blickandet upp.

Saudade är mer tilltalande. Rent språkligt ljuder det mjukt som en smekning och har inget krävande eller oförsonligt över sig. Det förlorade erkänns som förlorat, utan att tömmas på

Reportage

Rwanda har rest sig ur katastrofen

Mats Benner

Rwanda hamnade i världens blickfång i samband med folkmordet 1994, men representerar i dag Afrikas möjlighet till pånyttfödelse. Hanteringen av det förflutna är centralt, men Rwanda blickar också framåt. **Samhällsbygget märks tydligast inom utbildningen, som syftar till att göra landet till en kunskapsekonomi. Men om detta ska fungera krävs en nationell plan av det slag som de asiatiska tigerekonomierna en gång tog fram.**

Världsekonomins jakt på expansionsmöjligheter fortsätter. För 30 år sedan var det Asien som växte, först tigerekonomierna och sedan Kina. Under 1990-talet och en bit in på 00-talet seglade Latinamerika upp som en ny kraft i världsekonomin, men efterhand ebbade detta ut. Vad finns kvar att rikta förhoppningar och investeringar mot? Jo, Afrika.

Afrika kan inte reduceras till en berättelse. De tragiska stråken finns här: länder som utsätts för rovdrift av inhemska eller främmande krafter, av stater som rör sig cirkulärt mellan demokrati och diktatur, och mellan öppenhet och slutenhet. Men en berättelse som också kan berättas i dag handlar om upprättelse och den förkroppsligas kanske mer än något annat av ett land som har varit märkt av kolonialism och vanskötsel som kulminerade i folkmord, men som i dag försöker samlas kring tillit, tillförsikt, teknologi och tolerans.

Landet är Rwanda. Det är det kanske allra mest talande exemplet på en afrikansk upprättelse

och återuppståndelse, detta land som hamnade i världens blickfång några få månader 1994, när nästan en miljon människor dödades. Rwanda bröt

sammanbrott, utan snarare som drivkraft för expansion och utveckling.

Expansionen syns överallt. Det är ett ungt land, medianåldern

”Om Rwanda 1994 symboliserade Afrikas alla problem är landet i dag kanske kontinentens klarast lysande stjärna.”

denna dödsdans av egen kraft, medan USA och Europa tittade på. Detta var det ultimata sveket mot ett land som lämnades att dö för egen hand.

Om Rwanda 1994 symboliserade Afrikas alla problem är landet i dag kanske kontinentens klarast lysande stjärna. I Rwandas fall betyder det att alla de krafter som i någon mening ”är” Afrika möts här: stöket, mångfalden, det komplicerade arvet, den unga befolkningen, naturrikedomarna, det komplexa politiska spelet och de många motsättningarna. Rwanda visar att alla dessa krafter kan hanteras och förenas utan uppenbar risk för

är 20 år, hälften av Sveriges. Stadsbefolkningen växer snabbt, huvudstaden Kigali har tredubblat sin befolkning på 25 år. Men landsbygden är fortfarande landets ekonomiska och sociala ryggrad; mer än hälften av ekonomin och befolkningen finns i och kring jordbruket. Men landsbygden är för liten och småskalig för att rymma en ung generation. En förutsättning för att krafterna ska kunna mötas och förstärka varandra är att städerna växer och ger energin möjlighet till produktiva utlopp.

Om rörlighet och stadsutveckling är viktiga delar i återskapandet av Rwanda är hanteringen

av det förflutna lika centralt. Landet är en stor biståndsmottagare, ett bistånd i det dåliga samvetets tecken, men biståndet är inte det viktigaste i hanteringen av det förflutna. Det är snarare att landet talar så öppet om och bygger på denna erfarenhet. Överallt påminns man om folkmordet, i monument, minnesmärken, massgravar och platser där förödelserna var särskilt svår. Läkningsarbetet handlar inte bara om att namnge det förflutna, utan också om att lära av det. Man talar exempelvis inte länge om olika folkslag, utan om en rwandisk befolkning.

Konflikthantering i det lokala var sättet att försonas. Förövarna dömdes i sina lokala sammanhang. Det skapade både förståelse och försoning. Denna typ av försoning bär drag av erfarenheterna från Tyskland, Japan och Vietnam, där just öppenheten och förlåtandet blev förutsättningen för att kunna gå vidare och utvecklas.

I progressiviteten ligger också att landet vill vara ett undantag från omgivande länders oro och oreda. Denna ambition syns

på många olika sätt. Entrén till landet sker elektroniskt; visum ordnas fram på plats, oändligt mycket smidigare än passagen in i Nordamerika eller Kina. Minsta kiosk är digitalt uppkopplad, elektroniska pengar fungerar lika bra som kontanter. Marknaderna verkar utan korrupta smörjmedel. Det är enkelt att starta bolag och få tillgång till kapital utan mellanhänder. Hävdvunna föreställningar om manligt och kvinnligt utmanas, i familjen, på arbetsplatsen, i politiken och i samhället i stort. Statsapparaten sköts professionellt och rättsstaten verkar hyggligt trovärdig.

Samhällsbyggandet syns kanske allra tydligast inom utbildningen. Det Rwanda som kollapsade under folkmordet var ett fattigt jordbruksland, utan egentlig stadsförtätning och andra urbana uppgifter än de som en tämligen smal stat kunde erbjuda. Utbildningen var i huvudsak en kolonial rest, ägnad att forma en liten lojal elit, och jordbruket – ekonomins ryggrad – byggde på familjen som ekonomisk enhet och på den beprövade erfarenheten som kunskapsbas. Som en del i den nationella resningen och som ett svar på den snabbväxande befolkningen har utbildningen moderniserats och rustats upp.

Rwanda har sedan fem år, när åtta specialhögskolor slogs ihop till en samlad enhet, ett sammanhållet riksuniversitet. Universitetet är inrymt i fina, rymliga och moderna lokaler. Utrustning och faciliteter är fullt funktionella. Ambitionen är att göra Rwanda till en synlig nod i den globala universitetsvärlden, ett högt ställt mål med med tanke på att inget land i Afrika, med undantag för Sydafrika, syns i dagens akademiska rankinglistor. Men denna synlighet ska byggas och det görs på ett nitiskt sätt. Styrning och genomlysning av det akademiska vardagsarbetet kombineras med stora satsningar inom områden där Rwanda i dag faktiskt gör avtryck i världen. Dit hör biodiversitet och konflikthantering, områden där landet har en del att lära världen, med sina minimala ekologiska fotavtryck

och erfarenhet av att bearbeta nationella trauman.

Den finns en sammankopplad ambition att göra Rwanda till en kunskapsbaserad ekonomi, som kanske förefaller optimistisk när småföretagande och handel, snarare än biotech och IT, är de dominerande sysslorna. Men viljan är inte att ta miste på. Utbildningen dominerar som uppdrag för universitetet, forskningen får

som donator utan också som investerare i framtidens guld: begåvade, yngre, företagsamma och teknikorienterade individer som i framtiden ska lockas till Nordamerika. I Rwanda finns också det första internationella universitet som etablerat sig i Afrika – när prestigeuniversitetet Carnegie Mellon startat sitt första campus i Afrika är det just i Rwandas huvudstad. Staten

► Carnegie Mellon University startar filial i Rwandas huvudstad.

stå tillbaka när tiden inte riktigt räcker till. Men det finns en önskan att täppa till bristerna och ge också den genomsnittlige rwandiske läraren tillgång till och inträde i ett globalt kunskapsystem. För detta mål byggs broar och allianser med svenska och andra internationella grupper, i samarbeten om utbildning, forskning och innovation.

Rwanda är en del av världen och det syns. Landet genomkorsas av krafter som kommer utifrån med sina ambitioner och dagordningar. Den kinesiska närvaron är påtaglig, i infrastrukturprojekt, ekonomiska program och stöd till innovatörer. Men även USA märks, inte bara

subventionerar genom att ge bort marken som universitetet står på, men det amerikanska universitetet gör ändå en satsning på i storleksordningen 100 miljoner kronor bara för själva byggnaden. Filialen står där som ett palats i utkanten av den innovationszon som växer fram med kinesiskt bidrag och bistånd, och som ett löfte om att knyta samman den afrikanska kontinenten med de globala toppuniversiteterna (och, litet paradoxalt, kinesiska storföretag som också finns där).

Samtidigt stänger USA i Trumps härnadståg mot främmande element gränserna för visum för just unga, begåvade. En

positiv effekt av det kan bli att den lokala begåvningen stannar i Afrika snarare än att sugas upp av det nordamerikanska högteknologiska systemet. Ännu är det inte riktigt så; lockelsen att bryta upp och fara till Nordamerika eller Europa sitter fortfarande djupt. Om Rwandas nyinslagna väg med kunskap och kunnande som drivkrafter på allvar ska slå rot, behövs en nationell plan av ungefär det slag som Singapore och de andra asiatiska tigrarna tog fram för 40 år sedan, med investeringar, utbildning och industristöd i statens regi. Det är mycket prat och ambition men liten målmedvetenhet som det ser ut nu och risken för bakslag och frustration är betydande.

Men riktningen är entydig. Det finns en medvetenhet om att om Rwanda på allvar ska växa, måste det ske av egen kraft, med egna målsättningar och resurser. Gästspel av donatorer och välgörare räcker inte i längden, och att bli en kolonial utpost för Kina eller för den delen USA är inte heller en hållbar väg framåt. Och om inte annat måste landet hålla ihop av egen kraft, för världen har en förmåga att glömma sina löften och springa sin väg om det börjar bli oroligt.

Detta är postkolonialism på allvar, kampen för självständighet som vardagspraktik. En pensionerad diplomat som jag mötte på hotellet där jag bodde under min vistelse i landet sade: – Vad har vi lärt oss av folkmordet? Att vi i slutändan inte kan lita på andra. Vi måste kunna klara oss själva.

Och just så är det kanske i den framgångsrika och samtidigt ömtåliga globaliseringen: att öppna sig för samarbete med andra, men samtidigt se till att säkra den egna överlevnaden. För globaliseringen är en kall kraft som vet priset på allt, men värdet på intet. ■

► Mats Benner är professor i forskningspolitik vid Lunds universitet och besökte nyligen Rwanda som del i en SIDA-Rwanda-samarbetsgrupp kring ledning och organisation av University of Rwanda.

Analys

Varför vänstern har så svårt att se antisemitism hos invandrargrupper

Eli Göndör

Myten om global judisk makt är antisemitismens kärna. I Sverige har antisemitism tillåtits för att de som uttrycker sitt judehat har ansetts vara maktlösa. **I vänsterns analys, inspirerad av postkolonial och intersektionell teori, kan rasism nämligen bara riktas neråt. Hat underifrån ursäktas som en rimlig reaktion på förtryck.** Vänsterns acceptans för antisemitism hos påstått utsatta grupper från Mellanöstern och Afrika visar inte bara teoriernas brister. **Den tydliggör även hur vanlig den antisemitiska myten om judisk makt är inom vänstern.**

Upprepad kritik mot en text av Peter Wolodarski i *Dagens Nyheter* fick Annika Hamrud, dokumenterad antifrämlingsfientlig och antirasist, att på twitter påstå att kritiken hade antisemitiska motiv. Hon tog inte bara upp Wolodarskis judiska bakgrund utan lyckades också i samma tråd på twitter göra DN till "judisk media", trots att kritiken varken handlade om Wolodarskis religiösa tillhörighet eller DN:s ägares bakgrund. För att försvara Wolodarski använde Hamrud just antisemitiska argument som hävdar dels att en jude alltid i första hand är en jude som bara bryr sig om judiska intressen, dels att media är "judisk" om den på något sätt kan kopplas till människor med något judiskt i sitt förflutna.

Detta visar hur djupt rotad antisemitiska tankefigurer är i människors föreställningsvärld, även bland dem som påstår sig vara antirasister eller liknande. Politiker upprepar ideligen behovet att minnas Förintelsen och reser till Auschwitz. Och visst är det viktigt att lära av historien,

men samtidigt blir det en enkel utväg för att slippa befatta sig med den vardagsantisemitism som blir allt vanligare, inte bara i Sverige. Antisemitism skiljer sig

roffa åt sig världens tillgångar genom ständiga konspirationer och globala manipulationer. Judars makt för aldrig med sig något gott eftersom juden till

och därför måste mördas. Förintelsen kunde lanseras som idé till Europas befolkning för att nazisterna påstod sig bekämpa en judisk världskonspiration som förstörde världen. Det var den judiska makten som skulle bekämpas och besegras så att en annan makt som såg till folkets bästa kunde ta över världen och rengöra den från judiskt inflytande. Det som gjorde att världen mer eller mindre aktivt deltog i att samla judar till läger för att utrotas var att den antisemitiska myten om ett judiskt världsherravälde som hotade hela världen, accepterades av alltför många. Det var alltså inte frågan om vilken rasism som helst.

Antisemitism i Europa i allmänhet och i Malmö och Sverige i synnerhet har tillåtits just för att vissa som uttryckt sitt judehat har ansetts vara maktlösa. Judar som hatas har ansetts vara etablerade och ha makt. Den maktlöses hat har ansetts vara motiverat som något slags rimlig reaktion på ett historiskt förtryck. Missbruket av den postkoloniala teoribildningen i

”Antisemitism i Europa i allmänhet och i Malmö och Sverige i synnerhet har tillåtits just för att vissa som uttryckt sitt judehat har ansetts vara maktlösa.”

från andra former av rasism och sprider sig i dagsläget med en omfattning som i princip hotar judiskt liv i Europa i allmänhet och Sverige i synnerhet. Den insikten uppnås inte genom pliktskyldiga uttalanden om Förintelsen.

Det är nämligen myten om en judisk makt som är antisemitismens kärna. Den antisemitiska idén går ut på att judar inte bara har makt utan också använder den för att planera och skapa konflikter som de tjänar pengar på. Juden påstås försörja sig på andras olyckor och suga ut och

sin natur anses vara ond, girig och självisk. Antisemiten menar därför att världens räddning är ett maktskifte så att maktutövningen i stället blir välgörande, rättvis och generös.

Det är just uppfattningen att det skulle vara den judiska makten som bekämpas som gör antisemitism så farlig, även för andra grupper eller minoriteter som riskerar att utsättas för rasism. Förintelsen möjliggjordes inte för att det påstods att homosexuella män var sjuka eller att romer skulle vara underlägsna

kombination med godtyckliga maktanalyser har i sammanhanget fungerat som hinder för att peka ut antisemitiska uttryck hos påstått maktlösa eller underlägsna grupper. När ordet "jude" har blivit besvärande för att judar bevisligen kan förföljas

”Varken min judiskhet eller mina föräldrars erfarenhet är ett argument för giltigheten eller för bristerna i denna text.”

och hatas även om de har utbildning eller jobb har begreppet "sionism" blivit en bekväm tillflyktsort. Förflyttningen eller rörelsen mellan de olika begreppen är ofta godtycklig. Men oavsett vilket begrepp som används är det i båda fallen judisk maktutövning som avses.

Det är om varför och hur antisemitism skiljer sig från andra former av rasism denna text handlar. Men också om varför det för vissa är så svårt att acceptera den skillnaden. Om inte skillnaderna mellan antisemitism och övrig rasism tydliggörs, kommer varken det ena eller det andra att kunna åtgärdas. Om allt är samma rasism och eko från 30- talets Europa är inget det.

Först en reservation. Längre har jag undvikit att diskutera antisemitism, delvis för att jag tycker att andra än judar bör ägna sig åt det, delvis för att jag inte vill hamna i facket av överlevande eller barn till överlevande som ges trovärdighet i frågor som rör antisemitism på grund av sin judiskhet eller sina erfarenheter av Förintelsen. Därför vill jag redan här understryka att inget av det jag skriver ska värderas utifrån vem jag är. Varken min judiskhet eller mina föräldrars erfarenhet är ett argument för giltigheten eller för eventuella brister i denna text.

Skillnaden mellan antisemitism

och andra former av rasism är alltså att antisemiter egentligen avundas judar. Andra former av rasism ser ner på sitt hatobjekt. Antisemiter hyser föreställningen att en judisk konspiration upprätthåller ett judiskt världsherravälde. Den judiska makten blir en förklaring till egna misslyckanden. Det är således egentligen frågan om beundran, som också blir en spegel i vilken antisemiten ser sina egna tillkortakommanden. För att få ordning på världen anser de att judar måste fråntas sin påstådda makt eller sitt påstådda kapital, samtidigt som deras makt ska ersättas av en annan ideologi eller andra människor som anses kunna göra världen bättre och mer rättvis.

Andra former av rasism oroar sig över att deras hatobjekt på olika sätt smutsar ner eller befläcker den etniska renheten eller den moraliska överlägsenheten. Muslimer påstås vara omänskliga, våldsamma och efterblivna med ambitionen att ta över hela västvärlden genom förökning och invandring. Homosexuella och andra sexuella preferenser som inte är heteronormativa anses vara äckliga och demoraliserande. Svarta påstås vara underutvecklade och precis som muslimer farliga. Rasisternas hatobjekt nedvärderas. De ska helt enkelt rensas bort eller ut, inte för att de har makt utan för att de anses vara underlägsna eller för att de med sin närvaro befläcker eller degenererar rasistens föreställning om att vara en del av något rent och autentiskt.

Men eftersom judar anses ha makten hävdas det i rasistiska kretsar att det är judarnas fel att muslimer och andra har kommit till Europa. Det är den judiska makten som påstås ha påverkat Europas politiker att ta emot alla invandrare för att den vägen bryta ner den kristna hegemonin, den europeiska autenticiteten och stabiliteten i Europa. I rasistiska samtalsrum på internet är man helt fixerad vid judars påstådda intresse för det "multikulturella" samhället. Har det suttit 49 protestanter, 50 homosexuella och en jude i ett sammanhang som valt att tillåta

invandring eller bedriva multi-kulturell politik är det judens fel och den judiska makten som bär ansvaret.

Antisemiten kommer alltid att spåra upp just juden. Oavsett hur många katoliker, protestanter eller homosexuella som har varit delaktiga i olika idéer eller finansiella bedrägerier, är det just juden som lyfts fram för att bekräfta idén om judisk makt, girighet och ondska. Dessutom påstås bedrägerier genomförda av judar vara resultatet av en inneboende judisk ondska och girighet. Judar som betar sig förkastligt anses göra det för att ondskan och girigheten sitter i den judiska karaktären. Andra anses göra fel för att de är onda individer, inte för att det skulle finnas en inneboende ondska hos européer, svenskar eller protestanter.

Judarna anses styra, de andra ses som nyttiga idioter för den judiska konspirationens syfte. Hur påverkat samhället är av myten om den judiska maktens negativa konsekvenser framgår till exempel av aningslösa påståenden om en judisk lobby i USA. Den judiska lobbyen är då alltid den som vill ha fler bosättningar eller en mer hårdför israelisk politik. När organisationen Jstreet, som etablerades 2007 och hade

den logiska slutsatsen av sina resonemang. För om en handfull judar lyckas förpesta tillvaron för hela Europa, USA, runt 1,9 miljarder muslimer samt världen i övrigt, säger det ju också något om deras förmåga att skydda sig mot den påstådda judiska konspirationens illgärningar.

Det finns en rad olika anledningar till att den seglivade myten om judisk makt lever kvar, men en starkt bidragande faktor är skriften *Sions vises protokoll*. Den publicerades första gången i Ryssland år 1903 och påstods vara utdrag från ett flertal möten, där judar samlats för att planera hur det judiska världsherraväldet ska upprätthållas. I skriften beskrivs hur judar och frimurare smider planer för att försöka förgöra den "kristna civilisationen" med hjälp av liberalism och socialism. Genom att skapa krig och konflikter ska judar inte bara stärka sin egen position utan också tjäna pengar på världens lidande.

I Ryssland användes skriften för att försöka bevisa att det kommunistiska maktövertagandet egentligen var ett led i denna judiska konspiration. Henry Ford bekostade tryckningen av 500 000 exemplar som skulle spridas över hela USA.

”Både nazister och islamister delar upp världen mellan offer och förövare. Offret är enligt dem vita européer respektive muslimer som genom sina rena, autentiska ideologier kan skapa det absolut rättvisa samhället.”

Obamas öra, argumenterar för stopp av bosättningar, mer förhandlingar och riktar skarp kritik mot Netanyahu och Trump, pekas det inte ut som "judisk lobby". Och när oljekartellen Opec, som bildades av i huvudsak arabiska oljeproducerande länder, ägnade sig åt global utpressning under 1970-talet kallades det inte för "muslimsk lobby". De som driver konspirationerna drar naturligtvis inte

Redan 1921 och sedan 1935 bevisades det att skriften är ett falsarium. Ändå sprids den fortfarande och läses av många, inte minst i Asien och Mellanöstern. I framför allt arabvärlden och Iran har regimerna uppmuntrat spridningen av texten och många där är övertygade om att den verkligen skrevs av sionister och är en sann beskrivning av hur världen styrs.

Arabisksocialistiska diktaturer

har med hjälp av texten fostrat generationer till att uppfatta det egna misslyckandet som ett resultat av en judisk konspiration. I Mellanöstern blev idén om den judiska världskonspirationen en tacksam avlastningsyta för diktaturernas tillkortakommanden. Israel blev den spegel i vilken den arabiska världen såg sina misslyckanden. Diktaturerna kunde förklara sitt systematiska maktmissbruk genom att peka ut Israel som den judiska (sionistiska) världskonspirationens verktyg. Majoriteten av dem som kommit till Europa och Sverige som flyktingar från Mellanöstern har lärt sig att judisk makt är orsaken till deras misslyckande. Visserligen har det gjorts försök att använda begreppen "sionismen" eller "sionister" för att den vägen göra föraktet mer rumsrent. Men för den som skrapar litet på ytan så kommer snart ordet *yahod* (jude på arabiska) fram. Resultatet är att människor som fått sina familjer och grannar fångslade, torterade eller avrättade av maktfullkomliga arabiska regimer i stället hatar befolkningen i ett land de ofta inte ens kan peka ut på kartan.

Hotet mot frihetliga länder i Europa kommer i dag framför allt från nazister och islamister. Dessa ideologiers grundförutsättning är att det finns en judisk världskonspiration. Delar av västern omformulerar det, men har svårt att frigöra sig från tanken på judisk makt och judiskt kapital. I samtliga fallen är det i allt väsentligt naturligtvis frågan om ett förakt, men föraktet har sin grund i en form av beundran eller avundsjuka för den makt som judar påstås ha och missbrukar just för att de är judar.

Francis Fukuyama har i *Identity – The Demand for Dignity and the Politics of Resentment* (2018) beskrivit hur både nazism och islamism växte fram ur liknande politiska omständigheter. Nazismen blev svaret på vad som av många i Tyskland upplevdes som dubbel förnedring genom hur första världskriget slutade och hur Versaillesfreden slöts. Människor med ressentiment, det vill säga en känsla av vanära eller kränkning, tog tacksamt emot

nazismens idé, som underströk vikten av att återanknyta till det som ansågs rent och autentiskt. Det skulle inte bara återupprätta Tysklands heder, utan också leda till att den ondska, som genom sin korruperande makt förstörde och demoraliserade världen, det vill säga judarna, förgjordes.

judiska världskonspirationen, förgöras. Den islamistiska uppfattningen om judar är således snarlik den nazistiska. I Hamas programförklaring från 1988 återkommer idéer ur *Sion vises protokoll*. I artikel 22 och 28 och i artikel 32 hänvisas direkt till denna skrift som en källa för giltigheten i påståenden om en

ma bin Laden (1957–2011) och hans efterträdare och ideologiske mentor Ayman al-Zawahiri påstår att allt som händer i världen beror på en judisk konspiration vars syfte är att förgöra muslimer. Återkommande möten mellan israeler och palestinier inom ramen för Oslo-avtalet, samtidigt som Israel och Jorda-

► Graffiti-målningen "Freedom for Humanity" av Kalen Ockerman, innan den målades över. London 2012.

Islamismens väckelse, menar Fukuyama, var en följd av det osmanska rikets fall. Känslor av vanära och kränkning i den sunniarabiska världen påstods ha orsakats dels av europeiskt inflytande både kulturellt och ekonomiskt, dels av Europas militära styrka, som bland annat manifesterades genom Napoleons landstigning i Egypten och "slaget vid pyramiderna" 1798. De då tongivande islamistiska ideologerna hävdade att om islam återgick till sin sanna autentiska form skulle inte bara Västs inflytande drivas bort, det skulle också leda till upprättelse för hela den sunniarabiska gemenskapen som skulle kunna återta en ledande roll i världen.

Både nazister och islamister delar upp världen mellan offer och förövare. Offret är enligt dem vita européer respektive muslimer som genom sina rena, autentiska ideologier kan skapa det absolut rättvisa samhället. Men först måste fienden, den

judisk världskonspiration som vill kontrollera området mellan floderna Eufrat och Nilen.

En av Muslimska Brödraskapets centrala ideologer, Sayyid Qutb (1906–1966), är helt besatt av judar. Enligt Qutb har judar monopol på medicinindustrin. Det ger dem möjlighet att roffa åt sig orimliga rikedomar genom att begränsa utbudet på medicin, vilket i sin tur leder till att människor blir sjuka och dör på grund av judisk girighet. Judar pekas ut som islams fiender sedan islams tillblivelse och enligt Qutb avgörs västvärldens politik av det judiska inflytandet i USA. Dessutom anklagar han judar för att använda kultur i olika former för att manipulera världen. Kulturen utnyttjas för det han kallar judiska, sataniska aktiviteter och slutligen för att använda alla mänskliga resurser till att stärka de stora utsugande judiska finansiella institutionerna.

Al-Qaidas tidigare ledare Usa-

nien började normalisera sina relationer, blev för bin Laden ett bevis på att FN inte var något annat än ett verktyg som judar och korsfarare använde sig av för att stjäla muslimers tillgångar och förhindra deras utveckling. Massakern på muslimer i Srebrenica år 1995, trots att FN deklarerat området som en frizon, blev för bin Laden ytterligare ett bevis på den västerländska, korsfararjudiska konspirationen mot muslimer i världen.

IS:s föreställningar om judiska konspirationer går att förstå genom Omar Omsens verksamhet. Han påstås ha rekryterat upp till 80 procent av de fransktalande IS-terroristerna. Omsen producerade en videoiserie med namnet 19HH som han spred på nätet genom Youtube. Budskapet var enkelt och tydligt. Det som visas i de officiella mediekanalerna är lögn. Lögnerna upprätthålls av en ond, amerikansk-sionistisk konspiration. Konspirationen – som har

gränslös global makt – leder en attack på islam och på muslimer. Endast genom det heliga kriget går det att bekämpa dessa onda krafter, vilket dessutom är varje muslims religiösa plikt. Med det som utgångspunkt går det att förstå vad som inspirerade Mohammed Merahs mord på judiska skolbarn i Toulouse mars 2012 och Mehdi Nemmouches attack mot judiska museet i Bryssel 30 maj 2014.

Vänsterns antisemitism där den förekommer uttalas inte lika rakt, men kopplas reflexmässigt till föreställningar om makt. Återkommande har Storbritanniens oppositionsledare Jeremy Corbyn fått illustrera vänsterns blinda fläck när det kommer till antisemitism. Ett av flera exempel var hans ovilja att se det antisemitiska i en väggmålning i Londons East End. Målningen föreställer en samling skäggiga män med krokiga eller stora näsor som sitter runt ett brädspel som liknar Monopol. Bordet som spelet vilar på utgörs av svarta människors ryggar. Mitt i spelet ligger en hög med pengar och bakom spelarna finns Illuminatis symbol med det vakande ögat på toppen av en pyramid. Samtidigt har Corbyn precis som svensk vänster varit ivrigt engagerad i olika kampanjer mot Israel. Argumentet är att man mycket väl kan vara för en palestinsk stat och mot Israels övergrepp på palestinier utan att vara antisemit. Och så är det, det går utmärkt. Men det förklarar inte varför övergrepp på palestinier bara anses vara intressanta om de utförs av Israel. Bland vänsterns Palestinaaktivister har det varit förhållandevis tyst om exempelvis IS:s övergrepp på palestinier i flyktinglägret Yarmouk i Syrien våren 2015, eller den libanesiska arméns utrensning år 2007 av flyktinglägret Nahr al-Bared, som ledde till att 20 000 palestinier blev hemlösa. Nej, det är inte frågan om "whataboutism". Det är en illustration av vänsterns problem med att peka ut förövrare i grupper som påstås vara utsatta eller maktlösa.

Däremot blir överlevande från Förintelsen eller Förintelsen som historisk händelse lättare att

lyfta fram för den del av vänstern som inte klarar av att se antisemitismen i vad som anses var utsatta eller maktlösa grupper. Men då blir judar och antisemitism i första hand en idé eller ett verktyg för att bekräfta den egna ideologins giltighet. Överlevande från Förintelsen fungerar utmärkt för ett sådant syfte, men

ningar om makt och kapital. Världsbilden måste dessutom navigera mellan en rad olika teorier om vitas makt och koloniala skuld, det postkoloniala arvet och intersektionell analys. I ingen av dessa teorier finns det plats för att en vit välutbildad man eller kvinna med god ekonomi kan utsättas för rasism. I

”Den antisemitiske antirasisten tycks anse att de påstått maktlösa grupperna inte klarar av att själva bära ansvaret för sina hatiska uttryck. I stället måste skuldbördan tas över av andra som påstås vara mer privilegierade eller civiliserade. Det blir judar som får ta ansvaret för antisemitism.”

mer som ett argument mot andra idéer än som varning för antisemitism. Självtändiga judar som dessutom bär vapen och slår tillbaka förlorar i och med sin självständighet "privilegiet" att omhuldas som ett argument för en socialistisk ordning. I stället söks genast en annan grupp upp. I nuläget är det palestinier. Efter det uppmärksammade demonstrationståget på 1 maj då SSU Skåne ska ha skanderat "krossa sionismen" påpekade ordföranden Electra Ververidis i ett pressmeddelande: "För oss har det antirasistiska arbetet och kampen emot förtryck alltid varit avgörande för vårt engagemang." Och så kan det ju vara, men mig veterligen har SSU under 1-majtåg aldrig skanderat kritik mot den iranska regimen eller teokratin i Saudiarabien.

Det återkommande argumentet till Corbyns och andra vänsteraktivisters försvar har varit att deras antirasistiska engagemang är omöjligt att förena med antisemitism. Men egentligen är det precis tvärtom: ett antirasistiskt engagemang kan korrespondera utmärkt med en antisemitisk föreställningsvärld just för att judar i den påstås ha och utnyttja makt till sin fördel.

Ty hos vänstern kopplas förhållandet till Israel, som sagt, inte bara reflexmässigt till föreställ-

den konstruerade maktanalysen går hierarkin från vita européer längst upp på skalan och ringlar sedan neråt genom olika kombinationer av kön, sexuell läggning, hudfärg, etnicitet och religiös tillhörighet. Rasism anses bara kunna riktas neråt. Den som hatar nerifrån är förlåten eller ursäktad eftersom hatet egentligen anses vara den hatades fel. Därmed skapas utrymmet för att hata genom anspråk på att vara så långt ner i makthierarkin som möjligt. Ju längre ner, desto fler möjligheter till att förakta uppåt. När antisemitism visar sig vara allmängods hos påstått utsatta grupper från Afrika eller Mellanöstern passar det inte in i teorierna. Den påstått maktlösa antisemiten blir då ett uttryck för en rimlig hämndkänsla gentemot judisk, eller ofta omskriven till sionistisk, maktutövning, i stället för vad det faktiskt är: ett rätt och ogenerat hat mot judar som lutar sig mot en förställning om judisk makt.

Förskjutningen av skuldbördan från de påstått maktlösa som hyser antisemitiska åsikter, till de som utsätts för antisemitism med påstådd makt, innebär samtidigt en nedlåtande kollektivisering av de grupper som anses vara maktlösa. Den antisemitiske antirasisten tycks anse att de påstått maktlösa grupperna inte

klarar av att själva bära ansvaret för sina hatiska uttryck. I stället måste skuldbördan tas över av andra som påstås vara mer privilegierade eller civiliserade. Det blir judar som får ta ansvaret för antisemitism. Därigenom fråntas dessa grupper också sin värdighet, eftersom deras karaktär, religion eller historia anses begränsa deras förmåga till empati och ansvarstagande. Kvar blir bilden av skrikiga och humorbefriade människor som enbart drivs av sina känslor.

I ett samhällsklimat som domineras av uppfattningen att det skulle vara önskvärt att skapa rättvisa i utsatthet och lidande får inte antisemitism sticka ut. Alla ska nämligen vara med och förenklarna står på kö för att lyftas fram. Alla ska vara eller är utsatta. Offerrollen adlar människor till vissa rättigheter, uppmärksamhet och bidrag. Det som hände då, händer nu, och så vidare. Det i sig leder till att förståelsen för antisemitismens särart försvinner i ett brus av anspråk på utsatthet som drar bort fokus från hur antisemitism skiljer sig från andra former av rasism och därmed insikten om hur farlig ideologin är. Politiker flyr gärna in i relativiseringarnas dimridåer för att slippa befatta sig med problemet som sannolikt skulle leda till konflikter både inom partier och med en bredare allmänhet. En bakväg att fly till är att lägga hela energin på Förintelsen med Auschwitz som illustration för antisemitismens yttersta konsekvens. Men just det räcker inte. Antisemitism är grundbulten i nazismen och islamism. Problemet finns här och nu. Och utan att peka ut det, definiera det och angräpa det på ett passande sätt kommer det bara att växa. Ty när alla är utsatta är ingen utsatt och kampen mot antisemitism i Sverige blir dömd att misslyckas. ■

► *Eli Göndör är fil. dr i religionsvetenskap med inriktning mot islamologi och Mellanöstern, verksam vid Timbro och Segerstedtinstitutet vid Göteborgs universitet.*

Debatt: Normkritik och museer

Sakfel och missvisande bild av forskningsprocessen

I Respons 6/2019 kritiserade Inga-Lill Aronsson och Urban Josefsson den bild av Medicinhistoriska museet som Cecilia Rodéhn gett i två artiklar. Här bemöter Rodéhn kritiken.

Debatt

DEBATTARTIKELN "Normkritisk forskare ger missvisande bild av Medicinhistoriska museet i Uppsala" kritiserar Inga-Lill Aronsson och Urban Josefsson två av mina forskningsartiklar. Aronsson och Josefsson framlägger i sin text en rad mycket grova anklagelser mot mig och min forskning. Dessa anklagelser innehåller många sakfel och grundlösa påståenden. Jag finner det därför nödvändigt att bemöta deras kritik, och reda ut några sakfrågor, särskilt i fråga om dialog med museet, forskningsetik, metod och teori.

När det gäller dialog med museet har sådan förts innan, under och efter publicering av forskningsartiklarna. Aronssons och Josefssons påstående att museet inte har haft kännedom om forskningen eller om artiklarna är därför felaktigt. I oktober 2014 förklarar jag i ett mejl till museet att jag var intresserad av att skriva en artikel om museet (mejl 2014-10-07). På den medgivandeblankett som informanterna skrev på när materialinsamlingen genomfördes våren 2015 framgår det att filmerna kommer att användas till forskning. Dialog har också förts under våren 2016 i samband med den av Aronsson och Josefsson omtalade "konferensen", i själva verket en sju minuters presentation på ett nätverksmöte för medicinsk humaniora, vilket återberättades på Medicinhistoriska museets styrelsemöte av en tredje part. Jag kontaktades då av museichefen och styrelsen, som var upprörda över det som återberättats för dem. Jag "avfärdade" inte detta, som Aronsson och Josefsson påstår, utan jag erbjöd mig i stället att komma

till dem för att presentera min forskning. I samband med detta fick de också ta del av det "call for paper" till den antologi om känslor på museer, som den ena artikeln först skrevs för. Museet beslutade sig då för att en forskningspresentation inte var nödvändig (mejl 2016-04-22). Såväl forskningsprojektet som artiklarna var alltså kända av museet.

Artikelförfattarna påstår att de i samband med publikationen av mina forskningsartiklar "inbjöd [...] till ett inomvetenskapligt seminarium (ABM 2019-04-09), men Rodéhn avstod från att delta." Jag blev aldrig inbjuden av artikelförfattarna, men institutionen för ABM:s professor meddelade mig att seminariet skulle äga rum. Dock undervisade jag under den aktuella veckan på heltid i Visby och meddelade genast att jag i och med detta inte skulle kunna medverka. Aronsson och Josefsson berättar inte heller att jag kontaktade Josefsson när jag lämnade Gotland i maj för att boka ett möte med honom (mejl 2019-05-03). Han har fortfarande inte svarat mig.

Aronsson och Josefsson underlåter också att berätta att de under senhösten 2019

skickade in ett klagomål till tidskriften *International Journal of Heritage Studies* med målsättningen att få artikeln tillbakadragen på grund av påstådd "oredlighet," ett klagomål som jag ingående besvarat, varefter tidskriften beslutat att ingen oredlighet skett. Aronsson och Josefsson uppmuntrades också av redaktören Laurajane Smith att skriva ett svar på artikeln till tidskriften, för publicering, vilket de hittills inte gjort.

I debattartikeln görs en rad påståenden kring forskningsetik. Aronsson och Josefsson anklagar mig för att inte informera museet eller informanterna om studien före filminspelningen av de guidade turerna, som utgjorde studiens material. De tycks även förfärad över att informanter och studenter samtyckt till olika saker. Beträffande tidsaspekten finns ingen saklig grund för deras påstående. Innan de guidade turerna filmades skickade jag ut information och medgivandeblanketter till museet och till de informanter som deltog i studien. Här fanns också en länk till projektets hemsida (exempelvis mejl till informant 2015-01-26). Artikelförfattarna påstår att samtyckesformuläret som gavs till informanterna inte tydligt har kopplats till det projekt inom vilket materialinsamlingen genomfördes (Kulturavret som högskolepedagogisk resurs vid Uppsala universitet), ännu ett helt grundlöst påstående. Medgivandeblanketterna ger tydlig information om projektet och dess syfte. Materialet har inte alls, som Aronsson och Josefsson felaktigt påstår, använts i ett annat forskningsprojekt. Artiklarna redovisas i slutrapporten för projektet Kulturavret som högskolepedagogisk resurs vid Uppsala universitet som "inskickade för peer-review". Efter vetenskaplig granskning reviderades artiklarna, vilket tog tid, varför två fondgivare har ackrediterats i artiklarna.

► Medicinhistoriska museet i Uppsala.

ARONSSON OCH JOSEFSSON påstår att ingen information gavs till studenterna som deltog i de guidade turerna. Detta är fel. Studenterna som förekommer på filmerna informerades via sina lärare om studien. Skriftlig information om projektet skickades till lärarna och studenterna fick ta del av den (exempelvis mejl till lärare 2014-12-01). När visningarna gavs informerade jag studenterna om studien än en gång. Jag påpekade tydligt att studenterna inte utgjorde studieobjekt – vad de sa eller gjorde under visningarna skulle alltså inte studeras. Däremot förekommer de på filmerna

”Men att omvandla den upplevelsen till anklagelser om oetisk och på andra vis bristfällig forskning är allvarligt och, som jag visat, grundlöst. Det tycks alltså handla om att misskreditera mig som forskare.”

och för det ville jag ha deras medgivande. De studenter som inte ville förekomma på filmen erbjöds i stället en annan, parallell visning. Det är alltså korrekt att guider och studenter har samtyckt till helt olika saker, av den anledningen att de spelar två helt olika roller i forskningen: guiderna var föremål för studien, men studenterna var det inte.

Aronsson och Josefsson kritiserar även min metod. Mitt val av metod är framställt i medgivandeblanketten och tydligt artikulerat i artiklarna. Jag berättar i artiklarna hur många filmer det är frågan om och vilka delar av filmerna jag använt. Jag gör inte anspråk på att säga något om museet utöver dessa guidade turer eller utöver min läsning av museiutställningarna genom dessa filmer.

Aronsson och Josefsson menar att jag borde ha frågat informanterna om uttalandena på filmen var sanna eller falska. Enligt dem borde jag med andra ord ha kontrollerat med informanterna att min analys av de guidade turerna var korrekt. Det är uppenbart att kritiken gällande metod inte handlar om den valda metoden utan kritiken grundar sig snarare på en upplevelse av att vara feltolkad. Att vara feltolkad handlar i det här fallet om att bli associerad med attityder och värderingar som man kanske egentligen inte står för.

Det som sägs i en guidad tur är inte nödvändigtvis detsamma som det en person innerst inne tycker. Jag gör inte heller något anspråk i artiklarna på att veta något om informanternas åsikter och värderingar eller vad informanterna känner. Jag analyserar enbart det som kommer till uttryck i de guidade turer som filmats.

Slutligen menar Aronsson och Josefsson att jag borde ha informerat om valet av teoretiskt ramverk på medgivandeblanketten så att informanterna kunde förhålla sig till detta. I studien har dock det empiriska materialet styrt valet av teori. Hade jag bestämt mig för ett teoretiskt ramverk i förväg, vilket Aronsson och Josefsson tycks förorda, hade studien i sanning kunnat bli ”teoritung”. Att tolka empiriskt material är en långsam och grundlig process. Jag har tillbringat otaliga timmar med att titta på det inspelade materialet. Jag har skrivit ned vad guiderna säger, analyserat användning av föremål, analyserat gester, intonationer och rörelser i rummet. Utifrån materialet trädde två aspekter fram. Den ena handlade om känslor, den andra om genus, och utifrån dessa två centrala aspekter fann jag de teoretiska perspektiv som kunde bidra till att klargöra betydelsen av det som empirin visade.

VAD HANDLAR ARONSSONS och Josefssons debattartikel egentligen om? De påståenden och anklagelser som Aronsson och Josefsson för fram grundar sig inte bara i en missvisande bild av forskningsprocessen, utan också på en serie sakfel.

Att studera användning av kulturarv i undervisningen är komplicerat och tar tid. Det innebär en analys av både pedagogiska och didaktiska frågor. Dels handlar det om vad som sägs – vilken kunskap, normer och värderingar som förmedlas genom guidade turer. Eller som Aronsson själv uttrycker det i antologin *Det bekönde museet – Genusperspektiv i museologi och museivetenskap*: ”Hur berättas historien? Vad är det som berättas och vad utelämnas?” (s. 33). Dels handlar det om hur något förmedlas – röster, intonationer, gester, iscensättningar (av exempelvis känslor eller genus), användning av föremål och så vidare. Med Aronssons ord: ”Vilka bilder, vilka symboler och vilket språk använder sig museerna av för att framstå som självklara kulturinstitutioner med rätt att tolka det förflutna och samtiden?” (s. 33). När Aronsson själv skriver så är hon pionjär, när jag utgår från liknande frågor blir det kontroversiellt. Varför?

När jag läser Aronssons och Josefssons påståenden är det svårt att tolka deras anklagelser på ovannämnda områden som grundade i något annat än en upplevelse av att ha blivit feltolkade. Detta må vara

en tråkig känsla. Men att omvandla den upplevelsen till anklagelser om oetisk och på andra vis bristfällig forskning är allvarligt och, som jag visat, grundlöst. Det tycks alltså handla om att misskreditera mig som forskare.

Avslutningsvis vill jag, precis som Laurajane Smith gjort, uppmuntra Aronsson och Josefsson att på ett konstruktivt sätt svara i tidskriften *International Journal of Heritage Studies* genom publicering av en egen artikel, så att en vetenskaplig diskussion om frågor som rör representationer av marginaliserade grupper i museer kan föras. Och, om de så vill, hur forskning om och på museer kan eller bör bedrivas. Jag önskar också att de kunde berätta för oss, som är intresserade, hur museet jobbar. Hur hanterar museet och museipersonalen ett komplext och mångbottnat kulturarv som rymmer såväl forskningsframsteg som mycket lidande? Hur hanteras genus på museet? Medicinhistoriska museet i Uppsala är ett enormt intressant museum som inte lämnar någon oberörd. Berätta därför gärna hur svårt det är att arbeta med psykiatris och medicinens historia. Det, om något, vore att lära av Medicinhistoriska museet.

► Cecilia Rodéhn är forskare vid Centrum för genusvetenskap och disputerad i Museum Studies vid University of KwaZulu-Natal (Sydafrika).

Aronsson och Josefsson svarar

RODÉHN AVSLUTAR SITT svar med att ”uppmuntra” oss att skriva en artikel till *International Journal of Heritage Studies*. Det är intressant att hon anser sig ha befogenhet att efterfråga bidrag till denna tidskrift, även om vi förstått att hon har goda kontakter med redaktören Laurajane Smith.

Vi försökte inte, som Rodéhn påstår, att få hennes artikel tillbakadragen, utan få ett svar infört i tidskriften. Till vår förvåning refuserades vårt genmäle, med motiveringen att den var en blandning mellan klagobrev och svar. Vi ombads dock att återkomma med dels ett formellt klagobrev, dels ett kort svar som enbart skulle

handla om de kvalitativa forskningsmetoder och teorier Rodéhn använt. Med sådana begränsningar avstod vi från att skriva ett nytt svar, men insände ett brev med våra invändningar uppställda på det sätt Smith begärt. Den 18 juli 2019 fick vi besked av Smith att Rodéhn bestrider vår kritik och att tidskriften inväntar om en anmälan om oredlighet i forskning görs till Uppsala universitet.

Rodéhn skriver att tidskriften "beslutat att ingen oredlighet skett", men beskedet vi fick var att tidskriften avvaktar "in the absence of independent evidence of ethical misconduct" (Smith till Aronsson och Josefsson 2019-07-18). Vid denna tidpunkt hade vi ännu inte tillgång till de filmade visningarna eller samtyckesformulären. Det ingående svar på vår kritik som Rodéhn hänvisar till fick vi inte heller ta del av. Om det svaret hade samma karaktär som svaret i *Respons* kan det dock konstateras att vi inte gått miste om så mycket.

Rodéhn hävdar nu att vår kritik i debattartikeln grundas på "en upplevelse av att vara feltolkad". Vad är det som enligt Rodéhn faller in under denna beskrivning? Låt oss bara ta ett exempel från en av de filmade visningarna. En av guiderna säger att det inom den äldre psykiatrin förekommit metoder som i dag snarare framstår som tortyr än som medicinsk behandling. Han tillfogar att han ändå tror att det är viktigt att komma ihåg att personerna som arbetade inom psykiatrin inte var sadister utan gjorde så gott de kunde utifrån förutsättningarna som fanns då, men att detta naturligtvis inte ska undanskymmas att många patienter förväldigt illa.

När Rodéhn i sin första artikel citerar detta i engelsk översättning blir "jag tror ändå att det är viktigt" till "I think that it is more important" och "många" blir till "some". Slutsatsen hon sedan drar av uttalandet lyder ordagrant:

While 'some' patients' feelings were acknowledged, they were presented as secondary to the experiences of the hospital workers. Further, I suggest that the comments on patients' feelings and on maltreatments were primarily not an act of caring for patients, but used to show how medicine had advanced over the years, how it had improved, and how attitudes had changed for the better.

[Rodéhn 2018, 5]

Observera att slutsatserna är helt beroende av de små, men i sammanhanget mycket betydelsefulla ändringar som gjorts i översättningen. Intressant nog återkommer samma uttalande i Rodéhns andra artikel, men citeras där i en annan översättning med utslutningar som inte markerats och

ligger till grund för helt andra slutsatser om guidens syn på patienterna (Rodéhn 2019, 281). För den som inte har tillgång till filmerna är det svårt att upptäcka att det är samma yttrande. Är detta något som kan reduceras till enbart "en upplevelse av att vara feltolkad"?

Gäller samma sak också när Rodéhns iver att hitta saker att anmärka på blir så stor att hon på samma gång kritiserar guiderna för att tala om patienterna på ett sätt som gör att de förknippas med "feelings of unhappiness", och sedan för att försöka dölja "the unhappiness of mental illness" (Rodéhn 2018, 6 f, 10), fel som är varandra uteslutande? Det är inte lätt att göra rätt när Rodéhn sitter till doms.

Rodéhns slutsatser går långt utöver vad som kan utläsas av filmerna. De redan anförda citaten utgör för övrigt ett tillräckligt svar på Rodéhns hävdande att hon i artiklarna inte gör anspråk på att veta något om informanternas känslor eller åsikter. Nota bene att Rodéhn aldrig talade med guiderna om tolkningarna. Att avstå från dialog rimmar illa med grundläggande praxis i humanistisk kvalitativ forskning när man har med människor att göra. Det är detta vi vänder oss mot, vilket är något annat än att hävda att Rodéhn "borde ha frågat informanterna om uttalandena på filmen var sanna eller falska". Att förminska guidernas professionalitet till "en upplevelse av att vara feltolkad", späder bara på vår övertygelse om att hon inte tar subjekten på allvar. De reduceras till tolkningsytter som hon anser sig ha rätt till att projicera litet vad som helst på.

HUR FÖRHÅLLER DET sig i övrigt med punkterna där Rodéhn i sitt svar menar sig ha påvisat att kritiken vi framfört är helt grundlös? I själva verket vederlägger hon genomgående påståenden som vi aldrig framfört, men undviker att kommentera vad vi faktiskt tar upp. Enligt Rodéhn hävdar vi exempelvis att samtyckesformulären inte var kopplade till projektet "Kulturvetenskap som högstskolepedagogisk resurs vid Uppsala universitet". Vi har ingalunda hävdats detta. Tvärtom är problemet att de var kopplade till just det projektet, vilket hade en allmänt formulerad målsättning att inventera och vidareutveckla användandet av kulturvetenskap i undervisningen vid universitetet. Rodéhn har dock använt materialet inom det senare startade projektet "Ulleråker – Funktionsnedsättning och kulturvetenskap". Vi hävdar inte heller att ingen information förekom innan de guidade visningarna, men det förekom ingen information om att det skulle handla om känslor och genus.

Rodéhn beskriver i sitt svar hur hennes processande av det empiriska materialet

långsamt ledde fram till just dessa frågor. I artiklarna beskrivs dock saken annorlunda. I den ena artikeln skriver hon: "In order to study the doing of emotions and what emotions do I initiated field research at the Museum of Medicine" (Rodéhn

”En forskare skapar själv sitt rykte genom att förhålla sig till etiska riktlinjer, ha en stark personlig integritet och ärlighet i sitt förhållande till subjekten, och undvika att skada.”

2018, 3). I den andra talar hon om hur hon inleder sin undersökning med forskarna Dennis Sumaras och Brent Davis ord i minnet om att queerteori inte innebär att pedagogiken sexualiseras: "Instead, they stress that we should show how pedagogy is already sexualized, begin to see that it is heterosexualized, and start interrupting it." (Rodéhn 2019, 272). Rodéhn tycks ha ett paradoxalt förhållande till induktiv forskningsmetod. För oss låter detta som någon som redan bestämt sig innan empirin fick möjlighet att tala. Beskrivningarna i svaret och artiklarna kan inte samtidigt vara korrekta om vi nu skall "reda ut några sakfrågor" som Rodéhn säger.

Punkt för punkt i Rodéhns svar skulle kunna gås igenom på samma sätt om inte utrymme sattes bestämda gränser. Vi vill dock avslutningsvis kommentera Rodéhns anklagelse mot oss för att vilja misskreditera hennes rykte som forskare. Detta är oss helt främmande. En forskare skapar själv sitt rykte genom att förhålla sig till etiska riktlinjer, ha en stark personlig integritet och ärlighet i sitt förhållande till subjekten, och undvika att skada. Det sist nämna är i internationell forskning känt som den etiska principen "do no harm". Forskaren måste respektera den viktiga autonomin i forskningsprocessen, det vill säga att inte gå i någons ledband, vare sig det gäller teoretiska referenser eller hänga med kompisgänget runt köttgrytorna.

► Inga-Lill Aronsson är lektor i musei- och kulturvetenskap vid Institutionen för ABM, Uppsala universitet. Urban Josefsson är chef för Medicinhistoriska Museet i Uppsala. (Litteraturlista finns i den digitala versionen.)

TEMA NYLIBERALISERINGEN

ELITPROJEKT MED FOLKLIIG LEGITIMITET?

Den nyliberale ekonomen Milton Friedman brukade anföra Sverige som exempel på ett slags socialisering som kvävde incitament och individuell frihet. I dag är Sverige det mest nyliberala samhället i Norden. Hur kunde pendeln svänga på detta sätt? Det finns många förklaringsansatser till nyliberalismens segertåg, både i Sverige och globalt. Den kan te sig som en klasskamp från de övre skikten, eftersom deras inkomster ökat dramatiskt under denna era. Man kan också peka på betydelsen av internationella nätverk och organisationer som drivande aktörer. Men drivande var också en dröm om individuell valfrihet och materiellt välstånd som hade stor förankring även i breda lager. Nu när det är dags att skriva historien om nyliberaliseringen i Norden träder överraskande mönster fram.

DRIVKRAFTERNA BAKOM NYLIBERALISERINGEN KOM FRÅN MÅNGA OLIKA HÅLL

Av Jenny Andersson

När det gäller nyliberaliseringen från 1970-talet och framåt har man ofta lyft fram transnationella nätverks och expertgruppers betydelse. **Men sådana stora samhällsförändringar har komplicerade drivkrafter och aktörer och kan inte enkelt diskuteras i termer av vänster och höger.** När det gäller Norden måste man betrakta den som en väsentligen inifrån kommande utveckling, relaterad till diskussionen om välfärdsstatens sätt att fungera. Men helt klart är att Sverige har blivit mer nyliberalt än de andra nordiska länderna.

TEMA NYLIBERALISERINGEN

I EN INTERVJU i Studio Ett för någon tid sedan beskrev Assar Lindbeck hur Sverige gått från en extrem till en annan, från 70-talets strejker och krav på löntagarfonder till ett privatiseringsexperiment som saknar motstycke i västvärlden. Hur kunde det bli så här? Det är en fråga som historiker i dag ofta möts av. Den är inte helt lätt att besvara. Det finns mycket forskning om marknadsprocesser, om New Public Management-modellens genomslag, om organisationsförändringar i vård och omsorg och om nya lagar såsom LOV eller RUT. Men det finns mycket mindre forskning om de historiska, ekonomiska och sociala processer som låg bakom marknadens genomslag i Norden, och om de förändringar i kultur och föreställningar som gjorde att marknaden kom att ses som en accepterad del, inte bara av eliter, utan av breda rörelser och folklager i Norden.

Vid Uppsala universitet startade i januari 2020 ett forskningsprogram bestående av ekonomisk-, social- och idehistoriker på temat *Nyliberalism i Norden – Ett nytt historiskt fält*. Programmet möjliggörs av ett stort anslag från Riksbankens Jubileumsfond.

Avsikten är att lägga grunden till en ny historieskrivning för de nordiska länderna under de mycket omvälvande decennier som perioden efter 1970 var. Vi vill undvika den förenklade historieskrivning som

”Vi vill undvika den förenklade historieskrivning som Lindbeck landar i när han beskriver tiden mellan 1970 och 2020 som en pendelrörelse från en extrem till en annan.”

Lindbeck landar i när han beskriver tiden mellan 1970 och 2020 som en pendelrörelse från en extrem till en annan. Det är inte obekant att Lindbeck själv var aktör i den process han kritiserar. Han var ordförande i den så kallade Lindbeckskommissionen 1992–1993 som drog upp riktlinjerna för hanteringen av 90-talskrisen.

Mindre känt är att han dessförinnan hade ingått i OECD:s särskilda forskningsgrupp för frågor om makroekonomisk stabilitet, den så kallade McCrackengruppen. Den skrev 1978 en rapport som av historiker internationellt setts som nyliberalismens genomslag genom dess betoning på *structural adjustment policies* – att vägen ur 70-talskrisen var att minska strukturellt hämmande faktorer i västvärldens ekonomier, stoppa den offentliga sektorns expansion, och minska fackföreningarnas så kallade veto-rätt över löneutvecklingen. Denna rapport ledde till att OECD ändrade sina policyrekommendationer för västvärlden och under följande decennier inte minst kom att se välfärdsstaten som ett problem.

Den kronologi som Lindbeck speglar, en förklaringsansats som säger att löntagarfondsdebatten bröt med den svenska modellens historiskt grundade pragmatiska inriktning och satte igång en eskalerande politisk konflikt, som inleddes med att socialdemokratien gick vänsterut och bröt mot ett historiskt samhällskontrakt, kan också ifrågasättas och nyanseras. Att detta i sig är en tolkning som på olika sätt

passat aktörer från olika politiska håll är tydligt. Men McCrackengruppen tillsattes 1975 och löntagarfondsdebatten ägde rum 1978. 1976 eller 1977 skrev Lindbeck själv i ett brev till kommissionens ordförande, den amerikanske ekonomen William McCracken, att han inte tyckte att kommissionen tillräckligt tydligt tagit avstamp i ny ekonomisk forskning, utan fortfarande stod och stampade i efterkrigstidens ortodoxi. Vi bör skilja på åtminstone två saker: de förändringar som redan under tidigt 70-tal var på väg inom ekonomivetenskapen,

”Exempelvis visar preliminära studier av den så kallade finansialiseringens historia att nya sparformer som involverade kredit och finansmarknader kom till redan på 50- och tidigt 60-tal.”

där Milton Friedman 1967 tilldelats ekonomipriset till Alfred Nobels minne, och de politiska vindkantringar som med viss eller tydlig referens till dessa ideer under 80- och 90-talet särskilt gjorde välfärdsstaten till ett slagfält och därmed bröt mot den relativa konsensus som präglade efterkrigstiden. Som historiker bör man vara försiktig med att fördela ansvaret mellan vänster och höger och snarare öppna för att stora samhällsförändringar har komplicerade aktörsrelationer och också skiftande motivationer och rationaliteter över tid.

Nyliberalismens historia i Norden är sannolikt inte bara en historia, utan snarare en fråga om olika lager av marknadsreformer av olika slag. Vi har valt att kalla detta för *nyliberalisering*, för att komma bort från frågan om nyliberalism som -ism och betona förändring som historisk process. Bakom de två tidsskalor som just nämns här finns fler, som exemplifierar att nyliberalismens historia är ett komplicerat projekt med en mångfald av aktörer och tidshorisonter. Exempelvis visar preliminära studier av den så kallade finansialiseringens historia att nya sparformer som involverade kredit och finansmarknader kom till redan på 50- och tidigt 60-tal. De avspeglade både arbetaridentiteter och gamla traditioner av sparande, men också nya behov, som att hemmafruar skulle kunna hålla reda på hushållskassan. Orsi Husz forskning vid ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala är viktigt här, lik-

som David Larsson Heidenblads pågående forskning om aktiedagböcker och unga aktiesparare, som understryker att det handlar om såväl ungdomsrörelse, som social disciplinering och sparprodukt.

BEGREPPET NYLIBERALISM ÄR på många sätt djupt problematiskt och används ofta på sätt som är både uttalat normativa, anakronistiska, ahistoriska och anonymiserande eller aktörslösa. En första våg av framför allt samhällsvetenskaplig forskning använde begreppet för att beskriva en ideologiskt motiverad förskjutning av ekonomiska resurser, ett slags omvänd klasspolitik som låg bakom att kapitalinkomster under 80- och 90-talet ökade, samtidigt som skattepolitik och inkomstskalar förändrades i en också för kapitalet gynnsam riktning. Teoretiker som David Harvey eller Colin Crouch har legat bakom denna förklaringsansats, som betonar betydelsen av politiska gestalter som Reagan eller Thatcher och sett dem som härförare åt nationella och internationella storbolag, banker och globala eliter.

En del av denna samhällsvetenskapliga forskning fick stora problem efter finanskrisen 2008, därför att man väntade sig att finanskrisen skulle leda till nyliberalismens diskvalificering, precis som oljekrisen 1973 blev början till ett paradigmskifte från keynesianism till monetarism. Men det blev inte så. Philip Mirowski ser i nyliberalismen därför en ny historisk kompromiss mellan populistiska eliter och duperade massor kring en serie falska marknadsloften. Den politiska filosofen Wendy Brown går så långt som att säga att nyliberalismen är destruktionen av *demos* och att inga autentiska jag längre kan finnas i en tid när ekonomerna manipulerar både vårt tänkande och vårt känsloliv.

Det finns goda grunder för att hämta inspiration från denna litteratur. Kanske hade David Harvey mer rätt än de flesta när han 2005 pekade på att något hade hänt i förmögenhets- och inkomstfördelningen i världen och att denna nu förskjutits till att dramatiskt gynna övre medelklass och redan kapitalstarka eliter. Crouchs analys av storföretagen som en parallell inflytandesfär till den demokratiska är också relevant och här finns mycket att göra. Browns observation av en krympande ofentlighet i samspel med våra krympande personligheter är också lätt att översätta till konkreta fenomen omkring oss. Men samtidigt har denna litteratur befunnit sig på en nivå som gjort den svår att använda mer konkret och empiriskt, och kanske särskilt också historiskt, eftersom den ofta saknar både tid och plats. Nyliberalismens första historieskrivning blev också linjär och teologisk, samtidigt som historiker

vände sig mot sådana linjära narrativ på en rad andra områden.

Det är därför som det är intressant att notera att nyliberalism och nyliberalisering i dag är föremål för ett växande forskningsfält inom historia och antropologi som gör det möjligt att undvika linjära narrativ. Denna forskning har vuxit fram ur perspektiv som fokuserat på relationen mellan det globala, det transnationella, och det nationella, och samspelet mellan tid och rum. I transnationell historia har historiker exempelvis framför allt fokuserat på internationella organisationer som OECD, Världsbanken eller IMF och visat att dessa organisationers historia hänger ihop med framväxten av specifika sätt att styra globaliseringen på. Under sent 60- och tidigt 70-tal skedde en omsvängning, så att utvecklingsmål i allt högre grad kom att handla om att försvara västerländska marknadsinstitutioner, kapitalmarknader, företag och industrier. Uppmärksammade verk, såsom exempelvis Quinn Slobodians *Globalists*, har menat att internationella organisationer sedan mellankrigstiden varit ett slags nyliberalismens bastioner, och att ett antal viktiga intellektuella i reaktion på nationalismens genombrott i första världskriget drog upp en karta för hur globala institutioner och regleringar skulle säkra kapitalmarknader och industri från en förstatligande nationalism. Delar av denna karta är häpnadsväckande lika den arkitektur som den europeiska ekonomiska integrationen så småningom fick.

Ur detta transnationella forskningsläge har det kommit viktiga historiska slutsatser, som i sig bidragit till att göra själva termen nyliberalism betydligt tydligare än förut. Det har exempelvis påvisat att begreppet nyliberalism som sådant kom till

► Assar Lindbeck 1976.

under mellankrigstiden som en reaktion på den liberalism som man menade var medansvarig till 30-talskrisen, därför att den inte förstod att man aktivt måste försvara marknaden med hjälp av politiken. Den generation som då själva kallade sig nyliberaler var en heterogen grupp, men hade det gemensamt att de ansåg att nationalstaten stod i maskopi med en populistisk och farlig massa, och att demokratins inflytande över ekonomin därför behövde begränsas. En del av dessa nyliberaler var fascister, en del var avfallna socialdemokrater, många var judar och vittnen till kapitalförstörelse och antisemitism under kriget. Vetenskapligeringen av ekonomin blev i sig för dem en del av lösningen.

UNDER 40- OCH 50-talet kom många av dem som kallade sig för nyliberaler att samlas inom ramen för det så kallade Mont Pelerin-sällskapet som bildades 1953 av Friedrich von Hayek på en alptopp i Schweiz. Hagen Schultz Forberg, idéhistoriker i Åhus, har beskrivit det som förde många av dessa samman som "debatten om det goda samhället". De var oroade över en ny statsinterventionism, nya former av långtidsplanering och politisk styrning av investeringar och konkurrens. Dessa "goda samhället"-tänkare stämmer inte med bilden av nyliberaler som dogmatiska hayekianer, men de hade inte heller så mycket gemensamt med dem som, likt Assar Lindbeck, var socialdemokrater, fackföreningsaktiva eller planerare, och som på 60- och 70-talet upplevde att välfärdsstaten hade skapat nya problem i samhället som bara kunde lösas genom förändringar i dess organisation utan att de för den skull tänkte på sig själva som nyliberaler.

MPS-sällskapet har studerats av Dieter Plehwe och Philip Mirowski tillsammans med en stor grupp av historiker i två volymer, bland annat *The Road from Mount Pelerin* (2008) och *Neoliberalism Goes Global*, som kommer ut senare i år. De har använt ett metodiskt angreppssätt som på många sätt var nytt för begrepps- och idehistoriker; de byggde den så kallade MPS-databasen, där samtliga medlemmar i Hayeks nätverk ingår och genom vilken det blir möjligt att följa dessa medlemmar från medlemskapet i MPS och in i internationella organisationer som OECD eller ECB, styrelseledamotskap i storbanker och oljeföretag, men också in i uppdrag och ämbeten inom nationalstatens gränser i länder som Schweiz, Frankrike, Italien eller Tyskland. Metodiskt har MPS-projektet visat ett effektivt sätt att bygga ihop globala, transnationella och nationella perspektiv, och det har också visat att medlemskap i MPS faktiskt varit förenat med att ha varit aktiv

med att implementera reformer i nyliberal riktning i ett stort antal länder.

Metoden har kritiserats för att vara ett slags global konspirationsteori, men denna kritik är tämligen orättvis. Man kan själv gå in i MPS-databasen via nätet och därigenom ganska snabbt få en känsla för att detta verkligen är en inflytelserik sammanslutning. Ur vårt nordiska perspek-

► Friedrich von Hayek (1899–1992).

tiv är det relevant att notera att det finns förhållandevis få nordiska medlemmar i MPS-databasen, att dessa företrädesvis hör till tankesmedjevärlden, bankerna och storföretagen och inte till politiken, och att Norge och Island också verkar mer representerade än Sverige, Danmark och Finland. Ett av de mest tankeväckande kapitlen i *Neoliberalism Goes Global* handlar om just Island efter finanskrisen. Kapitlet kommer till den i sammanhanget betydelsefulla slutsatsen att det visserligen fanns MPS-medlemmar i bank och finansväsendet på Island, men det var inte de som var de mest betydelsefulla aktörerna när de gemensamt ägda fiskevattnen såldes ut 2008. Det var i stället en sittande koalition av socialdemokrater och liberaler. Så vem är då nyliberal?

DETTA ÄR EN fråga som vi i programmet tycker är viktig, inte som invektiv utan som analytisk beskrivning. Den stärker också en ledande hypotes, nämligen att nyliberalisering i Norden inte går att beskriva som en utifrån kommande MPS-konspiration, även om element av detta också finns. Den måste betraktas som en väsentligen inifrån kommande utveckling, som visserligen har viktiga transnationella och globala aspekter, men som också springer ur en mycket längre diskussion om välfärdsstatens funktionssätt

och en pågående debatt om betydelsen av begrepp som marknad, offentligt-privat, produktivitet och effektivitet. Nyliberalisering har antagligen, med en term lånad från sociologen Ted Porter, en *thick* historia; den är förankrad över tid i övergripande lager av mening, kausaliteter och olika aktörskonstellationer, som alla har sin uppfattning om det "goda samhället".

Denna tjocka historia tror vi vida överstiger en enda expertgrupp, exempelvis ekonomernas, inflytande. Assar Lindbeck må själv ha varit en viktig transnationell nod mellan den svenska socialdemokratin och den internationella ekonomvetenskapen, men han kunde inte på egen hand nyliberalisera Sverige. Här, menar vi, blir det viktigt att fundera över begrepp som kontingens, tradering och mediering, det vill säga hur nya tankegods överförs till ett nationellt eller geografiskt specifikt rum, präglad av egna idéarv, historiska traditioner och specifika sammansättningar i politisk kultur, exempelvis särskilda relationer mellan eliter och befolkning.

Geografen Jamie Peck och den rumänsk-amerikanske statsvetaren Cornel Ban har visat att nyliberala beslutsprocesser kan äga rum i olika geografiska kontexter under mycket olika förhållanden och ändå få jämförelsevis likartade resultat. Peck har då menat att nyliberalisering är en process som är rumsligt bestämd, den är geografiskt varierad, samtidigt som den i någon mening sammanfaller med en universell globaliseringsprocess, eftersom mål som prisstabilitet, oberoende centralbanker, frihandel, avreglering av statliga monopoler, nedskaeringar av offentliga utgifter och konstitutionalisering, blivit alltmer jämförbara inslag i global politisk ekonomi. Cornel Ban, som nu är verksam på Copen-

hagen Business School, har med liknande argument visat att nyliberala reformprocesser ägt rum i länder som oftast inte förknippats med nyliberalism, exempelvis Rumänien och Spanien, och att de drivits igenom av nationellt förankrade eliter som egentligen borde vara helt otippade i en historik över nyliberalismen, såsom katolska planerare och till och med före detta kommunistiska tjänstemän.

Dessa är inte medlemmar i MPS, kan inte direkt förknippas med nyliberalis-

”Kanske kan nyliberalism förstås som ett nytt slags allians eller historisk kompromiss mellan eliter och den breda massan, kring ett visst löfte om social rörlighet och frihet?”

mens globala nätverk, men är ändå viktiga aktörer i en bredare nyliberal politisk och ekonomisk historia. Vissa saker är, menar Ban, viktiga i en nationellt orienterad analys av nyliberalisering, exempelvis förekomsten av en ekonomisk kris som uppfattas som avgörande för existerande samhälleliga institutioner samt att det i detta krismoment finns en nationell elit som kan driva en särskild uppfattning om förändring. Ofta har denna elit både en nationell och en internationell förankring, som också fallet Lindbeck visar. Bans spanska och rumänska historia är faktiskt ganska lik exempelvis den svenska historien om utvecklingen kring 90-talskrisen, och flera forskare har påvisat betydelsen av det ögonblick då tongivande beslutsfattare, influerade av ekonomer som Lindbeck, kom till slutsatsen att välfärdsstatens arkitektur måste tänkas om. I denna process var både moderater, folkpartister och socialdemokrater aktiva, och ideologi verkade spela mindre roll än en förskjutning inom elit och expertis.

Samtidigt kan nyliberalismens historia inte bara skrivas som en historia om expertis. Flera studier, exempelvis Stephen Colliers *Post-Soviet Social*, pekar på betydelsen av ett slags teknokratisk dimension och kanske också en determinism, som i Colliers fall, det forna Sovjetunionen, fungerar som ett slags mediering från marxist-leninistisk politisk logik till marknadstänkande. Åter andra studier visar på betydelsen av former av kontinuitet exempelvis i planeringsdiskussioner, där ett sökande efter nya indikatorer och prismeka-

nismer under 70-talet kanske banade väg för NPM som ett slags lösning på vad den brittiske sociologen Will Davies beskriver som ”a re-enchantment of the public sector”, föreställningar om tråkighet och brist på kreativitet i offentlig sektor.

Vissa författare, som den österrikiske historikern Philipp Thers, visar på hur nya byråkratiska lösningar för offentlig sektor på intressanta vis hängde samman med nya former av disciplinering och inläring för vanliga medborgare, exempelvis när man i Polen eller Tjeckoslovakien började distribuera konsumtionscheckar för att lära medborgarna att konsumera. Att det fanns en omfattande diskussion om marknadsmekanismer både som fråga om statlig och populär kultur inom det kommunistiska systemet har bland annat sociologen Johanna Bockman visat. Kanske kan nyliberalism förstås som ett nytt slags allians eller historisk kompromiss mellan eliter och den breda massan, kring ett visst löfte om social rörlighet och frihet? Kanske lever vi då i en tid när ihålligheten i detta löfte blivit tydligt och i sin tur utlöst sociala reaktioner.

VAD KAN VI då utifrån detta forskningsläge säga om nyliberalism i Norden? För det första att de nordiska länderna sinsemellan fortfarande karaktäriseras både av viktiga likheter och avgörande skillnader. Förekomsten av kris och hur denna konstruerats och förstås skiljer sig exempelvis mellan de nordiska länderna. Sverige och

mellan kris och nyliberala reformer, men man kan inte heller säga att nyliberalism på något sätt drabbat de nordiska länderna på exakt samma sätt.

I själva verket tycks Sverige vara otvetydigt mera nyliberalt än de andra nordiska länderna. Flera andra nordiska länder – både Norge och Danmark – har till exempel friskolor men dessa är till större delen inte vinstdrivande utan ordnade i stiftelse- och inte bolagsform. I Danmark har de välgörenhetsstiftelser, som av hävd haft en stor roll att spela i välfärdsstaten, många gånger blivit ännu viktigare på grund av kris och neddragningar i statlig verksamhet, men de är fortsatt ideella. I inget annat av de nordiska länderna finns motsvarigheter till de stora välfärdskoncerner som dykt upp sedan 90-talet i Sverige.

I Finland har relationerna på arbetsmarknaden stöpts om på sätt som liknar de i Sverige, liksom i Sverige också i reaktion på 90-talskrisen och politiska diskussioner från både vänster och höger om övergång till postfordism och kunskapssamhälle. I båda länderna har fackföreningsrörelse och socialdemokrati varit starkt influerad av tankar kring postfordism i diskurser som på 70-talet handlade om ekonomisk demokrati, men som trettio år senare alltmer handlade om flexibilitet, entreprenörskap och risktagande. I alla de nordiska länderna har omläggningar av skatte- och fördelningssystem lett till ökande ojämlikhetseffekter, men ingenstans tycks dessa ha varit så betydelsefulla som i Sverige.

► Vinstdrivande bolag inom vården. Kry öppnade sin första fysiska vårdcentral i Lund 2018.

Finland drabbades av svåra strukturkriser i början på 90-talet, medan det i Norge och Danmark uppfattas som att den avgörande krisen inträffade på 70-talet, i oljekrisens fotspår, eftersom detta banade väg exempelvis för Framstegspartierna. Det verkar inte finnas någon direkt kausal relation

Det finns så klart alternativa förklaringar. Någon kommer att peka på att Sverige har haft större andel migration än Norge, Danmark och Finland. En annan ovedersägligt viktig förklaring till förändringar inom många viktiga områden är Europainträdet, som inneburit marknads-

anpassning inom exempelvis kommunikationer, transport och finans. Samtidigt kan man vända på resonemanget och peka på att tanken om den europeiska integrationen i sig var motivet bakom många av de stora förändringarna i början på 90-talet, då EU-inträdet uppfattades som att det skulle förstärka behovet av stora strukturförändringar i välfärdsstatens organisation. Ur detta perspektiv framträder nyliberalism i Norden som ett historiskt problem som inte nödvändigtvis handlar så mycket om exakt vad eller vem som drev förändring eller om hur nyliberala de nordiska länderna egentligen blivit på något slags tänkt global skala, utan snarare om villkoren för den förändringsprocess som ägt rum, den legitimitetsgrund på vilken den stått samt om vilka löften och förväntningar som den omgärdades med på olika skalor och nivåer.

Detta leder mot ett komplext argument där samspelet mellan ekonomiska och sociala förändringar och bildliga eller begreppsliga beskrivningar av samhällets sammanhållning betonas. Åtminstone två saker ter sig viktiga utifrån detta perspektiv. Det första är att föreställningar om att marknaden på olika sätt kunde erbjuda en frihet eller en social rörlighet som var väsensskild från den som välfärdsstaten stod för, antagligen kom från ett mycket brett spektrum av sociala rörelser och grupper, som inte bara involverade vissa typer av expertis utan också professioner och tjänstemannarörelser och helt vanliga människor. Det blir viktigt att här förstå en symbolisk bild av marknaden som laddad med ett antal olika förväntanshorisonter från 70-talet och framåt.

Det andra är att föreställningen om marknaden som sådan har förändrats på betydande sätt sedan 70-talets början. Det har alltid i de nordiska välfärdsstaterna funnits ett viktigt inslag av privata lösningar, men dessa var som regel inte synonyma med ett marknadsintresse. Under perioden från 70-talet och framåt har det privata intresset alltmer, särskilt i Sverige, kommit att identifieras med ett marknadsintresse, med vinst och avkastning. Därmed har kanske en större föreställningsvärld kring de olika värden som ska produceras i samhället, och som i sig signifierar "välfärd", krympt. Ett exempel på detta är att bland välfärdens aktörer har i dag ett litet fåtal vinstdrivande bolag en absolut marknadsdominans, på bekostnad av vad som för trettio år sedan var en mycket jämnare fördelning mellan vinstdrivande och icke-vinstdrivande aktörer. Andra exempel finns i nyliberaliseringens språk – dess subjekt och kategorier. Det handlar till exempel om ägandebegreppet eller konsumtionsbegreppet, men också

om att ett begrepp som arbetare, helt centralt i nordisk politisk kultur under perioden fram till 70-talet, gradvis trängts ut och försvunnit ur det politiska samtalet, vilket inom programmet kommer att studeras av Erik Bengtsson och den amerikanske statsvetaren Chris Howell.

ANDRA DELAR I denna nyliberaliseringens symboliska värld handlar om förändringar i det nordiska och i bilder och identiteter av nordiska samhällen. Det är intressant att notera att de nordiska länderna, och särskilt Sverige, av kända nyliberaler kom att användas som viktiga motbilder till det "goda samhället". Milton Friedman använde ofta Sverige som ett exempel på ett slags socialisering, som även inom ramarna för ett demokratiskt land kvävde incitament och individuell frihet. På det sättet försköt nyliberalismen det kalla krigets polarisering. Det var under 70- och 80-talet inte längre Sovjet som var liberalernas motbild, utan de nordiska välfärdsstaterna. Användandet av sådana internationella motbilder fick effekter i den inomnordiska debatten, exempelvis i valrörelserna under 80- och 90-tal. Under samma tid började delar av nordisk samhällsdebatt att aktivt jämföra de nordiska länderna med Östeuropa, i ett slags föreställning om att socialdemokratiska regimer replikerat delar av marxismens statstro och ekonomiska determinism. I samband med diskussionen om den europeiska gemenskapen i Sverige i början av 90-talet blev detta argument viktigt – Europa blev en ny symbolisk frihetsgeografi och samtidigt producerades exempelvis från Moderaterna och Folkpartiet en ny historieskrivning där ett slags ursprungligt marknadsland, skulle tas tillbaka från ett historiskt socialdemokratiskt ok. Exempelvis framhävdes näringsfrihetslagstiftningen 1864 som en startpunkt för det moderna, fria näringsliv som snart skulle återuppstå.

Nordiska historiker har länge varit intresserade av användandet av sådana bilder och föreställningar kring nordisk modernitet. Men ofta har de betonat dem som ett inslag i en större saga om kontinuitet i de nordiska länderna. Man kan i stället hävda att sådana bilder dolde helt avgörande förändringar i nordisk politisk kultur och att det finns goda grunder för att se decennierna från 70-talet och framåt som oerhört transformativa. Samhällskontraktet, som Michel Foucault beskrivit som relationen mellan stat, medborgare och marknad, förändrades i grunden, även om allt i det inte var nytt. Frågan om hur det blev så är då en fråga som inte kommer att kunna besvaras med en enkel förklaring och inte heller med att peka på särskilda ansvarsförhållanden. Dess svar

kräver i stället en analys som visar att vad som i en tid upplevs som lösningar på problem kan skapa helt andra förståelser i en annan och att intentioner, motiv och rationaliteter sällan i historien leder rakt till ett slutmål, utan ofta blir just till ett slags lager över tid. Sannolikt fanns kring många av de marknadsprocesser som präglade utvecklingen från 70-talet och framåt både ett slags politisk och folklig legitimitet – samtidigt som deras effekter när de i dag framstår som allt tydligare kan väcka bestörtning. En del av nyliberaliseringens förklaring finns antagligen i en svår fråga om människors levda erfarenhet och förväntningar på samhället omkring sig.

► Jenny Andersson är CNRS Research Professor vid Sciences Po, Paris, och gästprofessor vid Institutionen för ide- och lärdoms historia, Uppsala universitet.

LITTERATUR

- Ban, C. (2016). *Ruling ideas – How Global Neoliberalism Goes Local*. Oxford University Press.
- Bockman, J. (2011). *Markets in the Name of Socialism – The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford University Press.
- Collier, S. J. (2011). *Post-Soviet Social – Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton University Press.
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity.
- Davies, W. (2016). *The Limits of Neoliberalism – Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. Sage.
- Harvey, D. (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, USA.
- Husz, O. (2015). *Golden Everyday – Houswifely Consumerism and the Domestication of Banks in 1960s Sweden*. *Le Mouvement Social*, (1), 41–63.
- Mirowski, P., & Plehwe, D. (Eds.). (2015). *The Road from Mont Pelerin – The Making of the Neoliberal Thought Collective, with a new preface*. Harvard University Press.
- Mirowski, P. (2013). *Never Let a Serious Crisis Go To Waste – How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. Verso Books.
- Peck, J. (2010). *Constructions of Neoliberal Reason*. Oxford University Press.
- Schulz-Forberg, H., & Olsen, N. (Eds.). (2014). *Re-Inventing Western Civilisation – Transnational Reconstructions of Liberalism in Europe in the Twentieth Century*. Cambridge Scholars Publishing.
- Slobodian, Q. (2018). *Globalists – The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Harvard University Press.

Intervju: Jessica Whyte

Filosof, verksam i Sydney

DEN GLOBALA NYLIBERALISMEN BÄRS UPP AV MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER

Av Johannes Heuman

Samtidigt som det nyliberala tänkandet slog igenom under slutet av 1970-talet blev mänskliga rättigheter allt viktigare i global politik. Den australiensiska filosofen Jessica Whyte visar i en ny bok hur dessa politiska krafter format varandra. **Medan nyliberala tänkare som Friedrich Hayek och Milton Friedman använde idén om mänskliga rättigheter för att bekämpa sociala välfärdsprojekt, har inflytelserika organisationer som kämpar för mänskliga rättigheter som Läkare utan gränser influerats av nyliberalism.** De nyliberala tänkarna har varit betydligt mer intresserade av moral och politik än vad som tidigare framhållits när de ekonomiska doktrinerna beskrivits, menar Whyte.

TEMA NYLIBERALISERINGEN

HUR KAN SOCIAL aktivism för olika former av mänskliga rättigheter vara ideologiskt sammanflätat med storskaliga privatiseringar? Ett perspektiv på frågan ger filosofen Marcel Gauchet i den fjärde delen av sitt genomträngande verk om demokratis tillkomst och utveckling, *L'avènement de la démocratie*. Han menar att den ökade aktivismen för rättigheter från slutet av 1970-talet och decennierna därefter har inneburit en radikal omstrukturering av den moderna demokratin. Samtidigt som avregleringar i västvärlden genomfördes, förflyttades det politiska engagemanget från den statliga sfären till civilsamhället, som i allt högre utsträckning dominerades av enskilda frågor och intressen i stället för övergripande samhällsvisioner. Det sociala sammanhang som utgör basen för demokratin har individualiserats genom rättighetsfrågornas ökade betydelse och traditionella arenor som uppbar demokratin har försvagats och misstänkliggjorts.

Liknande tankar återkommer i den kritiskt inriktade forskningen om mänskliga rättigheter som vuxit sig starkare det senaste decenniet. I stället för att betrakta

mänskliga rättigheter som en civilisatorisk framgångssaga, under ett sekel präglad av politisk totalitarism, har dessa forskare från olika perspektiv blottlagt inneboende

”Samtidigt som avregleringar i västvärlden genomfördes, förflyttades det politiska engagemanget från den statliga sfären till civilsamhället som dominerades i allt högre utsträckning av enskilda frågor och intressen i stället för övergripande samhällsvisioner.”

spänningar i relation till nationalstaten, välfärdspolitik och visat hur rättigheterna använts för att få nytt inflytande i avkoloniserade länder.

Till denna kritiska omprövning hör också

Jessica Whytes nyutkomna bok *The Morals of the Market – Human Rights and the Rise of Neoliberalism* (Verso, 2019). Whyte är forskare och lärare i filosofi vid University of New South Wales i Sydney. Whyte är den första som på ett ingående sätt analyserar hur den österrikisk-brittiske ekonomen och filosofen Friedrich Hayek och kretsen av liberala tänkare, bland annat Ludwig von Mises och Milton Friedman som samlades runt det så kallade Mont Pelerin-sällskapet, från 1940-talet förhöll sig till mänskliga rättigheter. Genom nytt arkivmaterial visar Whyte hur dessa inflytelserika liberaler successivt integrerade idéer om mänskliga rättigheter för att blockera välfärdsprojekt och nationella emancipationssträvanden i den fattiga delen av världen. Detta kom att forma såväl nyliberalism som aktivism för mänskliga rättigheter under en tid då de revolutionära utopierna dog och välfärdspolitiken var på tillbakagång. Om detta fick *Respons* möjligheter att samtala med Whyte.

Respons: Vilka moraliska och politiska dimensioner anser du att beskrivningar av nyliberalismen har förbisetat?

Jessica Whyte: Nyliberalism förstås vanligtvis bara som en ekonomisk doktrin, eller till och med som underordningen av alla värden till ekonomiskt värde. Men sådana utsagor missar den moral som var central för nyliberalismens uppgång. En av mina centrala teser är att de tidiga nyliberala tänkarna inte alls var så snävt upptagna med ekonomiska frågor som vi ofta leds till att tro. Vad som skilde dem från 1800-talets liberaler var deras tro på att en fungerande konkurrensutsatt marknad krävde en mer adekvat moralisk och juridisk grund. I sitt sena arbete, *Law, Legislation and Liberty*, betonade Friedrich Hayek, grundaren av det nyliberala Mont Pelerin-sällskapet, att "det inte finns någon tvekan om att moraliska och religiösa övertygelser kan förstöra en civilisation". Ett marknadssamhälle skulle bara överleva, menade Hayek och hans nyliberala kolleger, i ett samhälle vars moraliska synsätt sanktionerade ackumulering av förmögenhet och ojämlikhet, främjade individuell och familjärt ansvar och prioriterade strävan efter individuella mål framför utstakade gemensamma föresatser.

Det nyliberala argumentet för marknadens överlägsenhet kan inte reduceras till ett antal antaganden om överlägsen ekonomisk tillväxt eller effektiv distribution. Det nyliberala argumentet för marknaden var främst politiskt. De hävdade att bara en konkurrenskraftig marknadsordning tillät individer att sträva efter sina egna intressen utan att behöva enas om gemensamma ändamål. Därför menade de att endast ett marknadssamhälle skulle kunna övervinna sociala konflikter och krig. Nyliberalerna beskrev marknadssamhällen (eller civila samhällen) som utrymmen för fritt, ömsesidigt gynnsamt, frivilligt samspel som kontrasterades skarpt mot vad de ansåg vara våld, tvång och konflikt utmärkande för politik – särskilt masspolitik.

Respons: Hur viktiga har idéerna om mänskliga rättigheter varit för det nyliberala projektet?

► Skådespelerskan Shu Qi på MSF-festival Hong Kong 2018.

JW: Det erkänns ofta inte att mänskliga rättigheter spelade en viktig roll i de tidiga nyliberala försöken att utmana socialism och socialdemokrati, och en ännu viktigare roll i senare försök att utmana postkoloniala krav på ekonomisk suveränitet. I min bok hävdar jag genomgående att mänskliga rättigheter inte bara formades av en underliggande ekonomisk verklighet; de var

”Det nyliberala argumentet för marknaden var främst -politiskt. De hävdade att bara en konkurrenskraftig marknadsordning tillät individer att sträva efter sina egna intressen utan att behöva enas om gemensamma ändamål.”

en central del av det nyliberala försöket att inpränta marknadens moral. Nyliberalerna såg mänskliga rättigheter och konkurrensutsatta marknader som ömsesidigt konstituerande. Hayek argumenterar i sin bästsäljande polemiska bok *Vägen till träl-dom* att alla påstående som görs å individens vägnar kan hänföras till uppkomsten av den "kommersiella andan". "1789 års idéer – frihet, jämlikhet, broderskap – är utmärkande kommersiella ideal som inte har något annat syfte än att säkra fördelar för individer," skrev han. För Hayek och hans nyliberala kolleger möjliggjorde den konkurrensutsatta marknaden individuella rättigheter, men en fungerande marknad ansågs också vara beroende av att rättsstatsprincipen och "erkännande av individens oförstörbara rättigheter, människans okränkbara rättigheter".

Respons: På vilket sätt har nyliberalismen format mänskliga rättigheter i vår samtid?

JW: Nyliberalerna spelade en central roll för att utveckla en stark dikotomi mellan det civila samhället, som ett utrymme för kreativitet och frivilliga relationer, och politik, som ett område för konflikt

och tvång. De främjade också påståendet om att äganderätten är en "väsentlig grund för andra rättigheter", som Chicagoskolans ekonom Milton Friedman uttryckte det. Dessa idéer fortsatte att utöva ett betydande inflytande på icke-statliga organisationer för mänskliga rättigheter, som tenderade att rikta uppmärksamheten på utövandet av offentlig makt, medan civilsamhället

behandlades som en sfär av spontanitet och frihet. Frivilligorganisationer försvarade samma (anti-)politiska dygder som de nyliberala tillskrev marknaden: begränsandet av politisk makt, kuvandet av våld och att möjliggöra ett mått av individuell frihet. Liksom nyliberalerna stödde de tidiga internationella icke-statliga organisationerna för mänskliga rättigheter lagar

som begränsade politiken, medan de undvek de sociala och ekonomiska rättigheter som endast kunde uppnås genom politisk handling och inte rättslig sanktion.

Jag menar att denna nyliberala bakgrund kan belysa den uppenbara gåtan att det sena 1900-talets politik för mänskliga rättigheter, med dess utmärkande internationella försvar för att begränsa statens makt, uppkom – med historikern Samuel Moyns ord – "till synes från ingenstans". Jag visar att organisationer som Amnesty International, Human Rights Watch och Läkare utan gränser byggde (uttryckligen i vissa fall och underförstått i andra) på samma berättelse om rättigheter som utvecklats av nyliberalerna sedan 1940-talet. Även för dem skapade avkoloniseringsen ett desperat behov av nya normer för att begränsa postkoloniala stater. De fokuserade uppmärksamheten på vad Hayek hävdade var komplementet till "tämjandet av vilden": "tämjandet av staten". Försöken att disciplinera postkoloniala stater var mycket viktigare i den nya politiken för mänskliga rättigheter än tidigare decenniernas omsorg för ekonomisk välfärd och självbestämmande.

Respons: Mer konkret, vilka ideologiska och moraliska likheter kan du se mellan Mont Pelerin-sällskapet och till exempel Läkare utan gränser?

JW: Jag har studerat denna fråga noggrant, särskilt genom en granskning av stiftelsen Liberté Sans Frontières, som inrättades av det franska ledarskapet för Läkare utan gränser i mitten av 1980-talet. LSF grundades uttryckligen för att utmana "tredjevärldismen" – rörelsen som insisterade på att de koloniserade eller nyligen avkoloniserade folk som hade ignorerats, utnyttjats och minskat till ingenting nu "ville vara något." LSF försökte bestrida postkoloniala krav på global ekonomisk omfördelning – inklusive de som uttryck-

tes av den Alliansfria rörelsens krav på en ny ekonomisk världsordning. Bland huvudtalarna vid öppningskonferensen för LSF 1985 var den nyliberala utvecklingsökonom Peter Bauer, som länge varit Mont Pelerin-sällskapets viktigaste kritiker av utländskt bistånd och postkoloniala ekonomiska policys. Jag visar i boken att filantroper från LSF omfamnade en serie påståenden som Bauer och andra nyliberala personer hade fört fram i årtionden, särskilt att fattigdomen i de postkoloniala samhällena var ett resultat av repressiva stater och inte global exploatering, att västvärlden inte behöver känna sig "skyldig" för kolonialism eller sin levnadsstandard och att statligt ingripande på marknaden leder till totalitarism. Liksom dessa filantroper omfamnade nyliberala ekonomiska teorier, omfamnade även nyliberaler språket för mänskliga rättigheter, vilket de ansåg vara användbart för att utmana krav på postkolonial suveränitet, särskilt ekonomisk sådan, samt för att legitimera ingripande för att säkra privata investeringar. Dessa grupperingar banade sammantaget väg för en särpräglad nyliberal diskurs om mänskliga rättigheter, som såg skyddandet av den konkurrensutsatta marknaden som en central pusselbit för policyn för mänskliga rättigheter.

Respons: Fanns det inte också ett genuint engagemang för humanitära värden som har varit centrala i klassisk liberal tradition med rötter i upplysningen?

JW: Visst, det är så de nyliberala tänkarna själva skulle framställa det. Och det är förvisso sant att försvarandet av olika former av ojämlikhet och våld mot dem som anses vara ociviliserade inte placerar dem utanför den liberala traditionen – tänk på till exempel J.S. Mills påstående att despotism är legitimt när barbarer ska styras så länge målet är att förbättra dem. Ändå är det svårt att få denna generösa tolkning av det nyliberala försvaret av mänskliga rättigheter att passa ihop med det faktum att så många nyliberala tänkare var entusiastiska över repressiva högerdiktaturer, till exempel i Chile. För både Hayek och Friedman var regimen under general Augusto Pinochet, som kom till makten genom en militärkupp och torterade och dödade vänster- och fackföreningsfolk, ett politiskt mirakel. Detta är inte ett isolerat exempel. Hayek var till exempel lika entusiastisk över den portugisiska diktatorn António de Oliveira Salazar och militärregimen under general Suharto i Indonesien, som var ansvarig för att ha dödat minst en halv miljon misstänkta kommunister.

Hur kunde de förena försvar för mänskliga rättigheter med stöd för diktatorer som dödade och torterade sitt eget folk? Det nyliberala försvaret för mänskliga rät-

tigheter var till stor del funktionalistiskt. Mänskliga rättigheter fanns för att skydda marknadsordningen och, som Ludwig von Mises uttryckte det, "[s]å snart den ekonomiska frihet som marknadsekonomin ger sina medlemmar avlägsnas, blir alla politiska friheter och rättigheter humbug". Detta innebar att varje gång det uppstod en kollision mellan att skydda de mänskliga rättigheterna och bevara marknaden, prioriterades det senare.

Respons: För vänstern i västvärlden har mänskliga rättigheter också blivit en allt viktigare del under 1970- och 1980-talet. På vilket sätt har detta fokus bidragit till

”Dessa grupperingar banade sammantaget väg för en särpräglad nyliberal diskurs om mänskliga rättigheter, som såg skyddandet av den konkurrensutsatta marknaden som en central pusselbit för policyn för mänskliga rättigheter.”

att gynna liberala strömningar i stället för traditionell välfärdspolitik?

JW: När de mänskliga rättigheterna framträdde på 70-talet i Europa och i USA, försumrades sociala och ekonomiska rättigheter. Icke-statliga organisationer för mänskliga rättigheter var ofta djupt misstänksamma mot postkoloniala krav om nationellt självbestämmande som mänsklig rättighet. Dessutom accepterade dessa organisationer ofta centrala argument som framförts av nyliberala tänkare som framgångsrikt hade tolkat statens välfärd som ett hot mot mänsklig frihet och som menade att detta förebådade en resa längs vägen till trældom, som Hayek berömt hävdade.

Respons: Är det möjligt i detta sammanhang att se en parallell tendens bland nyliberaler och delar av vänster att fokusera på olika slags rättigheter, snarare än samhället som helhet?

JW: Det är intressant att notera att även om de nyliberala avvisade sociala och ekonomiska rättigheter, hävdade de orubbligt att deras politik gynnade samhället som helhet. I själva verket framställde de sig själva som beskyddare av hela mänsklighetens intressen mot vad de beskrev som

kollektivismens partikularism. Mänskligheten spelade en central roll i den nyliberala utmaningen av både politisk suveränitet och socialism. I *Vägen till trældom* skrev Hayek att "begreppen för mänsklighet och följaktligen varje form av internationalism är helt och hållet produkter av den individualistiska människosynen, och det kan inte finnas någon plats för dem i ett kollektivistiskt tankesystem." De nyliberala mobiliserade denna berättelse om mänskligheten mot sina egna välfärdsstater och mot postkoloniala staters krav på suveränitet. Deras argument var att den enda sociala institution som kunde omfatta hela mänskligheten var den konkurrensutsatta marknaden och att varje hot mot marknaden därför var ett "antisocialt" hot mot mänskligheten själv. Detta innebar att de rättigheter de stödde var de som ansågs nödvändiga för en fungerande marknadsordning.

Respons: Kan icke-statliga organisationer och andra plattformar för andra mänskliga rättigheter bryta med den nyliberala traditionen?

JW: Både mänskliga rättigheter och nyliberalism befinner sig i en förändringsfas. Uppkomsten av högerorienterade, rasistiska rörelser och partier, inklusive de som syftar till att förankra snarare än att motarbeta ojämlikhet under den nyliberala perioden, låter förstå att projektet att underordna politiken normer för mänskliga rättigheter och marknadens lagar inte har skapat mer inkluderande och jämlika statsformer. I dag riktar de icke-statliga organisationerna för mänskliga rättigheter alltmer uppmärksamhet på frågor om ekonomisk ojämlikhet och sociala och ekonomiska rättigheter. Å andra sidan har vi sett Trump-administrationens försök att reducera de mänskliga rättigheterna till en uppsättning av "oombvistliga rättigheter" som skulle höjas över de mänskliga rättigheter som Pompeo avvisar som "blott politiska preferenser". Efter att ha distanserat sig för språket om mänskliga rättigheter, verkar det som Trump-administrationen ännu en gång har förstått potentialen för detta språk för att moralisera och legitimera ekonomiska och militära ingripanden utomlands. Men något verkligt brott med nyliberalismen kommer troligtvis inte från icke-statliga organisationer, som ju uppstod inom ramen för den nyliberala utrensningen av statlig välfärd. En sådan brytning kräver en patologisering av de politiska åtgärder som dessa organisationer ofta bidragit till.

► Johannes Heuman är historiker och redaktör på *Respons*.

VAD ÄR DET vi läser när vi säger att vi läser Bibeln? Nästan alltid är det en översättning. Tack vare Bibelns unika ställning har diskussioner om dess texter ofta inbegripit frågan om det rätta sättet att överföra dem till ett nytt språkligt sammanhang. Och varje ny översättning har genast aktualiserat frågan om en annan, alternativ översättning av Den heliga skrift.

Senast Bibeln översattes till svenska skedde det inte på initiativ av kyrkan utan genom en riksdagsmotion av folktoppartisten Manne Ståhl år 1961. Den gamla kyrkobilabeln från 1917, som länge varit kritiserad, hade spelat ut sin roll. Den kommission som vid årsskiftet 1972/73 fick uppdraget att börja arbeta med en ny bibelöversättning – i första hand av Nya testamentet, men snart också av det Gamla – blev en statlig utredning. I dess direktiv nämndes inga som helst konfessionella eller religiösa skäl: uppdraget var vetenskapligt och allmänskulturellt motiverat.

Bibelkommissionen kom att arbeta i nära trettio år fram till färdigställandet av vad som skulle komma att kallas Bibel 2000. Företaget – det största översättningsprojektet i svensk historia (som kom att kosta den i och för sig blygsamma summan av cirka 70 miljoner kronor i 2000 års penningvärde) – har hittills aldrig blivit föremål för vetenskapligt studium. Ett stort steg i den riktningen har tagits av Richard Pleijel vid teologiska fakulteten vid Uppsala universitet, som i fjol disputerade på avhandlingen *Om Bibel 2000 och dess tillkomst*.

Mycket har skrivits om Bibelkommissionens arbete såväl av medverkande experter som av kritiker från olika läger, men Pleijel är den förste att närma sig projektet från ett icke-normativt håll. Hans metod bygger på en kombination av deskriptiv översättningsforskning och Ludwik Flecks teori om så kallade tankestilar och om dynamiken inom ett tankekollektiv. Avhandlingen, som fokuserar på förändringar över tid i den kollektiva översättningen av Gamla testamentet, är mycket välskriven

och förtjänar att uppmärksammas långt utanför de bibellärdas krets.

Bibelkommissionens uppdrag var att på underlag av modern textkritik skapa en översättning till "idiomatisk, begriplig, naturlig nutida svenska". I förarbetena hade man formulerat arbetets ledprincip som "lika effekt", varmed menades att översättningen skulle "på sina läsare göra samma

att det skulle vara möjligt att rekonstruera vilken effekt Gamla testamentets texter, en gång för två-tre tusen år sedan, hade haft på sina dåtida läsare? Svaret fann man hos den på 1960-talet kände bibelöversättaren och översättningsteoretikern Eugene A. Nida. Som Pleijel visar var den tänkande till en början avgörande för Bibelkommissionen.

KONSTARTERNA & MEDIER

Richard Pleijel

Om Bibel 2000 och dess tillkomst – Konsensus och konflikt i översättningsprocessen inom Bibelkommissionens GT-enhet

ARTOS & NORMA | 401 S. | ISBN 9789177770633

Att riva Babels torn

– Viveka Heyman som översättare av Gamla testamentet

ARTOS & NORMA | 253 S. | ISBN 9789177771005

FÖRA BIBELN TILL NUET ELLER LÄSAREN TILL ETT MÖTE MED DET FÖRFLUTNA

Recensent **Lars Kleberg**

NYÖVERSÄTTNINGEN AV BIBELN, kallad Bibel 2000, är det största översättningsprojektet i Sveriges historia. Trots det är det först genom Richard Pleijels avhandling som projektet nu blivit föremål för ett vetenskapligt studium. Bibelkommissionens uppdrag var att överföra texterna till "naturlig, nutida svenska". En av projektets hårdaste kritiker var Viveka Heyman, som genom sina egna översättningar framstod som en alternativ kommission. Det ter sig följdriktigt att Pleijel har följt upp sin avhandling med en bok om Heyman, i vilken han vill göra denna oppositionella översättare rättvisa.

intryck som originalet en gång gjort på sina". Hur detta ursprungliga "intryck" skulle kunna vara teoretiskt möjligt att bestämna verkar i dag svärbegripligt. Redan att nå en motsvarighet till den effekt äldre texter kan ha på dagens läsare av originalspråket är ju en utmanande uppgift, som dock alla översättare av klassiska texter måste hantera.

Hur tänkte sig då Bibelkommissionen

OLIKA ÅSIKTER OM möjligheten att översätta återfinns på en bred skala mellan två ytterligheter – från fullständigt oöversättbarhet till fullständig översättbarhet. Dogmen om oöversättbarhet återfinns man i fundamentalistiska, religiösa sammanhang, där all översättning ses som en förfalskning av lagens bokstav (Bibeln eller Koranen), men känns också igen i tanken att poesi är omöjlig att översätta (Robert Frossts välkända fras "poetry is what is lost in translation") och i vissa av dagens identitetspolitiska diskurser. Eugene Nida försvarade i stället den principiella översättbarheten: allt går att förstå och översätta, bara man är beredd att ersätta originalets uttryck och form med motsvarigheter i den mottagande kulturen. Detta kallade Nida "dynamisk ekvivalens" eller "lika-effekt-principen".

Nidas numera mycket kritiserade doktrin byggde på två antaganden: att översättning i grunden handlar om överföring av semantisk mening och att kulturella föreställningar är universella. Inriktningen på meningen, på bekostnad av den retoriska och poetiska formen, ledde Bibelkommissionen till en långtgående förenkling och trivialisering av de bibliska texterna som redan under arbetets gång väckte protester och som gjort att Bibel 2000 aldrig blivit helt accepterad.

Nidas universalism, som låg under hans teori om "lika effekt", grundade sig på tanken om alla kultururs grundläggande likhet – och därmed lika mottaglighet för Bibelns budskap. Därför kunde man i princip översätta begrepp från olika kulturkretsar över tid och rum till "motsvarande" begrepp i andra kulturer. Nida

citerar med gillande kollegan J.B. Phillips, som i sin översättning av Nya testamentet ersatte de tidiga kristnas broderliga kyss med "a hearty handshake". Tanken var att kyssen hos de första kristna var allmänt

vedertagen och därmed på engelska kunde motsvaras av våra dagars lika vedertagna handskakning. I förlängningen av detta universalistiska resonemang, där allting kan och bör anpassas till en given nutida norm, ligger till exempel kraven på översättning av Shakespeare till modern engelska eller av Rabelais till en för dagens franska läsare utan problem begriplig franska. För att inte tala om kraven på att våra

svenska klassiker, inklusive Astrid Lindgren, skall moderniseras och översättas i enlighet med dagens normer – för att uppnå "lika effekt", alltså den effekt som de tänks ha haft på sina ursprungliga läsare.

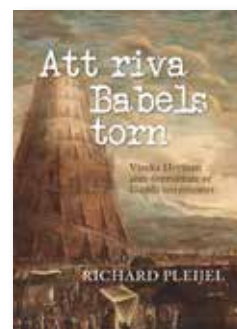
Bibelkommissionens arbete möttes tidigt av kritik inte bara från olika konfessionella läger utan också från litterärt håll för sitt "idiomatiska" stilideal. Och med tiden distanserade man sig, som Pleijel visar, i viss mån från Nidas semantiska översättningsdoktrin. En som ända från början konsekvent angrep Bibelkommissionens ståndpunkt var den stridbara översättaren och litteraturkritikern Viveka Heyman. Hon var en tid inbjuden som extern referent till Bibelkommissionens arbete, men det hela slutade tvärt när hon offentligt avhånade arbetsmaterial som inte var avsett för publicering.

VIVEKA HEYMANS INSATS bestod inte bara i kritik av Bibelkommissionen för brist på stilkänsla, kompetens och allmän kulturkänsla. Hon var kunnig i hebreiska och översatte själv – parallellt med Bibelkommissionen – djärvt och på egen hand en stor del av Gamla testamentets böcker, så att hon kom att framstå som en alternativ enmanskommission i frågan om svensk bibelöversättning. Hon förekommer flitigt i Richard Pleijels avhandling och det är

logiskt och sympatiskt att han nu skrivit en särskild bok, *Att riva Babels torn*, som vill göra den ständigt oppositionella översättarens verk rättvisa.

Heyman började sin bana på slutet av 1940-talet som skarp och välformulerad litteraturkritiker, framför allt i syndikalistiska *Arbetaren*. Hon blev snabbt känd för sin polemiska stil och var under lång tid en av Sveriges mest uppmärksammade litteraturrecensenter med ett omutligt kvalitetskrav som kännemärke. Ingen kunde ifrågasätta hennes kompetens, men hennes stil retade somliga. *Aftonbladets* Allan Fagerström – själv inte alltid en nyansernas älskare – skrev en gång att Heyman aldrig gjort "riktigt klart för sig de eventuella skillnaderna mellan en skrivmaskin och en kulspruta".

Viveka Heyman kom från en judisk akademikerfamilj i Uppsala men valde den fria journalistens och översättarens bana. Efter en reportageresa i Israel bodde hon

på 1950-talet periodvis i landet, studerade där och återkom till Sverige med de första översättningarna av modern hebreisk litteratur. Hennes stora insats – och det är framför allt den som intresserar Pleijel, numera teologie doktor i Gamla testamentets exegetik – är emellertid den långa raden utgåvor av de bibelhebreiska texterna. Den färgstarka nytolkningen av Höga visan (1960), befriad från tidigare översättnings pryderi, väckte berättigad uppmärksamhet och var kanske till och med en bidragande orsak till att den statliga Bibelkommissionen tillsattes. Så här erotiskt ångande var Heymans text:

*Min vän stack in handen i gluggen;
då sjöd mitt kött efter honom.
Då stod jag upp att öppna för min vän;
mina händer dröp myrra,
mina fingrar myrraflöde
på regeln handtag.*

Att jämföra med 1917 års kraftlösa version:

► "Babels torn" av den flamländske konstnären Lucas van Valckenborch den äldre (1553–1597).

Min vän räckte in sin hand genom luckan;
 då rördes mitt hjärta över honom.
 Jag stod upp för att öppna för min vän
 och mina händer dröpo av myrra,
 mina fingrar av flytande myrra
 som fuktade rigelns handtag.

Att Viveka Heyman i allt blev Bibelkommissionens motsats berodde inte främst på hennes inneboende polemiklusta utan på en djupt skiljaktig syn på översättarens uppdrag. Pleijel ägnar största delen av sin bok, som bygger på omfattande källstudier, åt att klarlägga grunderna för hennes översättningsideologi. Man tvekar egentligen att använda detta ord, eftersom Heyman nästan aldrig nämnde några förebilder och inte tycks ha haft en egen formulerad teori. Men hon hade ett program som hon försvarade i vått och torrt.

PLEIJEL ANALYSERAR Viveka Heymans översättningar, visar hennes strategier och drar slutsatsen att hon medvetet eller omedvetet var anhängare av en romantisk översättningsteori som går tillbaka till Johann Gottfried Herder och Friedrich Schleiermacher. Den sistnämnde har de senaste decennierna upplevt en renässans. I samtida *translation studies* refereras ofta till hans bild av de två vägarna för översättning: att antingen föra texten till läsaren och anpassa den till den samtida målkulturen eller att i stället föra läsaren till texten i ett kulturellt möte med det främmande. Om Bibelkommissionen (och många med den) för femtio år sedan följde den förra vägen var Viveka Heyman ensam den som ville följa den senare, svårare vägen. Richard Pleijel gör hennes envisa och heroiska kamp rättvisa med en balanserad beskrivning både av det goda och originella och det mer idiosynkratiska i hennes verk.

Heyman ville inte bara föra dagens läsare till den främmande texten så rentvättad av dammiga konventioner, prydd censur och slentrian som möjligt. Lika orubbligt övertygad som hon var om vad som stod i Gamla testamentets texter, lika bestämd var hon om hur det rätteligen skulle låta på svenska: konkret, ordknapp och ibland förbryllande. Hon angrep skoningslöst Bibelkommissionens tendens att till exempel ändra originalens dramatiska direkta anföring till en förklarande indirekt, att sudda ut parallellismer och att ersätta så kallade antropologiska ord (ansikte, hjärta, tunga, ögon etcetera), som ansågs vara till genomskinlighet slitna hebreiska metaforer, med uttryck som tänktes ha "lika effekt" på dagens svenska läsare.

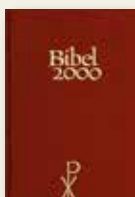
Heyman menade att om Gamla testamentets böcker var både estetiskt och filosofiskt annorlunda för dagens läsare så

TRE VERSIONER AV INLEDNINGEN TILL FÖRSTA MOSEBOKEN

1917 års Kyrkobibel

I begynnelsen skapade Gud himmel och jord. Och jorden var öde och tom, och mörker var över djupet, och Guds Ande svävade över vattnet. Och Gud sade: "Varde ljus"; och det vart ljus. Och Gud såg att ljuset var gott; och Gud skilde ljuset från mörkret. Och Gud kallade ljuset dag, och mörkret kallade han natt. Och det vart afton, och det vart morgon, den första dagen.

Bibel 2000

I begynnelsen skapade Gud himmel och jord. Jorden var öde och tom, djupet täcktes av mörker och en gudsvind svepte fram över vattnet. Gud sade: "Ljus, bli till!" Och ljuset blev till. Gud såg att ljuset var gott, och han skilde ljuset från mörkret. Gud kallade ljuset dag, och mörkret kallade han natt. Det blev kväll och det blev morgon. Det var den första dagen.

Viveka Heyman Första Mose bok (1980)

I förstningen skapade Gud himlen och jorden. Och jorden var tom och stum, och ovan djupen var mörker, och Guds andedrökt svävade ovan vattnet.

Då sade Gud:
 - Varde ljus!

Och det vart ljus. Och Gud såg att ljuset var gott. Och Gud skilde ljuset och mörkret åt. Och Gud kallade ljuset dag, men mörkret kallade Han natt. Och det vart afton och det vart morgon - det vart en dag.

► Viveka Heyman, 1958.

låg just däri ett värde och därför gällde det att visa detta främmande i så tydlig och lockande form som möjligt. Redan med nyöversättningen av Höga visan satte hon en egen standard för bibelöversättning i Sverige, och hon vidhöll den i verk efter verk fram till den stora avslutningen med tvåbandsverket *Profeterna* på över 1100 sidor år 1996. För detta blev hon sällan hyllad efter förtjänst och oftare avhånad för sina fel.

Pleijel frilägger de implicita principerna i Heymans syn på översättning. Han framhåller fyra punkter som möts i hennes romantikinspirerade grundsyn: hon såg på Bibeln litterärt, inte i den moderna textkritikens ljus; hon litade till sin subjektiva, intuitiva tolkning av texten; hon ville föra läsaren till verket, även om det krävde ansträngningar av läsaren; och hon ville inte modernisera Bibelns ålderdomliga texter utan sökte i stället motsvarig-

heter i vår egen äldre språkhistoria. Det sistnämnda ledde kanske till de största invändningarna från den samtida kritiken. Eftersom det enligt Heyman fanns uppenbara analogier mellan Gamla testamentets värld och den gamla fornnordiska kunde hon för att gestalta bibeltexterna låna uttryck och formuleringar från Hávamál och Tegnér's *Frithiofs saga*. Ibland blev resultatet bisarrt. Mitt i lysande poetiska passager i Höga visan och Ordspråksboken kunde det sålunda dyka upp såväl kåtor som jöklar och frillor och i Psaltaren kunde det heta att Israels folk blotade sina söner och att sångaren kväder en drapa.

Viveka Heyman tog avstånd från den förhärskande samtida översättningsteorin. Temperamentsmässigt och i sin totala förkastelse av samtida lingvistisk översättningsvetenskap borde hon ha kunnat känna sig befryndad med den franske språkmannen, poeten och översättaren Henri

Meschonnic. Men på 1970-talet tycks ingen i Sverige, inte heller Viveka Heyman, ha känt till denne. Meschonnic hävdade att det ingalunda var den semantiska meningen som var viktigast i översättning utan formen, framför allt rytmen. Om

”Om man ska tro Bibeln så har översättarna i alla tider och länder faktiskt Guds vrede att tacka för sin sysselsättning.”

bibeltolkare som moderniserade för att lättare kunna sprida Skriftens budskap sa han föraktfullt: ”De översätter inte, de gör korstecken.” Heyman höll sig trots allt fortfarande till meningen, tolkad av henne själv, och till den ”lika effekt” på läsaren som hon ansåg sig uppnå med sina medel.

EFTER LÄSNINGEN AV Richard Pleijels bok om den fenomenala Viveka Heyman kvarstå bara en reservation: den gäller bokens titel, *Att riva Babels torn*. Författaren motiverar den som

en bild för översättning, ett uttryck för ambitionen att trotsa den språkförbistring som reser hinder vad gäller möjligheten för olika språk och olika kulturer att förstå varandra. Viveka Heyman försökte att på sitt sätt dra ytterligare några stenar ur babelstornet.

Men detta vill man invända att det sår i språket som Guds ”språkförbistring” skapade inte bara var ett straff jämförbart med utdrivandet ur paradiset. Om man ska tro Bibeln så har översättarna i alla tider och länder faktiskt Guds vrede att tacka för sin sysselsättning. Vad de alltsedan Babel oförtröttligt arbetat med är inte att riva resterna av tornet utan att ständigt, överallt och på nytt, bygga broar av tillgängligt språkligt material. Pleijel skjuter visserligen till sist in en brasklapp (”kanske snarare: hon ville låta babelstornet stå kvar, för att i stället få oss moderna människor att nalkas det”) men han har ändå behållit titeln. Den ger i alla fall anledning till en vacker omslagsbild.

► Lars Kleberg är professor emeritus i ryska vid Södertörns högskola.

Björn Sundberg
 ”... så vill jag utstå livet”
 – Anteckningar till de grekiska tragedierna

ARTOS & NORMA
 260 S. | ISBN 9789172171213

FÖR ENSIDIGT OM MANLIGHETENS ROLL I TRAGEDIN

Recensent **Hans-Roland Johnsson**

BJÖRN SUNDBERG HÄVDAR att de grekiska tragedierna avspeglade den atenske mannens positiva självbild och att de framträdande kvinnornas roll var att lära männen att avskärma sig från det kvinnliga. Men detta resonemang är inte lätt att förena med de starka kvinnoporträtten i tragedierna och leder snarast till att man förminskar kvinnornas roll.

KONSTARTERNA & MEDIER

DET GREKISKA DRAMAT – och i synnerhet tragedin – har i efterantikt tid från renessansen och framåt gett betydelsefulla impulser till kultur och kulturskapande i de västerländska länderna. Den fransk-klassiska epoken var först med att i större skala låta nutid sammanmälta med dåtid när författare som Corneille och Racine i sina pjäser omplacerade rådande moral- och uppförandenormer till en antik kontext. De tyska idealis-

terna, med Schelling och Hegel i spetsen, tog de grekiska tragediernas framställning av frihet och nödvändighet till hjälp för att nå fram till en djupare förståelse av det typiskt mänskliga. I senare tid har, vid sidan av mer konventionella uppsättningar, tragedierna ofta omarbetats till samtidsanpassade dramer av till exempel Sartre, Brecht och Sarah Kane. I dag kan de också få tjäna som inlägg i samhällsdebatten om, bland mycket annat, invandring och könsordning. Den grekiska tragedin är således alltjämt, om än i många fall på ett nytt och innovativa sätt, både en angelägen och berikande konst. Eftersom den moderna människan i mångt och mycket lever i en värld utan säkra andliga eller vetenskapliga fundament, befinner vi oss i etiskt hänseende, som filosofen Bernard Williams har påpekat, i dag närmare den antika epoken än någonsin tidigare.

Även om det grekiska dramat är en vital del i vårt kulturarv, vet vi mycket litet om regi, scenografi, körens sång och dans eller publikens förväntningar i Athen på 400-talet f.Kr. De tidigaste avskrifterna var inte heller försedda med scenanvisningar eller tydliga replikindelningar – omständigheter som allt emellanåt i sekundärlitteraturen gett upphov till mindre välgrundade spekulationer och felaktiga påståenden. Texternas komplexa och mångfacetterade innehåll öppnar därtill för olikartade tolkningar. Det är därför inte lätt att för en större publik skriva informativt om det grekiska dramat. Bland svenska antikvetare som har gett sig på uppgiften märks Hans Furuhausen (*På teatern i Athen*, 1981), och Sture Linnér (*Lans och båge – Aischylos Perserna*, 1992) – två läsvärda böcker som närmar sig den grekiska teaterproduktionen utifrån ett mer traditionellt perspektiv. Nu har de fått sällskap av Björn Sundberg, som med boken ”... så vill jag utstå livet” – *Anteckningar till de grekiska tragedierna* kopplar ett modernare och delvis annat grepp.

Efter att ha skisserat några teorier om tragedins förhistoria och uppbyggnad, koncentrerar sig Sundberg i huvudsak på tragedins politiska och könsrelaterade aspekter och i mindre utsträckning på genrens metafysiska och meningsförklarande dimensioner, ty den behandlar, enligt hans mening, också ”samtidspolitiska händelser”. Frågan om tragedin ska, eller kan, uppfattas som samtidskommenterande är omdebatterad och det hedrar Sundberg att han ger utrymme åt den alternativa åsikten att tragedin primärt är en mytbaserad belysning av människans existentiella situation och inte en spegel av aktuella samtidsfrågor. Pjäser som Frynichos *Erövringen av Miletos* (som inte finns bevarad) och Aischylos *Perserna* – vilka skildrar

► "Orestien" på Dramaten 1954.

► Livia Millhagen som Medea, Dramaten 2916.

► Maria Callas som Medea, film av Pier Paolo Pasolini 1969.

episoder från konflikten med perserriket i början av 400-talet f.Kr. – är talande undantag. Att ifrågasätta samtidskopplingen är inte, som Sundberg gör gällande, att underkänna "den dåtida publikens fattningsförmåga" utan tvärtom att tillerkänna den förmåga att i pjäser vilkas innehåll utspelar sig mot bakgrund av väpnade konflikter se djupare skiktningar än en referens till nyss avslutade eller pågående krigsföretag. Sundbergs reflektioner kring Euripides *Trojanskorna* – ett av de bästa exemplen på en sådan pjäs – är emellertid värda att beaktas.

SUNDBERG HÄVDAR VIDARE att tragedierna var identitetsformande och att vi i dem ser "den atenska mannens (positivt bestämda) självbild". Författarens genomgång av Aischylos *Orestien* är rik på bra iakttagelser, men det är tveksamt om åskådaren efter att ha bevittnat trilogin drar slutsatsen att "manlig rationalitet" bidragit till att räckan av blodshämnd nu är stoppad. Få eller inga manliga gestalter i de grekiska tragedierna kan lyftas fram som föredömen; Agamemnon, Oidipus, Kreon och Jason – för att här nämna några kända namn – är alla mer eller mindre osympatiska och deras övermod och felsteg utgör varnande exempel. Det finns inga manliga motsva-

righeter i det grekiska dramat till inspirerande och beundransvärda kvinnliga gestalter som Antigone, Ifigenia (i *Ifigenia i Taurien*) eller Lysistrate.

Sundberg erkänner visserligen förekomsten av framträdande kvinnor, men

”Det finns inga manliga motsvarigheter i det grekiska dramat till inspirerande och beundransvärda kvinnliga gestalter som Antigone, Ifigenia (i *Ifigenia i Taurien*) eller Lysistrate.”

tillägger att männen skulle "lära sig att avskärma sig från" det kvinnliga. Även om Sundbergs resonemang är tankeväckande, är det inte enkelt att förena påstådd kvinnofientlighet med de starka kvinnoporträtten, inte heller med uppfattningen att de kvinnliga rösterna får komma till tals när "det manliga projektet krackelerar", som hos den psykologiserande

och nyskapande Euripides (som dock av komediförfattaren Aristofanes anklagades för att förtala kvinnor). Att insistera på misogyni i de övriga tragödnernas verk innebär därutöver en risk att förminska kvinnornas roll i dramerna och göra dessa mindre intressanta och relevanta för oss i dag. Eftersom alla kvinnoroller spelades av män och många athenska medborgare troligtvis hade deltagit i körer, vilka ofta gestaltade kvinnor, går det dessutom inte att utesluta att denna *crossdressing* och gränsöverskridande identifikation med kvinnor hade betydelse för mannens självuppfattning och syn på det motsatta könet.

Sundbergs undersökning kan jämföras med en annan nyligen utgiven studie med en likartad ansats, nämligen *Tragedy, the Greeks and Us* av Simon Critchley. Även Critchley intresserar sig för tragedins samtidsförankring, men han argumenterar för att tragedins mångtydiga och etiskt instabila världsbild förser oss med en mer nyansrik och fruktbar tankeram för att utforska människans predikament än den rationella filosofi som enligt honom tar sin början med Platon. Critchley hävdar att "tragedins filosofi är sofistisk filosofi" samt, i en analys som inte saknar beröringspunkter med den vi finner i Sundbergs bok, att Euripides bästa pjäser

representerar just ett sådant avvikande och alternativt synsätt.

MAN KAN FRÅGA sig till vilken grad en politisk eller filosofisk läsning av de grekiska tragedierna förklarar den tragiska atmosfären. Konflikter mellan individer i dem tjänar ytterst inte ett politiskt, men väl ett dramatiskt syfte. Aristoteles menade, av allt att döma, i *Om diktkonsten* (som här och där uppmärksammas av Sundberg) att upplevelsen av en tragedi är en funktion av, å ena sidan, åskådarnas förmåga till inlevelse i den konstnärliga gestaltningen av ett mytiskt, och ofta våldspräglad händelseförlopp, i vilken individens olycka förorsakas av eget handlande och tillfälliga omständigheter samt, å andra sidan, den reningsprocess – katharsis – genom vilken åskådarna befrias från de starka känslor som dramat ger upphov till. Man skulle kunna säga att vi träder in i dramat genom inlevelse och ut ur det genom katharsis. Den dramatiska spänningen uppstår ofta när rollfigurernas motstridiga, men inte alltid likaberättigade intressen

”Även om man, som vissa översättare gör, behåller raden, säger den inget om homoerotik, som i övrigt inte har plats i tragedierna.”

kolliderar med varandra. Det framstår som litet märkligt till exempel när det gäller Antigone att hävda att Sofokles inte tillhandahåller något ”enkelt facit”, eftersom det är härskaren Kreon som, vilket är tydligt markerat i Sofokles text, felar och som kommer, men alltför sent, till insikt om sitt misstag; det är följaktligen snarare han, inte Antigone, som är pjäsens tragiska hjälte.

Om teatern var en samhällspegel, så gäller detta i första hand den athenska komedin som behandlar vardagssituationer och aktuella sociala, politiska och militära förhållanden. Huvudpersonerna i komedin är oftast män ur medelklassen, med vilka den manliga delen av publiken på ett självklart och mycket annorlunda sätt kunde identifiera sig än till exempel med Oidipus. Givet den påtagliga kontrasten mellan komedins vardagsförankrade och samhällsaktuella innehåll och tragedins mytmaterial, är det svårt att ge Sundberg rätt när han skriver att när det gäller

värden och politik handlar det mer ”om en skillnad i framställningssätt och stil, inte i sak” och att dikotomin ”vilar på bräcklig grund”. De konstnärligt olikartade men intellektuellt likvärdiga genrererna komedi och tragedi, vilka framfördes sida vid sida under Dionysosfesten i mars/april varje år, ger däremot tillsammans uttryck för hela den athenska världen: allt från det politiska, vardagsnära, kroppsliga och sexuella till det själsliga, metafysiska och existentiella. Det fanns ingenting i det grekiska dramat som athenaren inte kunde känna igen sig i och det fanns ingenting i dennes tillvaro – högt eller lågt – som inte kunde gestaltas på spelplatsen.

EFTERSOM STUDIET AV dramernas texter och deras relation till det omgivande samhället innehåller många osäkerhetsmoment, leder analyser av individuella textställen inte sällan till svåra tolkningsval. En sådan omdiskuterad passage är när Medea, i Euripides pjäs med samma namn, inför en samling av kvinnor klagar på att när den gifta mannen tröttnat på att vara hemmavid går han ut för att skingra själens ledsamheter tillsammans (enligt efterföljande versrad) med en vän eller kamrat. Sundberg, som vill nå fram till ”vad som faktiskt står” i monologen, ansluter sig till en läsart vilken förstår denna precisering i erotisk mening. Versraden är dock omstridd då den inte passar in i sammanhanget och antagligen är ett senare tillägg för att dämpa den sexuella betydelsen av den föregående versradens utsaga att mannen lämnar hemmet för att, underförstått, gå på bordell. Utgivare av den grekiska texten märker också vanligtvis ut denna rad om till vem mannen går som en interpolation. Även om man, som vissa översättare gör, behåller raden, säger den inget om homoerotik, som i övrigt inte har plats i tragedierna. Detta är inte förvånande, eftersom männen i Athen i första hand sökte heterosexuell tillfredsställelse, vilket komedierna med sina skildringar av män som lustar efter kvinnor tydliggör – det homosexuella är i komedierna endast ett marginellt fenomen.

Att som Sundberg ”läsa mot texten” öppnar onekliga upp nya infallsvinklar, men att starta i dramat (som vände sig till en mycket stor publik och bättre än andra texter speglar normer och levnadssätt) för att extrapolera ut mot samhället kan stundom ge andra resultat än de kanske förväntade.

► Hans-Roland Johnsson har undervisat i grekiska vid Södertörns högskola och i grekiskt drama vid Stockholms universitet.

Torsten Rönnerstrand Kärleksinvider i litteraturen från Bibeln till Millennium

CARLSSON | 407 S. | ISBN 9789173319515

PÅMINNELSE OM KÄRLEKENS NÄRVARO I LITTERATUREN

Recensent **Johanna Vernqvist**

TORSTEN RÖNNERSTRANDS bok är som litteraturhistoriskt översiktsverk överskådligt och informativt. Texten är fint sammanhållen och övergångarna och dialogerna mellan kapitlen har skrivits av en noggrann och omtänksam författare. Dock saknar man många viktiga kvinnliga representanter i urvalet.

KONSTARTERNA & MEDIER

DET ÄR MED förväntan jag slår upp Torsten Rönnerstrands *Kärleksinvider i litteraturen från Bibeln till Millennium*. Det är en gedigen samling inviter av amoröst slag som författaren satt samman – hela 48 kapitel där de flesta behandlar ett enskilt författarskap. Huvudsyftet med att sätta samman en sådan tematisk översikt anger Rönnerstrand som ”både pedagogisk och humanistiskt”. För det första kan den fungera som handbok i

förförelsekonst (som en blinkning till Ovidius *Ars amatoria*), för det andra som historiebok och för det tredje, genom att visa på relevansen av kärlek i dess olika former, som ett bidrag till "mänsklighetens fortlevnad och välbefinnande". Redan vid innehållsförteckningen blir jag dock förvånad över urvalet. Endast nio av bokens kapitel tillägnas kvinnliga poeter eller författare, åtta nämnda vid namn i kapitlens titel och den nionde, Beatrice av Dia, som del av kapitlet ägnat åt den provençalska trubadurlyriken. De övriga åtta utgörs i kronologisk ordning av Sapfo, Jane Austen, Charlotte Brontë, Selma Lagerlöf, Irène Némirovsky, Tove Jansson, Marguerite Duras och Maja Lundgren. Till dessa aspekter ska jag återkomma.

Låt mig i stället börja med en diskussion av det som ingår i boken, vilket är en omfattande samling litterära verk, där amorösa förfrågningar på olika sätt gestaltas från antiken till och med 2010-talet. Författaren inleder med Homeros, Sapfo och Platon, går vidare genom medeltiden med Dante Alighieri, flyter över i upplysning med Johann Wolfgang von Goethe, Austen och vidare mot realismen med Gustave Flaubert. Nittonhundratalet representeras av Lagerlöf, Brecht, Leonard Cohen och Duras för att sedan avslutas i 2000-talet med Theodor Kallifatides och David Lagercrantz. Däremellan strömmar många fler författarskap förbi i en fint sammanhållet och löpande text, där övergångar och dialoger mellan kapitel skrivits fram av en noggrann och omtänksam författare.

De antika verken speglar gestaltningen av kärleken inom litteraturens tre huvudgenrer och redan här etableras författarens stilistiska knep att låta karaktärer, myter och troper löpa som röda trådar genom kapitlet. I den äldsta litteraturen utgörs denna tråd främst av berättelsen om (sköna) Helena och Paris, som återfinns i såväl Homeros epos, Sappos lyrik, Herodotos historieskrivning och de grekiska dramerna. Genom att följa karaktären Helena i flera verk blir det tydligt att tolkningen av hennes roll och agerande inte är enstämig. Å ena sidan gestaltas hon som en äktenskapsbrytare och som ett varnande exempel, medan hon å andra sidan i exempelvis Euripides dramer *Trojanskorna* och *Helena* representeras som modig och klok och som en "förebild för hela Grekland". Som Rönnerstrand visar är alltså bilden av Helena mångbottnad redan i det antika Grekland.

I författarens läsning av medeltidens litterära kärleksinvider är den provençalska trubadurlyriken avgörande. Trubadurens uppvaktande kärlekslyrik till en förnäm dam och idealet om utomäktenskapligt, ofullbordat begär blir stilbildande. När de

kvinnliga trubadurerna tar pennan i handen och ger sina gensvar behåller de den idealiserade positionen och kan genom den gestalta erotiskt begär till en älskare. Som Rönnerstrand påpekar speglar litteraturen troligtvis en social verklighet präglad av sådant som korståg, under vilka männen var frånvarande från hemmet under långa perioder. Detta gav kvinnorna, furstinnorna, högsta maktposition och "kring dessa mäktiga kvinnor flockades stora skaror uppvaktande män, som på olika sätt var beroende av härskarinnans välvilja", som författaren uttrycker det. Den äkta mannens frånvaro tillsammans med att det aristokratiska äktenskapet

och hennes sväger Paolo läser nämligen en scen ur Chrétien de Troyes kända riddarroman om Lancelot och Guenièvre och blir så påverkade av det amorösa innehållat att de möts i en kyss: "Vi läste om hur eftertrådda läppar / som log, av denne älskare blev kyssta; / och han som aldrig ifrån mig ska skiljas // kysste helt skälvanande mig då på munnen" (i Ingvar Björkesons översättning). Enligt den verkliga händelsen ertappas de kyssande tu av Francescas make och straffas båda två för sitt brott med döden. Därav återfinns de i helvetets andra krets i Dantes *Inferno*.

Rönnerstrand rör sig, efter kapitel om Giovanni Boccaccio och den medeltida bal-

► Francesca och Paolo i underjorden. Målning av Ary Scheffer (1795–1858).

under perioden framför allt innebar en affärsuppställning bidrog således till en syn på kärleken som en utomäktenskaplig praktik, vilken gestaltas i trubadurlyriken och dess stiliserade kärleksinvider.

IDEALET OM EN dyrkan av den upphöjda damen gestaltas inte bara i de sydfranska regionerna utan sprider sig, tätt sammanflätad med såväl en växande Mariadyrkan och en nyplatonisk filosofi, till de nordfranska riddarromanerna och till de italienska poeterna. I Italien utvecklas stilen till *il dolce stil nuovo* med Dante Alighieri som en av de främsta poeterna. I *Kärleksinvider* fokuseras dock inte den aspekten av Dantes litterära verk och bidrag, men likväl den kända episoden i sång fem om Paolo och Francesca i Dantes magnum opus, *Den gudomliga komedin*. I episoden, som är baserad på en verklig händelse, får läsaren lära sig att läsning av kärleksberättelser kan fungera som "förtäckta kärleksinvider", som Rönnerstrand formulerar det. Francesca

laden, kronologiskt mot renässansen som representeras av tre författarskap: Pierre de Ronsard, den franske poet som enligt Rönnerstrand bjuder på en av fransk lyriks "mest gripande kärleksinvider" i dikten "Quand vous serez bien vieille" (1578), Cervantes *Don Quijote* (1605) och Shakespeares *Hamlet*, vilken han anses ha skrivit mellan 1599–1602. I dessa kapitel ges en överskådlig och informativ analys av paralleller mellan tidigare epoker. Exempelvis diskuteras betydelsen av antikens mytologi och filosofi för Ronsard och hur den höviska traditionen approprieras och samtidigt förlöjligas av Cervantes i *Don Quijotes* fantasifulla förvandling av en bondflicka (som han aldrig träffat) till den förnämna och upphöjda damen Dulcinea av Toboso.

I gränslandet där renässans anses övergå i klassicism och barock finner vi kapitlet om Molière, den franska 1600-talsdramatikern, och dramat *Tartuffe* (1666). Här avslöjas bluffmakaren Tartuffes falska kärleksinvider, då hans plan är att gifta in

sig i en förnäm familj, av den bortlovade brudens mor Elmire. Medan herrn i huset, den tilltänka brudens far, går på allt Tartuffe säger genomskådar Elmire omedelbart lögnaren. Rönnerstrand förklarar: ”Att Elmire så lätt genomskådar frasernas tomhet hänger nog samman med att hon i likhet med många andra av epokens kvinnor är både bildad och beläst.”

MED DET CITATET kan vi återkomma till mitt bekymmer med bokens urval. Jag förvånas nämligen över hur det inte finns en enda kvinnlig representant från just renässansen eller barocken, när det finns så många skrivande kvinnor att diskutera från dessa perioder – inte minst i fråga om representationer av kärlek. Margareta av Navarra, Louise Labé, Madame de La Fayette, Vittoria Colonna, Gaspara Stampa och många fler, vilkas litterära verk är fyllda av kärleksinverter, tillägnas varken några kapitel eller nämns i prologen. Även sett ur ett helhetsperspektiv hade andelen kvinnor i urvalet väl kunnat utökas för att proportionerligt uppnå en mer balanserad nivå. På så vis hade *Kärleksinverter* kunnat bidra till en än mer rättvisande bild av kärlekens och litteraturens mångfald.

Bland de många avsnitt som behandlar 1700–1900-talet står de om Strindberg ut, dels eftersom det är det enda författarskap som behandlas i två kapitel, dels eftersom dessa kapitel är mer omfattande än majoriteten. Rönnerstrand visar här sitt intresse för författaren bakom verket, vilket sedan blir återkommande i senare läsningarna av exempelvis Lars Norén och Maja Lundgren. Norén och Lundgren är för övrigt två av de författarskap som ger röst åt den antika myten om Narcissus och Echo, vilken populariserades och spreds

genom den romerska poeten Ovidius verk *Metamorfoser*. Myten om pojken som förälskar sig i sin egen spegelbild och avfärdar nymfen Echos kärleksinverter är, liksom Ovidius verk generellt, återkommande i *Kärleksinverter*, inte minst bland författarskapen från 1900-talet och framåt som diskuteras. Det är en intresseväckande iakttagelse som kan analyseras ur olika vinklar, där Rönnerstrand exempelvis korsläser litterära användningen av myten i Noréns dramatik och dagböcker. På så vis faller analysens fokus på författarens alter egos narcissistiska personlighetsdrag, och delvis då även på självframställning i förhållande till kärleksinverter och relationer.

Just Strindberg, Norén och Lundgren skriver inom genrer som ofta skapar debatt och den självbiografiska romanen har som bekant diskuterats särskilt ingående de senaste årtiondena. Lundgrens *Myggor och tigrar* skapade stor uppståndelse för sammanblandningen av verklighet och fiktion när den gavs ut 2007, vilket Rönnerstrand också understryker. Han ställer sig kritisk till att läsa Lundgrens roman och dess karaktärer rent biografiskt och belyser sitt argument genom att redogöra för tidningsartiklar som Lundgren skrivit, vilka behandlar just psykoanalytiska förståelser av narcissism. Mot denna bakgrund kan spåren av Narcissus och Echo i *Myggor och tigrars* karaktärer förstås, inte som baserade på författarens egna erfarenheter, utan som en ”lek med roller, baserade på föreställningar hämtade från modern psykiatri”.

NÅGOT SOM BLIR mer förekommande när vi rör oss genom århundradena i bokens avsnitt är att kärleksinverternas som sådana får en underordnad betydelse och snarare fungerar som inkörsportar till bredare, ofta intresseväckande, diskussioner om andra relaterade aspekter, såsom krig och politik. Så är exempelvis fallet med kapitlet om Berthold Brechts drama *Mor Courage och hennes barn* (1941) och Theodor Kallifatides böcker *Med sina läppars svalka* (2014) och *Slaget om Troja* (2018). Rönnerstrand påpekar i prologen, som nämndes inledningsvis, att boken är tänkt att ”fungera som en lärobok i konsten att inleda kärleksrelationer”, men också som en historiebok ”där varje kapitel behandlar antingen ett nytt skede i mänsklighetens historia – eller kompletterar bilden av ett skede som redan börjat skildras”. Bokens pedagogiska anslag resulterar i att den skriver in sig som en litteraturhistorisk översikt, vilket även det är författarens uttryckta intention. Han anger nämligen Erich Auerbachs *Mimesis – Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen* från 1946 som direkt inspirationskälla. På så vis

är kontextualiseringen bärande i förståelsen av varje verk genom dess egen samtid.

De många och långa citat som återges i *Kärleksinverter* är troligtvis en stilistisk konsekvens av den pedagogiska intentionen. Citaten är ofta befogade för att läsaren ska kunna följa resonemanget, de hjälper oss att få en känsla för verk vi inte känner till eller friskar upp minnet angående de vi läst för en tid sedan. Vissa citat tenderar dock att bli väl omfattande och upprepande, då författaren själv är en flitig återberättare av vad som sker i texterna som diskuteras. Det skapar en viss obalans där

”Författaren lyckas i sin ansats att påminna om kärlekens närvaro och väsentlighet genom den europeiska litteraturens historia.”

citaten stjäls utrymme från författarens diskussion. Eftersom vi har att göra med ett översiktsverk tycks dessutom författarens egna mer fördjupade analyser ibland få stå tillbaka för generella och traditionella tolkningar.

SAMMANTAGET GER *Kärleksinverter* en litterär översikt från antiken till 2000-talet över ett stort antal verk där ingången till urval och analys utgörs av amorösa repliker. Författaren lyckas i sin ansats att påminna om kärlekens närvaro och väsentlighet genom den europeiska litteraturens historia. Huruvida boken kan komma att fungera som handbok i föreläsekonst eller uppbåda inspiration till mänsklighetens fortlevnad (likt de känslor som uppstod mellan Paolo och Francesca i läsningen av riddarromanen), är upp till varje läsare. Som litteraturhistoriskt översiktsverk är den omfattande, överskådlig och informativ. Men där greppet och temat öppnar för spännande läsningar och möjligheter att ta fasta på sådant som tidigare förbisetts i konstruktionen av en traditionell västerländsk kanon, såsom kvinnors litterära produktion, bjuder urvalet inte på några större överraskningar eller omskrivningar.

► Johanna Vernqvist är disputerad i Språk och kultur och är för närvarande associerad forskare vid Linköpings universitet med litteraturvetenskap som ämnesinriktning. Hon forskar om tidigmoderna gestaltningar och förståelser av kärlek, genus och sexualitet.

► Paolo och Francesca, av A. Feuerbach.

IMITATÖRENS TILLVARO, SKRIVER Ivan Krastev och Stephen Holmes, är ”präglad av otillräcklighetskänslor blandade med underlägsenhetskänslor och känslor av beroende, identitetsförlust och ofrivillig falskhet”. Efter att de hade befriats från den sovjetiska ockupationen fick medborgarna i de östeuropeiska länderna veta att allt de behövde göra var att imitera Västeuropa – vilket var lika med att gå en snabbkurs i den nyliberala politik som var på modet just då. ”Den västerländska liberala demokratin”, förklarade Francis Fukuyama, var ”slutpunkten för människans ideologiska evolution”.

Om jag hade dött låt säga 1991–92, efter Sovjetunionens fredliga upplösning, hade jag kunnat dö som optimist. De första åren efter murens fall såg det ut som om världen hade satt kurs mot en bättre framtid, men riktigt så vackert har det inte blivit. I *Ljuset som försvann* skriver Krastev och Holmes att den nationalpopulistiska vägen i Östeuropa bör förstås som en motreaktion mot att polacker, ungrare, tjecker med flera betraktades som andra klassens européer, som bara behövde följa ett färdigt recept.

Krastev är den bulgariske statsvetaren som slog igenom med *Efter Europa*, där han gav ett östeuropeiskt perspektiv på EU:s kriser (se Kay Glans recension i *Respons* 2/2018). Holmes är professor vid New York University School of Law. Originaltiteln *The Light That Failed* har de lånat från en roman av Kipling, men den är nog också en blinkning till *The God that Failed*, en uppgörelse med kommunismen från 1949, skriven av bland andra Arthur Koestler och André Gide.

Holmes och Krastev lägger fram en övertygande tes, även om det säkert inte är hela förklaringen till den östeuropeiska populismen. De behöver uppriktigt sagt inte särskilt många sidor för att få sin tankegång att framstå med all önskvärd tydlighet. Därför blir *Ljuset som försvann* ganska repetitiv, även om de smashar in ett par snygga poänger. De som efter 1989

självelbetat talade om den enda vägen framåt och om liberalismens totala seger ”brydde sig inte om den liberala teorins budskap att monopolleverantörer som inte har några konkurrenter flåsande i nacken blir slösaktiga och lättsinniga och upphör att fundera på priset, allra minst utpriset till konsumenterna av vad de och endast de tillhandahåller”.

i motsatt riktning, så att Västeuropa lärde sig några saker av Öst. Det föreföll som om dissidenter som Václav Havel och Adam Michnik hade något att ge oss, en blandning av civilkurage och intellekt som vi behövde lika mycket som de behövde frihet. Jag var väl naiv, som svenska politiker har lärt sig att säga nuförtiden.

”Fallet Polen visar att Centraleuropas högervändning inte kan skylas på ’ekonomin, dumhuvud’”, skriver Krastev och Holmes. Den polska ekonomin har nämligen klarat sig ”ganska bra”. I stället för ekonomi pratar de känslor. *Ljuset som försvann* är en bok som till stor del analyserar politiken ur ett emotionellt perspektiv – det är känslorna, dumhuvud!

MEN RIKTIGT SÅ enkelt är det inte. Samtidigt som jag läser boken släpper tanke-smedjan Friedrich-Ebert-Stiftung en rapport om fattigdomen i Tyskland. Trettio år efter murens fall är en karta över de fattigaste förbundslanderna identisk med en karta över det forna DDR – och identisk med en karta över de distrikt där stödet för AfD är störst. Och om man vidgar perspektivet till brexitväljarnas Storbritannien och trumpsympatisörernas USA har William Davies ett par viktiga poänger att göra. I *Nervous States* (2018) skriver han att i de områden där stödet för Brexit och Trump är som störst är människors ekonomi och hälsa som sämst. På flera håll sjunker medellivslängden så drastiskt att det bara är jämförbart med ett krig eller en epidemi. Davies menar att de senaste årtiondenas ekonomiska förlorare lever under traumatisk stress. Det finns något som skadar människor

djupare än smärta, påminner han, och det är upplevelsen av total kontrollförlust. I det läget framstår en röst på Trump som en relativt mild protest – och som ett uttryck för självdestruktivitet, eftersom det accelererar den process som gör att de redan missnöjda får det ännu sämre.

Det är märkligt att Krastev och Holmes ägnar så mycket tid åt känslor när hårda siffror är deras bästa argument. Siffrorna

POLITIK & SAMHÄLLE

Ivan Krastev och Stephen Holmes Ljuset som försvann – En vidräkning med imitationens epok

(*The Light That Failed*)

ÖVERS. HENRIK GUNDENÄS

DAIDALOS | 300 S. | ISBN 9789171735713

POLITISK ANALYS MED KÄNSLOR I FOKUS

Recensent **Håkan Lindgren**

IVAN KRASTEV OCH Stephen Holmes menar att nyliberalismen är roten till många framträdande politiska problem av i dag. I boken ligger fokus på att analysera politik ur ett emotionellt perspektiv. I den första delen driver de tesen att den nationalpopulistiska vägen i

Östeuropa bör förstås som en reaktion mot att medborgare i forna Sovjetstater efter murens fall betraktades som andra klassens européer som bara behövde imitera Västeuropas nyliberala politik. När författarna tar sig an Trump kommer deras sätt att analysera politik till sin rätt, men det är märkligt att Krastev och Holmes ägnar så mycket tid åt känslor när hårda siffror är deras bästa argument.

Västtyskland tog gärna på sig uppgiften att undervisa de nybildade demokratierna i öst. Men, noterar Holmes och Krastev, de fackföreningar som var en del av den tyska modellen ”sökte Västtyskland aldrig förmå EU att exportera till öst”. Var det meningen att Östeuropa skulle bli något annat än en leverantör av billig arbetskraft?

För min del hoppades jag, de där optimistiska åren, att trafiken också skulle gå

gör ett utmärkt jobb när de talar om migrationen inom EU – vilket också var Krastevs viktigaste budskap i *Efter Europa*. "Antalet central- och östeuropéer som lämnade sina länder och flyttade till Västeuropa som en följd av finanskrisen 2008–2009 var fler än det totala antalet flyktingar som kom till Västeuropa som en följd av kriget i Syrien", skriver Krastev och Holmes. Att Orbán eller Kaczyński inte vill tala om det här ämnet förstår jag, men varför är det så tyst i övriga EU om de konsekvenser det kommer att få?

INOM EU SKER samma sak som tidigare har skett inom varje land när glesbygden avfolkas för att folk flyttar till storstäderna. Östeuropa "har den snabbast krympande befolkningen i världen". Mellan 1989 och 2017 förlorade Lettland 27 procent av sin befolkning, Litauen 22 procent, Bulgarien drygt 20 procent. Som Krastev skrev i *Efter Europa*: "det är lättare att åka till Tyskland än att få Bulgarien att fungera som Tyskland." Det är inte svårt att förstå varför folk emigrerar när man kan fördubbla sin lön genom att flytta ett steg västerut, från Polen till Tyskland. Och gissa vilka det är som flyttar? Ju fler ur den unga generationen som försvinner, desto svårare framtid för dem som blir kvar. "Jag brukar säga att det numera är lättare att hitta en hederlig politiker i Bulgarien än att hitta en sjuk-sköterska", skämtade Krastev när jag träffade honom under hans stockholmsbesök i december 2018.

Här, skriver Krastev och Holmes, hittar man förklaringen till varför flyktingmotagande är en så känslig fråga i Östeuropa. De populistiska östeuropeiska politikerna kan inte stoppa utvandringen. Deras nationalistiska, invandringsfientliga retorik är

► Ivan Krastev.

► Ukrainare firar Påsksöndagen i Warszawa den 1 april 2018.

en förbittrad emotionell motreaktion, ägnad att vinna röster hos den kvarvarande befolkningen, som känner sin nationella stolthet hotad. Fast invandring får de i alla fall: den förlorade arbetskraften fylls på österifrån. De senaste åren har 1,5 miljoner ukrainare flyttat till Polen för att jobba, enligt Krastev.

"Skräcken för en invandringsinvasion i Central- och Östeuropa ter sig oförklarlig om vi inte förstår den som ett förvrängt eko av en mer befogad rädsla för att stora

sig. Vad tänker de göra när läget är ohållbart? Ännu en statlig anti-Soros-kampanj kommer inte att hjälpa dem, den kommer att stöta bort fler unga och ambitiösa människor.

På tal om ordet "postnationell" är det värt att uppmärksamma Krastevs och Holmes inställning till nationalstaten. Vill man bekämpa de populistiska politikernas nationalistiska retorik är det lätt att få uppfattningen att vår tids grundläggande konfliktlinje är för eller mot nationalismen, men så resonerar inte Krastev och Holmes. Det är orealistiskt att förvänta sig att nationalismen ska försvinna, "eftersom lojalitet mot nationen är ett nödvändigt villkor för alla stabila liberala demokratier", skriver de. Samt: "den effektivaste människorättsorganisationen i världen är ändå den liberala nationalstaten."

”Tvärtemot vad många teoretiker tror är den populistiska ilskan egentligen inte riktad mot mångkulturalismen, utan snarare mot den postnationella individualismen och kosmopolitismen’ – det är den som får ungdomarna att flytta.”

delar av den egna befolkningen, däribland de mest begåvade unga människorna, ska lämna landet och bli kvar utomlands", skriver Krastev och Holmes. "Tvärtemot vad många teoretiker tror är den populistiska ilskan egentligen inte riktad mot mångkulturalismen, utan snarare mot den postnationella individualismen och kosmopolitismen" – det är den som får ungdomarna att flytta.

Politiker av Orbáns slag har tiden emot

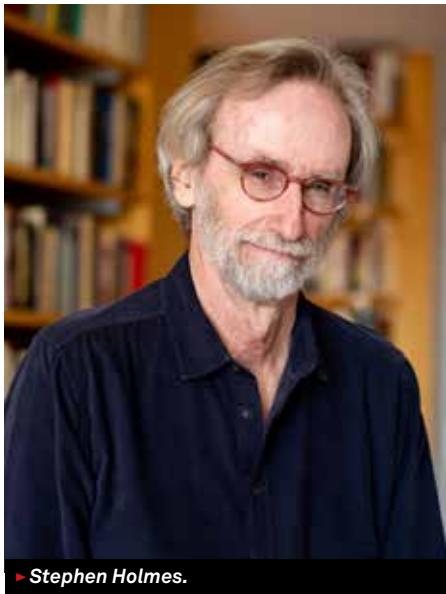
BOKENS ANDRA DEL handlar om Ryssland och den tredje om Trump. I ett avslutande kapitel skisserar de sin syn på Kinas långsiktigt kalkylerande framtidsplaner. Xi Jinping är inte intresserad av att få resten av världen att känna som Kina, bara av att handla med Kina, anser Holmes och Krastev. För kineserna spelar känslor tydligen ingen roll i politiken, men jag har svårt att tro att ekonomisk makt kan existera helt frikopplad från kulturell makt. De brukar hänga ihop – och ju större ekonomisk makt, desto större makt över populärkultur, livsstilar, trender och värderingar. Jämför med USA:s inflytande under 1900-talet.

"Putin kontrollerar allt i Ryssland utom sådant som är av betydelse: priset på kolväten, stämningen bland folket", skriver Krastev och Holmes. Nåja, hans kontroll av massmedierna är väl inte helt bety-

delselös, liksom hans makt att beordra utomrättsliga avrättningar. Det informationskrig han riktar mot Väst är en svagare parts strategi för att "förbrylla och demoralisera" en starkare motståndare. Oron för en ny rysk imperialism, Alexander Dugins eurasiatiska ideologi – "allt sådant är helt missvisande", anser de. Tvärtom för Putin en aggressivt isolationistisk politik. "Genom att burdust hota väst kan han rent av hoppas på att väst ska 'betala för muren'".

De oroar sig i stället för att "väst har börjat påminna om Putins Ryssland mer än vi själva vill medge". Trump "passar in i den globala missnöjes- och offerkultur" dit politiker av Putins och Orbáns slag hör – nationella populisterna vilkas enda ideologi "är att bete sig som en skurk och framställa sig som ett offer."

Huvudbudskapet i deras kapitel om Ryssland är att regimen älskar att peka finger åt Väst – ni tror att ni är finare än vi, men egentligen är ni lika korrupta! Cynism, konspirationstänkande och illusionlöshet är Putins bransch; samma sak som rysslandskännaren Masha Gessen

► Stephen Holmes.

brukar förklara. Du vet att medierna ljuger, att domstolarna och valen är riggade och att du inte kan göra något – resultatet är apati och hånfull misstro mot alla som påstår sig erbjuda något bättre.

Detta samhällsklimat vill Putin gärna exportera till Väst, vilket Trump inte har någonting emot. Han strävar i samma riktning. Blinkningen i Putins öga säger att i en sådan förgiftad miljö kommer ryssarna att klara sig bäst, eftersom de är hårdare och är mycket mer vana vid det.

TRUMP ÄR INTE ideologisk utan emotionell. När Krastev och Holmes tar sig an honom kommer deras sätt att analysera

politik – som om känslor var viktigare än ekonomi och idéer – till sin rätt. Sällan har väl en nationalist ("make America great again!") talat så illa om sitt land. När Bill O'Reilly på Fox News nämnde att Putin är en mördare svarade Trump "Vi har många mördare [...] tror du att ditt eget land är så oskyldigt?"

Det som verkligen gör Trump irriterad, skriver de, är Amerikas missionerande anspråk på att vara en moralisk stormakt. Trump "har suggererat sin nationalistiska bas att tycka exakt som de mest liberala och självtvivlande demokrater utan att tvinga dem att ge upp sina intoleranta och xenofobiska fantasier". Skillnaden är att liberalerna erkänner USA:s historiska brott i syfte att bättra sig eller åtminstone plocka moraliska poäng, medan Trump erkänner dem "för att kasta av sig alla kvarvarande hämningar." Han vill göra USA till en självsk stat bland andra själviska skurkstaterna.

DEN HETASTE PUNKTEN i boken är, för mig, ett citat som visar vilket slags mentalitet som håller på att gå förlorad i den emotionella populismens epok. 1946 skrev den amerikanske diplomaten George Kennan sitt berömda "The Long Telegram" från Moskva, om vad som var att vänta när de forna allierade USA och Sovjetunionen övergick till kallt krig. "Vad som skilde västliberalismen från dess fiender både vänsterut och högerut var enligt Kennan viljan att ta till sig opartisk information, särskilt när denna sätter i fråga grundläggande och på förhand intagna uppfattningar", skriver Krastev och Holmes. "Den sovjetiska ovana som han var mest angelägen att amerikaner inte skulle imitera var 'den bristande respekten för objektiv sanning – ja rent av tvivlet på dess existens', som 'kommer ryssarna att betrakta alla konstaterade sakförhållanden som medel för främjande av än det ena, än det andra bakomliggande målet.'" Detta är viktigare än det kanske låter. Motsatsen är inställningen att allt är manipulation och konspiration – och med den inställningen kommer vi aldrig att kunna lösa de problem vi står inför, vare sig det gäller klimat, migration, ekonomi eller något annat.

Om Krastev och Holmes har rätt när de skriver att alla de ovanstående problemen är den segervissa nyliberalismens fel börjar det pris vi betalar för nyliberalismen att bli ganska högt. Nyliberalismen födde populismen – vilket slags motreaktioner kommer den populistiska vägen att ge upphov till?

► Håkan Lindgren är frilansskribent.

Joakim Ruist
Global migration
– Orsaker och konsekvenser

SNS | 226 S. | ISBN 9789188637154

MOTSTÅND MOT INVANDRING MÅSTE INTE BERO PÅ OKUNSKAP

Recensent Björn Östbring

ATT BEGREPPET "INVANDRING" döljer en oerhörd variation av fenomen och att migrationens konsekvenser beror på hur den ser ut hör till de viktigaste insikterna i Ruists bok. Men i framställningen prioriteras mätbar empirisk kunskap. Den normativa dimension som krävs för att få till en konstruktiv diskussion om migrationspolitik saknas i denna i övrigt utmärkta bok.

POLITIK & SAMHÄLLE

SLUTET AV BOKEN *Global migration* uttrycker Joakim Ruist förhoppningen att den skulle kunna hjälpa till att "göra diskussioner om migration lite bättre underbyggda av kunskap". Mycket riktigt fungerar boken utmärkt som kunskapsöversikt. Bokens underrubrik "Orsaker och konsekvenser" ger en bra

ledtråd till innehållet: kapitlen handlar exempelvis om från vilka länder och under vilka omständigheter som människor tenderar att migrera, hur det går för dessa människor i deras nya länder och vilka effekterna blir för det mottagande landet med avseende på samhällsekonomi respektive social sammanhållning. Ruist sammanställer och värderar den empiriska forskningen på ett både samvetsgrant och pedagogiskt sätt.

Bland de viktigaste övergripande insikterna hör att "invandring" som generell begrepp döljer en oerhörd variation av fenomen och att konsekvenser skiljer sig markant åt när det gäller typ av migration och migrantgruppers olika egenskaper. Tendensen i den politiska debatten att prata svepande om invandring som helhet eller att oproblematiserat jämföra med andra länder vilkas invandring och integrationsprocesser ser helt annorlunda ut, är olycklig och minskar vår förmåga att resonera nyktert kring invandringspolitikens utformning.

MED TANKE PÅ ambitionen såväl som förtjänsterna med Ruists bok så framstår det som ironiskt och sorgligt att reaktionerna på boken snarast ökade polariseringen ytterligare. Det var i respons på *Global migration* som SvD:s Ivar Arpi hävdade att det var invandringens "demografiska" konsekvenser, inte de ekonomiska, som låg bakom missnöjet med invandringspolitiken – att människor först och främst reagerar på och inte önskar sig att ens lokalsamhälle får ett stort tillskott av "främmande" människor som inte delar språk och kultur. Arpis hållning tolkades som rasism eller åtminstone som ett ursäktande av rasistiska attityder. Oförsonligheten i den offentliga debatten ökade från en redan hög nivå.

Offentliga debattörers ömsesidiga och medvetna missförstånd av varandra bör naturligtvis inte kasta en skugga över Ruists bok. Men med det sagt måste det också sägas att Ruist inte "bara" är en empirisk forskare som lägger fram fakta som sedan förvrängs eller ignoreras i debatten. Utöver de deskriptiva ambitionerna med boken – beskrivningen av "orsaker och konsekvenser" – rymmer boken även politisk analys och handlingsrekommendationer, om än mycket mer kortfattat.

Exempelvis återupprepar Ruist ett argument som han blev känd för efter att tidigare ha framfört det i debattartiklar och på sin blogg, nämligen att nuvarande asylsystem är felkonstruerat och behöver ersättas av en ordning där länder som inte är i direkt anslutning till en konflikt ges möjlighet att sköta sitt flyktmottagande primärt genom kvotflyktmottagande. Argumentet bygger på Ruists analys

att nyckeln till en rimlig och rationell hantering av migrationsfrågor är att separera frågan om stater förmåga att kontrollera invandringens storlek från frågan om hur stor invandringen i sin tur bör tillåtas vara. Om bara frågan om kontroll kunde garanteras, så att farhågan om vad som skulle kunna hända vid verkligt massiv invandring skulle kunna avfärdas, så skulle människors inställning i högre grad kunna grunda sig i de konkreta för- och nackdelar (både ekonomiska och moraliska) som den faktiskt existerande migrationen har. Slutligen menar Ruist att just en sådan

► Joakim Ruist presenterar rapporten *Global migration* på SNS.

mer sansad utvärdering ger för handen att den över flera decennier stabila majoritet i västvärldens länder som önskat minska invandringen är "till betydande delar ett utslag av okunskap". De eventuella negativa konsekvenser som framkommit under Ruists genomgång av forskningslitteraturen kan helt enkelt inte motivera en sådan negativ syn på invandring.

DET ÄR I dessa analyser och ståndpunkter som det finns brister i Ruists bok, brister som dock inte förtar bokens värde som kunskapsöversikt. Först och främst underbyggs dessa ståndpunkter inte tillräckligt och Ruists normativa utgångspunkter klargörs aldrig. Resonemangen förs fram i ett trevande avslutningskapitel, som introduceras som en diskussion om "företsättningarna för det framtida beslutsfattandet". Kapitlet känns halvbakad och glider mellan att diskutera faktorer som lär komma att påverka migrationsflöden i framtiden och Ruists egen syn på migrationens fördelar och risker, hur väljarnas attityder till invandring bör bedömas, och tankar kring vad stater kan och bör göra för att uppnå en migration som är hållbar, fördelaktig och har demokratiskt stöd.

Idén om att reformera asylrätten, som

jag i grunden är enig med Ruist om, är naturligtvis en politiskt och moraliskt komplex fråga. Givet syftet att främja en kunskapsunderbyggd debatt hade det varit särskilt lägligt om Ruist hade föregått med gott exempel och i boken passat på att utveckla sitt tidigare argument med en gedigen konsekvensanalys av olika sätt att institutionalisera en rätt till asyl. Ruist skulle kanske anse att ett sådant stort fokus på hans egna ståndpunkt inte rymmer med bokens innehåll i övrigt. Men det är fullt möjligt att i en bok tydliggöra ett skifte i fokus och "röst". Det är i mina ögon

snarast mer problematiskt att kasta in idén om att dramatiskt ändra asylrättens utformning närmast i förbifarten, i en bok där det primärt är den empiriska forskaren Ruist som talar till läsaren.

Frågan om "röst" och avsändare är även relevant när det gäller Ruists bedömning att det starka stödet för minskad invandring huvudsakligen grundar sig i okunskap. Jag tvivlar inte ett ögonblick på att människors empiriska föreställningar om de aspekter som Ruists tar upp ofta är felaktiga. Men Ruists slutsats – att den politiska ståndpunkten huvudsakligen bygger på sådana felaktiga föreställningar – följer inte av vad han har redovisat i sin bok. Låt mig förklara.

En konsekvens av invandringen som Ruist tar upp är förändringar i attityder till migration i de mottagande länderna. Det visar sig att medan migrationens effekter på arbetslöshet, offentliga finanser, brottslighet, tillit med mera varierar kraftigt beroende på kontext så är bilden entydig när det gäller effekten på de existerande befolkningarnas attityd till migration: mer invandring leder till generellt mer negativa attityder och en vilja att minska invandringen. "Detta står ut som den mest framträdande konsekvensen av invandring för

samhällen i västvärlden”. I västerländska länder har den kontinuerligt ökande andelen invandrare i befolkningen sammanfallit med en över decennierna stabil majoritet för att vilja minska invandringen, och perioder med ökande nivåer och bristande kontroll leder till att väljarna prioriterar frågan väldigt högt. Det har funnits en ”stor och långvarig diskrepans mellan folkets vilja och förd politik”, och detta är enligt Ruist grundförutsättningen som möjliggjort att invandringsfrågan kommit att skaka västvärldens politiska system i grunden (Brexit, Trump och diverse populist- och nationalistpartiers framgång).

VAD FÖRKLARAR BEFOLKNINGENS negativa attityder? I genomgången av förklaringar till människors attityder till invandring använder sig Ruist av den vedertagna uppdelningen i ekonomiska faktorer (inkomst, position på arbetsmarknaden och så vidare) respektive kulturella faktorer (olika värderingar och inställning till andra kulturer, etnisk mångfald med mera). Det är här det märkliga i Ruists resonemang börjar. Han tror att de kulturella skälen ”i allmänhet har större betydelse än de ekonomiska”, men väljer ändå att redovisa och resonera endast kring studier av de ekonomiska faktorernas påverkan på attityder. Skälet är att de ekonomiska faktorerna är ”lätta att mäta”, medan de kulturella faktorerna är svåra att fastställa. Jag gissar att fler läsare än undertecknad höjde på ögonbrynen vid läsningen av denna korthuggna motivering. Utan att blinka väljer Ruist att inte diskutera de (enligt honom själv) förmodligen viktigaste faktorerna bakom den (enligt honom själv) ”mest framträdande konsekvensen” av migrationen, en konsekvens som (enligt honom själv) möjliggjort samtidens dramatiska politiska utveckling.

Detta framstår onekligen som ett betydande och märkligt åsidosättande för en författare som tagit sig an uppgiften att skriva en bok om just migrationens konsekvenser. Men det är förstas ett evigt problem inom samhällsvetenskaplig forskning att de begrepp och faktorer som intuitivt framstår som betydelsefulla ofta samtidigt är svåra att mäta. Forskaren ställs då inför en avvägning mellan att å ena sidan fokusera på faktorer som det går att säga något tillförlitligt om, men som uppenbart inte utgör en optimal indikator på eller fullödlig bild av det fenomen som studeras, och å andra sidan att diskutera faktorer som framstår som de verkligt relevanta, men som det är svårt att säga något om med stor tillförlitlighet. När Ruist väljer att ignorera de kulturella faktorerna bakom människors ståndpunkter är det dock en tämligen drastisk och långtgående

de prioritering av tillförlitlighet över relevans, och han gör dessutom vägvalet utan att resonera om implikationerna av det.

En sådan implikation är att Ruist därmed inte har någon heltäckande förståelse av vilka skäl och uppfattningar som potentiellt ligger bakom den politiska ståndpunkt som han sedan avfärdar som empiriskt ogrundad. Ruists framställning av faktorerna bakom människors politiska ståndpunkter kring migration täcker helt enkelt inte in de faktorer som handlar om en persons inställning till homogenitet och heterogenitet, till delad identitet, språk och normer respektive en mångfald av dito fenomen. Dessa föreställningar om moral och social ontologi kan annars sägas dra antingen åt ett ”kommunitärt” håll, det vill säga betona värdet av delad kultur, normer och identitet, eller så kan människors synsätt vara mer åt det universalistiska eller kosmopolitiska hållet, det vill säga betona öppenhet, mångfald och universella moraliska principer.

Detta får konsekvenser för Ruists slutsats att motståndet mot invandring grundar sig på okunskap och felaktiga empiriska föreställningar. För i ögonen på någon som har en mer kommunitär utgångspunkt så kan det nämligen framstå som att Ruist tvärtom mycket tydligt visat att det visst finns empirisk grund för en sådan politisk ståndpunkt givet deras uppsättning värden och prioriteringar. Till exempel ägnar Ruist mycket uppmärksamhet i sitt kapitel om social sammanhållning åt en studie som visar att invandringen klart har ökat samhällets etniska och kulturella heterogenitet, inte minst eftersom integration/kulturell anpassning sker sakta. Studien som handlar om turkiska och marockanska invandrare och deras barn i några västeuropeiska länder – i termer av bland annat språk som talas i hemmet, värderingar och grad av religiositet – visar enligt Ruist att ”den kulturella integrationen hos andra generationens invandrare har varit klart begränsad. Generellt verkar de i den andra generationen mer likna sina föräldrar än vad de liknar lika gamla infödda med två infödda föräldrar”. Vidare skriver Ruist: ”Invandring ökar alltså den etniska och kulturella mångfalden inom ett samhälle, och det för lång tid. Den leder med andra ord till att människor i samhället i lägre utsträckning identifierar sig med och känner samhörighet med varandra.”

Ruist hastar därifrån snabbt vidare, och är primärt intresserad av konsekvensen av invandringen och den medföljande mångfalden på en rad viktiga aspekter av samhället såsom tillit och konfliktnivå – negativa effekter som han bedömer som troliga, men begränsade i sin storlek. Men

tänk om många människor sätter värde på kulturell gemenskap och delad identitet i sig och föredrar ett stort mått av gemensamma normer och kultur i mellanmänniskliga relationer genom hela samhället. Om det är en sådan allmänt förekommande preferens för homogenitet som ligger bakom majoritetens negativa attityd till invandring, så framstår denna politiska ståndpunkt som fullt rationell och underbyggd (sett till den kunskap som Ruist just har presenterat). Invandring leder till större heterogenitet och den som inte önskar sådan heterogenitet bör därför önska mindre invandring.

ÄNDÅ DRAR RUIST i slutet av boken slutsatsen: ”Jag ser inte att det finns någonting i det vi vet om migrationens konsekvenser som kan förklara den kompakta önskan om att den ska minska”. Man kan undra vilken Ruist det är som kommer till tals här. Är det verkligen samhällsforskaren Ruist eller är det männe medborgaren Ruist som personligen råkar vara kallsinnig eller oförstående inför det kommunitära synsättet? Hur som helst, samhällsforskaren Ruist borde i alla fall vara medveten om att han självmant har valt att *inte* studera den typ av skäl som han själv tror är människors viktigaste (det vill säga de kulturella/normativa). Med andra ord vet han inte vilka normativa uppfattningar som ligger bakom den ”kompakta önskan”.

Med detta sagt är det är naturligtvis möjligt att kritisera dessa preferenser och normativa uppfattningar. Var går gränsen för när kommunitära attityder blir så extrema att de bör betraktas som rasistiska och främlingsfientliga? Vilket spektrum av olika attityder är rättfärdiga och kan legitimt kanaliseras i demokratiska beslut? Detta är rimliga normativa frågeställningar, men det är ett annat slags diskussion – en diskussion om saker som Ruist har uteslutit från sin framställning. Och jag tror att detta uteslutande av den normativa dimensionen och prioriteringen av mätbar och tillförlitlig empirisk kunskap i slutändan begränsar förståelsen av migrationsfrågorna och politikområdet. Ruists i övrigt utmärkta bok visar, oavsiktligen, på att det inte bara krävs empirisk kunskap för att få till en konstruktiv diskussion om migrationspolitik. Det krävs även förståelse för olika moraliska värden och normativa utgångspunkter.

► Björn Östbring disputerade den 1 mars 2019 på avhandlingen *Migrationspolitiska dilemman* vid Lunds universitet.

Peter Esaiasson

Förorten

– Ett samhällsvetenskapligt
reportage

TIMBRO | 236 S. | ISBN 9789177031994

DET KOMMER ATT KOSTA ATT LYFTA FÖRORTEN

Recensent **Håkan Boström**

FÅ HAR PÅ ett systematiskt sätt undersökt förhållandena i svenska förorter. Peter Esaiassons bok är ett försök att råda bot på det. Resultatet av intervjuer med framför allt boende i Bergsjön och Hjällbo visar att de flesta trivs i sina kvarter, men att de också ser problem. För att lyfta förorten måste segregationen brytas, vilket inte skulle gå smärtfritt, menar Esaiasson, som varken väjer för politiskt känsliga frågor eller brister i respekt.

POLITIK & SAMHÄLLE

PÅ BYRÅKRATSVENSKA KALLAS de "utanförskapsområden", "utsatta områden" eller "särskilt utsatta områden". Mer vulgära kritiker talar om "invandrarghetton" medan fansen kort och gott säger "orten". Kärt barn har många namn. Det handlar om storstädernas och de medelstora städernas

► På Friskvåderstorget i Biskopsgården dödades två män och ytterligare en besköts hösten 2013.

förorter, men inte vilka förorter som helst, utan de som domineras av höghuslängor från miljonprogrammets dagar och vilkas invånare till den absoluta majoriteten består av invandrade.

De sociala problem som präglar dessa områden: gängbrottslighet, dåliga skolresultat, hög arbetslöshet och segregation har stått i centrum för svensk debatt i ett par år nu, från att tidigare mer eller mindre ha sopats under mattan. Budskapet att ta "kampen mot utanförskapet", som förde Fredrik Reinfeldts alliansregering till makten 2006, anspelade indirekt och inlindat på bidragsberoendet i dessa områden. Sedan dess har retoriken blivit rakare. Problem som det ogärna talades om för tio-femton år sedan – hedersförtryck, invandringsrelaterad brottslighet och klanstrukturer – stöts och blöts nu närmast dagligen i tidningarna och på nätet.

En sak har emellertid inte förändrats. De boende i förorten kommer i dag lika sällan som tidigare själva till tals i den offentliga diskussionen. Om den intellektuella medelklassen tidigare kunde låta bli att lyfta fram problemen av rädsla för att gynna rasism, av okunskap om förhållandena eller av rent ointresse, så förekommer nu på sina håll närmast en demonisering på distans: förorten beskrivs som en krigszon eller en parallell verklighet helt i händerna på religiösa extremister och maffialedare.

Få har på ett systematiskt sätt undersökt förhållandena i den svenska förorten rent empiriskt. Statsvetaren Peter Esaiassons bok *Förorten* är ett försök att råda bot på det. Framför allt har han velat veta hur de boende i "orten" själva ser på situationen där de bor. Esaiasson och hans medhjälpare har intervjuat närmare 900 personer, de har även talat med företrädare för myn-

digheter, fastighetsbolag och föreningsliv på plats. Ungefär en tredjedel av de från början tillfrågade ville inte ställa upp på intervju. Ändå får undersökningen sägas ge en mer heltäckande bild av attityder i förorten än vad mer anekdotiska berättelser hittills har bidragit med. Boken beskrivs som ett "samhällsvetenskapligt reportage". Den är skriven på lättfattlig prosa och vänder sig till en bredare läsekrets, även om den som sagt baserar sig på gediget forskningsarbete.

GIVETVIS ÄR INTE alla förorter i strikt bemärkelse problemförorter, men i dagligt tal är det främst dessa vi kommit att förknippa med ordet "förort", vilket också är skälet Esaiasson framför till försvar för sin terminologi. Om vi med "förorten" i likhet med Esaiasson menar vad polisen benämner som utsatta eller särskilt utsatta områden, så bor det i dag ungefär 600 000 personer i dessa områden, eller 6 procent av Sveriges befolkning. I själva verket är siffran något högre eftersom många av de cirka 30 000 asylsökande, som ännu inte fått uppehållstillstånd och hunnit bli folkbokförda, troligen också ordnat sitt boende där. Till det kommer också ett okänt antal personer som uppehåller sig illegalt i landet. Trångboddhet är inte en ovanlighet i utsatta områden. Det vanliga är att minst 80 procent av de boende i dessa områden har "utländsk bakgrund", det vill säga att de själva eller någon av deras föräldrar är född utanför Sveriges gränser.

Enligt polisen finns det i dag 60 utsatta eller särskilt utsatta områden i landet (inget av dem återfinns norr om Borlänge). De kännetecknas enligt definitionen av att de boende har små socioekonomiska resurser, att kriminella har inverkan på lokalsamhället och, i praktiken, en hög andel

boende med utländsk bakgrund. Esaiassons studie har genomförts i Bergsjön och Hjällbo, i nordöstra Göteborg, men han ser inga starka skäl till att resultaten inte skulle kunna generaliseras till resten av landet.

VAD KOMMER DÅ undersökningen fram till? Esaiasson själv menar att den vanligaste attityden kan sammanfattas i två ord: Skärp er! Majoriteten, som vill få vardagen att fungera, är trötta på ungdomsgång, nedskräpning och bidragsmentalitet hos grannarna. Många tycker också att samhället inte gör tillräckligt för att stävja buset, att polisen är för slapp. Men de tycker också att mer sociala resurser borde sättas in för att få ungdomarna på rätt spår. En relativt stor grupp – 30 procent – känner sig diskriminerade, bland annat på religiösa grunder.

Det är i sig inga häpnadsväckande resultat. De slår möjligen hål på en del myter om att befolkningen i de invandratäta förorterna överlag skulle solidarisera sig med ungdomsgång och bråkmakare, en myt som med olika klangbotten odlas i både högerextrema och vänsterextrema kretsar. Den sistnämnda varianten, förortsromantiken, tar sig i verkligheten inte uttryck i några revolutionära fantasier, utan i ett mer jordnära försvar för platsen. De flesta, närmare 80 procent, trivs i sina kvarter, vilket inte utesluter att man ser problemen.

Några delresultat är mer värda att lyfta fram. Studien visar att förtroendet för samhällets institutioner liksom för svenskar i stort – ja, i det här fallet göteborgare – inte är mindre än hos övriga befolkningen. Esaiasson framlägger förklaringen att i en jämförelse med hemländerna framstår svenska myndigheter som icke-korrupta. Det slår mig att den motsatta tesen: ”dåliga erfarenheter av korrupta myndigheter leder till lägre förtroende även i Sverige” är lika vanlig i debatten. Samhällsvetenskaplig teori är inte sällan märkligt böjlig. Därför är det viktigt att som Esaiasson försöka ta fram ”hårda fakta” så gott det går.

Att de boende i Hjällbo och Bergsjön litat mindre på sina grannar – de som de inte känner i nåt kvarter bort – än på svensken i gemen är ett uttryck för låg lokal social tillit. Fenomenet är typiskt för multietniska områden. 100 nationaliteter i en stadsdel låter finare i reklamen än det är i verkligheten. 20–25 procent av de boende i Bergsjön och Hjällbo talar, som bäst, bristfällig svenska. Svårigheten att kommunicera och förstå varandra kulturellt gör det också svårare att utöva social kontroll. En väldigt konkret följd, som skapar irritation, är att det blir skräpigt. En annan är misstänksamhet hos den vuxna

befolkningen. De som har arbete provoceras av att möta sysslösa grannar – till synes nöjda med det – på sin väg till och från jobbet. Barnen integreras på ett annat sätt med varandra i skolan och skaffar sig på så sätt ett övertag gentemot den vuxna befolkningen – på gott och ont.

MILJONPROGRAMSFÖRORTERNA BYGGDES under sent 1960-tal och tidigt 1970-tal; både Hjällbo och Bergsjön är från sent 1960-tal, en tid när industrin ropade efter arbetskraft och flyttlassen gick från inlandet till storstäderna. Storskalighet, rationalisering och modernisering var ledord för den styrande klassen och deras planerare. Men förorterna hann knappt invigas innan kritiken mot områdenas ”själlöshet” och otrivsel blossade upp.

När kameran zoomar ut från de då nybyggda, snörräta, massproducerade höghuslängorna i Gårdsten (ett annat av Göteborgs miljonprogram) i säsongsavslutningen av tv-succén ”Hem till byn” 1971 är känslan av totalt främlingskap omiskännlig – och i samklang med tidsandan. Men det var inte bara kulturvärlden som hade bytt inställning till moderniteten. De nyinflyttade industriarbetarna från landet skulle snart rösta med fötterna och bidra till 1970-talets småhusboom. Tvättstuga, hiss och sopnedkast kunde inte kompensera för att bo i ”fågelholkar”, som det kunde heta.

Det dröjde därför inte länge innan de karaktäristiska höghusområdena, ofta byggda i avskilda enklaver långt från centrum, kom att utmärkas av att en stor del av deras inbyggare blev sådana som inte hade någon annanstans att ta vägen. Lägenheterna fylldes upp av missbrukare, arbetslösa och invandrare, med åren allt fler av den sistnämnda kategorin, de som i dag utgör den absoluta majoriteten. Esaiasson beskriver minoriteten ”svensk-svenskarna” i förorten som antingen ”tilltufsade”, ”på genomresa” eller ”kvarblivna” – och så ett fåtal entusiaster som aktivt valt att bo där. Många, både invandrade och svenskar, som bott länge i området anser att utvecklingen gått åt fel håll.

ESAIASSON DRAR VISSA policyslutsatser utifrån sin undersökning. En är att bostadsbolagen – jämför ”Gårdstensmodellen” – hittills har visat sig vara den aktör som haft lättast att genomdriva positiva förändringar, helt enkelt för att de har makt gentemot den enskilde, legitimitet och samtidigt överblick. Föreningslivet, som ofta framhålls från politiskt håll, lyckas däremot sällan ta ett helhetsgrepp eller mobilisera de boende i insatser för området. Problemet är att föreningarna till sin natur ofta är avgränsade till vissa grup-

per eller drivs av anställda som inte bor i området, snarare än av ideella krafter på plats. Det offentliga har också skapat incitament att driva föreningar i syfte att få bidrag snarare än att göra verkliga insatser.

Esaiasson menar att det kommer att kosta att lyfta förorten – både i resurser, egna uppoffringar och tankemöda. Det finns skäl att nyansera den ensidigt negativa bilden av de här områdena, ett stigma som lätt blir självuppfyllande. Men framför allt krävs det konkreta insatser för att få människor, som har resurserna att flytta därifrån, att bo kvar – här är en fungerande skola en viktig nyckel – och i viss mån att få problematiska individer att flytta – kort sagt att bryta segregationen.

”100 nationaliteter i en stadsdel låter finare i reklamen än det är i verkligheten. 20–25 procent av de boende i Bergsjön och Hjällbo talar, som bäst, bristfällig svenska. Svårigheten att kommunicera och förstå varandra kulturellt gör det också svårare att utöva social kontroll.”

Det innebär krav på de boende, men också krav på resten av samhället, exempelvis att mer välbärgade områden är beredda att ta emot ”grupper av mindre sköttsamma” som Esaiasson uttrycker det. Han tror inte det skulle gå smärtfritt.

Peter Esaiasson håller genom hela boken en rak och respektfull ton. Han har satt sig i sinnet att inte väja för politiskt känsliga frågor. Men han är aldrig i närheten av det andra diket, att brista i respekt. Boken är skriven med goda intentioner och mycket litet prestige. På ett ”typiskt svenskt” sätt väjer inte Esaiasson ens för att framställa sig själv som en smutt naiv medelklassvensk på utflykt i verkligheten.

Förorten är en lättillgänglig introduktion till ett ämne som det finns fler som har åsikter om än empiriskt grundad kunskap i. Det är en bok föredömligt befriad från pekpinnar.

► Håkan Boström är doktorand i ekonomisk historia vid Uppsala universitet, samt ledarkolumnist på Göteborgs-Posten.

Martin Gelin & Erik Åsard
Hotet mot demokratin
 – Högerpopulismens återkomst
 i Europa och USA

HISTORISKA MEDIA
 288 S. | ISBN 9789177890485

SKRÄMMANDE OM HUR DEMOKRATIN ATTACKERAS FRÅN INSIDAN

Recensent **Siri Sylvan**

MARTIN GELIN och Erik Åsard presenterar i *Hotet mot demokratin* en detaljrik berättelse om högerpopulismens framfart och efterverkningar. Bokens tre delar bildar en effektiv och skrämmande berättelse om hur demokratin kan attackeras från insidan. Men boken bidrar inte nämnvärt till att öka förståelsen för vad som ligger bakom utvecklingen.

POLITIK & SAMHÄLLE

REFERENSVERKET *Populism* från 1969, som baserades på diskussionerna vid en konferens i London två år tidigare, inleds med en blinkning till Kommunistiska manifestet: "Ett spöke hemsöker världen – populismen." Kanske var konferensdeltagarna helt ute eller så var de bara ovanligt förutse-

ende i sina analyser. För som Erik Åsard konstaterar i förordet till *Hotet mot demokratin* – Högerpopulismens återkomst i Europa och USA blev populismen inte något dominerande inslag i 70-talets politik, men det är onekligen ett spöke som hemsöker oss i detta decennium.

Fenomenet populism har under många år varit ett hett samtalsämne bland statsvetare och andra intresserade. De senaste åren, inte minst sedan Donald Trumps presidentseger 2016, har allmänintresset emellertid exploderat. I dag är det knappast möjligt att prata politik utan att stöta på p-ordelet. Samtidigt fortsätter begreppet att vara omtvistat och meningarna går isär i frågan om populismen är förenlig med demokrati eller inte. Med andra ord är det oklart vad för slags spöke vi egentligen har att göra med. De flesta definitioner framhåller att populism anspelar på en konfliktlinje som går bortom den klassiska höger-vänsterskalan: populisterna säger sig stå över särintressen – hen företräder folkets vilja gentemot den korrupta eliten. Frågan är om populism verkligen är ett fruktbart begrepp som ringar in en viktig trend i världen eller om det mest av allt bör betraktas som ett skällsord som bekvämt kan drämmas i huvudet på politiska motståndare. Och står vi i dag inför ett reellt hot mot demokratin eller är sådana påståenden inget mer än ett uttryck för politisk korrekthet och alarmism?

Mycket har redan sagts och skrivits om samtidens populismvåg och med tanke på den oenighet och förvirring som råder i debatten är det begripligt att Gelin och Åsard väljer att inta en försiktig position. De konstaterar kort att "(t)ermen är alltför spretig och mångfacetterad för att kunna fångas i en enkel definition" och betonar att deras fokus är riktat specifikt mot högerpopulismen. Detta studieobjekt ges en luftig beskrivning i form av sex kännetecken: bland annat utmärks högerpopulismen av en romantisk och antipluralistisk syn på "det rena folket" samt en stark aversion mot "den parasitära eliten", en elit som främst inbegriper etablerade partier, medier och forskningsetablissemangen. Författarnas strategi att ducka för djuplodande begreppsdiskussioner är som sagt begriplig, men resultatet blir inte desto mindre att mystiken som omger fenomenet består. I boken omnämns vitt skilda rörelser och politiker som exempel på populism: Brexitförespråkarna, Sverigedemokraterna, Elizabeth Warren och det amerikanska 1800-talspartiet The People's Party, men utan ansats till att reda ut vad dessa aktörer egentligen har gemensamt. På så sätt förblir populismspöket något av en gåta genom boken och den som söker klara och skarpa analyser av populismens

natur och ursprung gör bäst i att leta på annat håll.

NÄR DET GÄLLER högerpopulismens politiska konsekvenser ger Gelin och Åsard däremot ett rakt svar: Demokratin är ho-

”Frågan är om populism verkligen är ett fruktbart begrepp som ringar in en viktig trend i världen, eller om det mest av allt bör betraktas som ett skällsord som bekvämt kan drämmas i huvudet på politiska motståndare.”

tad – i Kaczyński Polen, Orbáns Ungern och Trumps USA – men också i andra länder som kan komma att följa deras exempel. Boken är indelad efter sina tre fallstudier och ger en detaljerad skildring av vad som väntar när så kallade "illiberala demokrater" kommer till makten. Åsards kapitel om Polen och Ungern är särskilt faktaspäckade, medan Gelin skriver mer reportagelikt om utvecklingen i USA. Här finns gott om belegg till stöd för författarnas huvudtes: att högerpopulismen inte bara bör betraktas som "illiberal", utan även som en fara för demokratin som sådan. Inget som presenteras är direkt nytt, men tillsammans bildar de tre delarna en effektiv och skrämmande berättelse om hur demokratin kan attackeras från insidan, av folkvalda politiker som gradvis befäster sin egen maktposition genom att tänja på spelregler och smutskasta sina meningsmotståndare. Gelin lyckas särskilt väl med uppgiften att skaka om läsaren. Hans journalistiska tilltal och personliga observationer bidrar till att levandegöra omfattningen av den amerikanska demokratis kris.

Många kommentarer från dagens liberala tyckare och tänkare präglas av en blandning av förfäran och stor förvåning inför sakernas tillstånd. Hur är det möjligt att så många människor frivilligt väljer att lägga sin röst på reaktionära och maktfullkomliga idioter? Är väljarna helt enkelt omedvetna om dessa ledares politiska fulspel, inkompetens och bristande respekt för medier och andra samhällsviktiga institutioner? Bland opinionsbildare på högerkanten har det blivit populärt att förlöjliga den bestörtning som råder i den

liberala åsiktssfären. Skribenten Thomas Engström har bland annat kallat tendensen för "herrejössesliberalism" och ondgjort sig över att dagens moraliska ideal inte handlar om styrka och självbehärskning; tvärtom förväntas man demonstrera sin goda karaktär genom att högljutt och lidelsefullt uttrycka sin rädsla och förtvivlan över världens alla hemskheter. En liknande irritation speglas i uttrycket "snöflinga", ett begrepp som används – främst av högerdebattörer – för att beskriva sina meningsmotståndare som ängsliga och överkänsliga.

Kanske stämmer det att samtidens liberalism utmärks av en allmän förfäran över politikens tillstånd, och denna bestörtning genomsyrar även *Hotet mot demokratin*. Det är mycket möjligt att konservativa kritiker kommer att uppfatta denna bok som alarmistisk och rentav litet högfärdig. Mina invändningar mot Gelin och Åsards skildring av högerpopulisternas frammarsch

► Trump-supporter, Washington 2017.

handlar dock inte om att de överdriver farorna. Tvärtom, det är författarnas förmoda att gestalta allvaret i situationen som utgör bokens främsta styrka. Gelin och Åsard övertygar i sin argumentation om att vi står inför ett hot mot demokratin som visserligen är subtilt, men som inte för den skull bör relativiseras eller ses som mindre verkligt. Den moderne autokraten behöver inte ta till en *coup d'état* för att överta makten, utan har lärt sig att mjukare medel kan vara nog så effektiva när det gäller att befästa sin politiska ställ-

ning. Detta gör det möjligt för ledare som Kaczyński och Orbán att verka bakom en fasad av legitimitet. Den gradvisa urholkningen av demokratin må vara mindre våldsamt än forna tiders statskupper, men som Gelin och Åsard påpekar är den också särskilt lömsk, just därför att den är smygande och därmed svårare att få syn på.

ALARMISM ÄR MED andra ord inte problemet. Stora samhällsförändringar förtjänar vår vaksamhet och det vore naivt att avfärda *Hotet mot demokratin* som skrämselfpropaganda. Det jag däremot saknar i boken är en självständig analys av hur vi har hamnat där vi är nu och en framåtblickande vision för hur demokratin kan värnas i en tid, som domineras av ovisshet och smygande hot. Gelin och Åsard lägger stor kraft på att göra oss uppmärksamma på samtidens kritiska hälsotillstånd, men har inte mycket nytt att säga om vare sig sjukdomens karaktär eller grundorsaker. De redogör kortfattat för några av standardförklaringarna: exempelvis teorin att högerpopulismens framgångar är sprungna ur ett missnöje med globaliseringens socioekonomiska effekter samt den konkurrerande förklaringen att utvecklingen bör förstås som en kulturell backlash mot de liberala värderingarnas utbredning i västvärlden. Med ett refererande tonfall introducerar Gelin och Åsard sina läsare för en rad intressanta idéer som tidigare har framförts av andra teoretiker. Vi bjuds på olika intellektuella smakprov, men utan att dessa spridda idéer bygger upp till en egen argumentation. Det är tydligt att författarna månar om att ge en balanserad analys av högerpopulismens drivkrafter och de vill absolut inte hemfalla åt generaliseringar. Denna vilja att slå vakt om nyanserna är på många sätt lovvärd. Men som läsoplevelse betraktad hade boken tjänat på en något mer tillspetsad analys.

Eftersom diagnosen är vag är det heller inte konstigt att Gelin och Åsard avstår från att ge förslag på botemedel. De redogör visserligen för den belgiska teoretikern Chantal Mouffes idé om att den högnationalistiska vägen bör bemötas med en vänsterpopulistisk motrörelse, men ställer sig tydligt skeptiska till hennes förslag. Det Mouffe förespråkar är en strategi som går ut på att mobilisera folket – i en inkluderande bemärkelse – gentemot den kapitalistiska eliten. Genom att själva dra nytta av den populistiska konfliktlinjen mellan folk och elit menar hon att vänstern både skulle kunna utmana den nyliberala hegemonin och samtidigt motverka högerpopulismens attraktionskraft. Gelin och Åsard är dock inte övertygade. De beklagar att Mouffe "försummar att precisera hur vänstern praktiskt ska

kunna förverkliga sin vision i en tid av stora demografiska och kulturella förändringar" och skriver vidare att "hon bortser från att populismens retorik och stil tycks passa bättre för högern än för vänstern". Kanske är det så som Gelin och Åsard påstår – att det är lättare att mobilisera folket mot något snarare än till stöd för en konstruktiv förändring, och att vänsterpopulisterna därmed lär få kämpa i motvind.

Men eftersom de saknar egna förslag på hur demokratin bäst bör värnas framstår kritiken som något ogenerös och cynisk. Om nu vänsterpopulismen inte är en fram-

”Gelin och Åsard har skrivit en bok till försvar för den liberala demokratin, men drar sig från att resonera kring begränsningarna hos detta politiska system. Resultatet blir en nostalgisk sorgesång över demokratins tillbakagång i Europa och USA.”

komlig väg, vilka andra strategier står då till buds? Något måste vi väl ändå kunna göra, annat än att resignerat betrakta demokratins långsamma undergång!

Hotet mot demokratin ger oss således en detaljrik berättelse om högerpopulismens framfart och efterverkningar, och erbjuder läsaren en effektiv introduktion till den akademiska litteraturen på ämnet. Däremot bidrar boken inte nämnvärt till att öka vår förståelse för vad som ligger bakom detta uppsving för auktoritära rörelser. Inte heller får vi ta del av några kreativa förslag på hur demokratin kan vitaliseras i denna osäkra samtid. Eventuellt bottnar denna frånvaro av visioner i en brist på ödmjukhet inför liberalismens misslyckanden. Gelin och Åsard har skrivit en bok till försvar för den liberala demokratin, men drar sig från att resonera kring begränsningarna hos detta politiska system. Resultatet blir en nostalgisk sorgesång över demokratins tillbakagång i Europa och USA. Den som önskar energi till en konstruktiv förändring får leta på annat håll.

► Siri Sylvan är doktorand i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

AVGRÄNSNINGEN MOT HÖGEREXTREMISTISKT SPRÅKBRUK HÅLLER PÅ ATT LUCKRAS UPP

— Av Charlotta Seiler Brylla —

Partiet Alternative für Deutschland (AfD) har på två år förändrat tonläget och språkbruket i den tyska debatten. Gränsen för vad som kan sägas offentligt har förskjutits och ord som tidigare ansetts alltför historiskt belastade genom Tredje riket återkommer nu i debatten. AfD har också utvecklat en speciell strategi för tabubrott av detta slag. Man begår ett övertramp, ber sedan om ursäkt för det, och klagar sedan på censur. Två nya tyska böcker belyser dessa förändringar och diskuterar hur man ska bemöta dem.

DEN 4 NOVEMBER uppmärksammar de tyska nyhetskanalerna att politikerna Claudia Roth och Cem Özdemir (båda före detta språkrör för Bündnis 90/die Grünen) mottagit explicita mordhot från högerextrema aktörer. Roth och Özdemir reagerade nästan resignerat lugnt: Detta är vardag för tyska politiker. På kommunal nivå är politikerna så utsatta att det är svårt att rekrytera nya kandidater. Den socialdemokratiska borgmästaren Martina Angermann meddelade nyligen att hon avslutar sitt uppdrag i Arnsdorf (Sachsen) efter månader av hot och trakasserier. Allt detta utgör en fortsättning på sommarens infekterade debatt i Tyskland om högerextrem terror och dess konsekvenser efter mordet på CDU-politikern Walter Lübcke. Den huvudmisstänkte gärningsmannen har kopplingar till organiserad nazism, en miljö som enligt det tyska författningsskyddet omfattas av 24 000 personer, varav över hälften anses vara våldsbenägna. Under våren 2019 avslutades processen mot terrorcellen NSU som mördade tio personer med invandrarbakgrund och som på grund av författningsskyddets och polisens totala ignorans kunde operera ostört i närmare ett decennium (Christoph Anderssons djuplodande skildring av terrorcellen re-censerades i *Respons* nr 3/2018). Hur kunde Lübckes mördare ha undgått författningsskyddet? Hade man ingenting lärt av fallet NSU?

Den tyska debatten kom dock inte bara att handla om huruvida myndigheterna underskattat hotet från den nazistiska mil-

till det högerpopulistiska partiet Alternative für Deutschland (AfD), ett parti som sedan valet 2017 har 12,6 procent i tyska förbundsdagen och som under hösten 2019 blev näst största parti i delstatsvalen i Brandenburg (23,5 procent), Sachsen (27,5 procent) och Thüringen (23,4 procent). Hatinläggen blev kvar utan att någon kommunikationsansvarig för partiet plockade

Trots den spridda användningen av ordet populism finns det särdrag för just högerpopulism. Niehr och Reissen-Kosch ser antagonismen mellan folket och eliten som en av högerpopulismens viktigaste retoriska strategier. Populismen ser sig som företrädare för "vanligt folk" gentemot en korrumpierad politisk elit som skor sig på folkets bekostnad. Populismens represen-

”Det har alltid varit en moralisk självklarhet i tyskt politiskt språkbruk att vissa ord faktiskt är för historiskt belastade för att fungera. Företrädare för AfD har vid upprepade tillfällen skapat rubriker genom att använda sig av just dessa belastade ord eller att bagatellisera nazismens brott.”

bort dem (inte Facebook heller för den delen). De offentliga försöken från AfD att distansera sig från näthatet har varit halvhjärtade. När Lübcke hedrades i det bayerska delstatsparlamentet blev AfD-ledamoten sittande på sin stol.

Det är inte första gången som högerpopulistiska AfD anklagas för att ha bidragit till ett olustigt samtalsklimat som banar väg inte bara för polarisering och personangrepp, utan också för hat och i slutändan våldshandlingar. Eftersom språkligt handlande är utgångspunkt för all politik är det centralt att också granska vilken roll språkbruket spelar i det förment uppskrivade tonläget. Språkvetarna Thomas Niehr och Jana Reissen-Kosch har undersökt högerpopulismens språkliga strategier i boken *Volkes Stimme – Zur Sprache des Rechtspopulismus* ("Folkets röst – Om högerpopulismens språk"). Studien rör i första hand Tyskland, men utifrån deras exempel och slutsatser är det lätt att finna paralleller till populistiska politikere och partiers retorik, så även i en svensk kontext.

SJÄLVA BEGREPPET POPULISM är fortfarande att betrakta som ett negativt signalord. Visserligen finns det numera även stolta populisterna som i begreppet endast lägger uppsåtet att uppfylla folkets vilja, men ytterligare betydelsekomponenter som opportunist och demagogi gör begreppet alltjämt till ett skällsord. Den som lyckas förse sin motståndare med etiketten populism kan än så länge plocka poäng i debatten. Samtidigt kan vi konstatera att begreppet blir allt mer urvattnat – vilket är en typisk karriär för ett signalord – och ofta används det helt enkelt som avfärdande av politiska utspel från motståndaren.

tanter tar folkets parti gentemot etablissemangen och vet – inte med hjälp av fakta och expertis utan genom sunt förnuft – vad som är bra för folket. Folket betraktas i högerpopulismen som en homogen gemenskap som bygger på ursprung och släktskap, ett kollektiv som genom en gemensam historia tänker, känner och kräver samma saker.

Populismens frekventa bruk av folk är emellertid inte oproblemiskt i en historisk kontext. Victor Klemperer konstaterade i sin bok om Tredje rikets språk (LTI) att folk användes lika flitigt som salt i maten: i alla lägen tillsätter man "en nypa folk". Det går inte att komma ifrån att ett folkkoncept som utgår från härstamningsprincipen (*jus sanguinis*) väcker associationer till den blod-och-jord-politik som nazisterna propagerade. Den tidigare AfD-politikern Frauke Petry tyckte trots detta att det var en bra idé att rehabilitera adjektivet *völkisch*, ett av nazismens favoritord, för att beteckna företeelser som hade med folk att göra.

Samma etniska folkbegrepp finner vi också i de konspirationsteoretiskt laddade begreppen *Umvölkung* och *Bevölkerungsaustausch*, som på svenska ungefär motsvarar uttrycket folkutbyte. Idéen om det så kallade folkutbytet dyker upp i det manifest som den högerextremistiske terroristen i Christchurch efterlämnade. Han hade hämtat inspiration från den identitära rörelsen som driver Renaud Camus tes om en *Grand Remplacement*, att den europeiska befolkningen på sikt kommer att bytas ut mot multietniska folk. Pseudoteorin om "folkutbytet" visar hur språkbruk och idéer ingår i ett kontinuum, där högerextrema miljöer och personer överlappar

”Eftersom språkligt handlande är utgångspunkt för all politik är det centralt att också granska vilken roll språkbruket spelar i det förment uppskrivade tonläget.”

jön, utan även om sambandet mellan hatretorik och våld. I likhet med de mordhotade gröna politikerna Roth och Özdemir var Lübcke en av dem som stödde Merkels linje i samband med flyktingsituationen 2015, och för detta tvingades han ta emot enorma mängder hat och hot, inte minst på sociala medier. Anmärkningsvärt i sammanhanget är att explicita mordhot mot Lübcke också stod att finna på officiella facebook- och twitter-konton kopplade

med högerpopulistiska folkvalda. Tyskt författningsskydd undersöker nu kopplingar mellan den identitära rörelsen och AfD, samtidigt som de senares partiledare Alexander Gauland (skämtsamt?) kallar det tyska migrationsverket för ”Den korrupta myndigheten för befolkningsutbyte och kriminalitetsimport”.

BRUKET AV FOLK är ett exempel på hur AfD:s intåg i den tyska politiken medfört att ett ordförråd som varit försvunnet från det offentliga samtalet fått konjunktur, nämligen ord med koppling till nationalsocialismen och Tredje riket. Tyskland är ett land som på ett imponerande vis hanterat sin fascistiska historia genom ett ständigt upplysnings- och informationsarbete. Tanken var att sensibilisera sina medborgare för ett språkbruk som präglade den nazistiska propagandan och för de tankefigurer som utgjorde grogrund för Tredje rikets humanitära brott. Det har alltid varit en moralisk självklarhet i tyskt politiskt språkbruk att vissa ord faktiskt är för historiskt belastade för att fungera. Företrädare för AfD har vid upprepade tillfällen skapat rubriker genom att använda sig av just dessa belastade ord eller att bagatellisera nazismens brott. Mest känd är väl partichefen Gaulands beskrivning av Tredje riket som en ”fågelskit i tysk historia”.

Lügenpresse och *Gleichschaltung* är två andra ord som cirkulerar i högerpopulistiska kanaler och som delvis rymmer samma kritik som konceptualiseras i det svenska begreppet åsiktskorridor. Språkbrukarna beklagar ett medielandskap där alla säger samma sak och där vänsterliberala mainstream-medier sprider fake news. Lögnpressen var nazisternas ord för den liberala pressen och likriktningen var den politiska åsiktsnivellering som NSDAP genomdrev från 1933 i alla mediekanaler. Med dessa ord förpackas i dag alltså å ena sidan diktaturförelärelser mot den tyska regeringen för att detaljstyra pressen, samtidigt som man å andra sidan själv använder nazisternas propagandabeteckning för att smutskasta samma press. Ett ytterligare exempel på nationalsocialistiskt präglad språkbruk är att politiska motståndare – som exempelvis Angela Merkel – förlänas epitetet folkförrädare (*Volksverräter*). Exemplet känns igen från den svenska debatten där KD-politikern Sara Skyttedal liknade Annie Lööf vid Quisling (synonym för landsförrädare) i samband med undertecknandet av januari-avtalet. Frågan huruvida Skyttedal verkligen insåg ordets fulla potential kan givetvis ställas,

men konsekvensen av yttrandet blir densamma. Uttrycket förrädare är inte bara stigmatiserande utan kriminaliserar också personen på ett sätt som legitimerar hat och hets.

Strategin att rehabilitera och normalisera nazistiskt språkbruk ingår i en större kontext där även andra varianter av tabubrott ingår. AfD skaffar sig medial uppmärksamhet genom någon typ av skandal, där rasistiska och diskriminerande yttranden snarare än politiska innehåll står i centrum. Gruppledaren Alice Weidel

skrämma bort de väljare som trots allt rygg tillbaka för öppen rasism. Men den språkliga handlingen är ju redan utförd, partiet förknippas med ett yttrande som tilltalar väljarna på yttersta högerflanken. Dessutom kan partiet använda de protester som uppstår i samband med provokationerna till att kultivera sin offerstatus. Det talas om censur, åsiktsdiktatur, om en politisk korrekthet som är kvävande för det politiska samtalet.

JUST DEN POLITISKA korrektheten är föremål för ytterligare en bok från det tyska Dudenverlag, som utgör ett intressant komplement till Niehrs och Reissen-Kosch studie av det högerpopulistiska språket. Språkvetaren och bloggaren Anatol Stefanowitsch analyserar i sin bok *Eine Frage der Moral – Warum wir politisch korrekte Sprache brauchen* (”En fråga om moral – Varför vi behöver politiskt korrekt språk”) kritiken mot politiskt korrekt språkbruk och landar i en plaidoyer för människans moraliska ansvar för sina språkliga handlingar. Stefanowitsch argumenterar för att PK är ett uttryck som i första hand används för att diskreditera personer som engagerar sig mot språklig diskriminering.

Kritiken mot politiskt korrekthet tycks alltså i mindre utsträckning härröra från en verklig oro för exempelvis litterära traditioner eller alltför komplicerade uttryck utan snarare vända sig mot en grupp som man inte vill ska visas denna hänsyn. Medan beteckningen för Pippi Långstrumps pappa för att nämna ett prominent exempel har förorsakat animerande debatter har ett stort antal moderniserade och kulturellt adapterade litterära verk gått dessa debatter helt förbi. Likaså har den strukturellt betonade kritiken mot otympliga participformer som till exempel *Studierende* som en genusneutral form i stället för den generiskt maskulina formen *Student* aldrig lyfts mot liknande participformer som finns i det tyska språket sedan lång tid tillbaka (som till exempel *Reisende*). För den som kan sin språkhistoria är participformer varken en nymodighet eller onödigt krångliga.

Stefanowitsch formulerar ett slags gylene regel för språkligt umgänge enligt formeln att handla mot andra såsom du själv skulle vilja bli behandlad av andra. Det låter tämligen enkelt, men problemet menar Stefanowitsch, är många språkbrukares ovilja att se den språkliga diskrimineringens konsekvenser, vilket hänger samman med oförmågan att försätta sig i den diskriminerades roll. Här behövs således både en större medvetenhet, men

BEHANDLADE TITLAR:

Thomas Niehr & Jana Reissen-Kosch
Volkes Stimme? – Zur Sprache des Rechtspopulismus
(Duden, 2018, 176 s.)
Isbn: 9783411724055

Anatol Stefanowitsch
Eine Frage der Moral – Warum wir politisch korrekte Sprache brauchen
(Duden, 2018, 64 s.)
Isbn: 978-3411743582

talade i förbundsdagen om ”slöjfflickor, socialbidragsberoende knivmän och andra dagdrivare” som en belastning för statsbudgeten, en annan parlamentsledamot kallade Boris Beckers son för ”halvneger” på Twitter. Gemensamt för dessa övertramp är att den som yttrat dem gör någon form av medial avbön som ofta går ut på att det handlar om en felcitering, missförstånd, att något har ryckts ur sin kontext eller att man uppenbarligen inte får säga någonting alls längre.

Inom språkvetenskapen kallas den här strategin för *kalkylerad ambivalens*. Det rasistiska yttrandet tonas ner, relativiseras, kanske till och med tas tillbaka för att inte

► Valaffisch för Alternative für Deutschland, Duisburg 2017.

också konsensus i att människor inte bör exkluderas och/eller diskrimineras.

Betyder då detta att PK inte är ett hot mot yttrandefriheten? Nej, eftersom det inte handlar om vad som får sägas utan hur något sägs. Dessutom förhåller det ju sig så att så länge språkbrukaren inte gör sig skyldig till något brott (som hets mot folkgrupp eller förtal) är inte heller hur något sägs något som renderar ett straff. Förvisso kan utsagan kritiseras, men detta är som bekant också del av yttrandefriheten.

BÅDA BÖCKERNA HAR ett tydligt upplysningssyfte. Medan Stefanowitsch pläderar för den politiska korrektheten som ett moraliskt imperativ i vår språkliga vardag, vill Niehr och Reissen-Kosch förmedla kunskap om språkets roll i populistisk argumentation och därigenom hur högerpopulismens ”språkliga manövrar” sakta men säkert normaliserar rasism och diskriminering i det offentliga samtalet. Stefanowitsch visar med historiska exempel hur ett nedvärderande språk ofta leder till diskriminerande (och ibland förödande) handlingar. Kunskapen om detta borde få oss att handskas lite mer försiktigt med hur vi använder språkbruket.

Efter snart två år med AfD i den tyska förbundsdagen är det bara att hålla med

Niehr och Reissen-Kosch om att både språkbruk och tonläge har förändrats. Gränsen för vad som kan yttras i offentligheten har förskjutits och det språkliga handlandet har blivit radikalare. Den ab-

”Betyder då detta att PK inte är ett hot mot yttrandefriheten? Nej, eftersom det inte handlar om vad som får sägas utan hur något sägs.”

soluta gränsen mot högerextremistiskt språkbruk är uppluckrad och med hjälp av ord som ”rapefugees” och ”asylturister” skapar högerpopulismen en cynisk och fientlig bild av flyktingar samtidigt som deras skyddsstatus ifrågasätts. Borta är en tidigare parlamentarisk tradition där argumentativa konflikter förvisso stod i centrum – debatt och kamp utgör trots allt politikens kärna – men de var fast förankrade i ett demokratiskt fair play. Genom

de återkommande tabubrotten förändras förutsättningarna för språklig anständighet så att till exempel skyddet mot språklig diskriminering inte längre tycks givet. Och är det inte just anständighet som är nyckelordet här? Förutom de lagar som reglerar vår samvaro finns det en massa oskrivna regler i samhället för hur vi bör förhålla oss respektfullt mot varandra och den språkliga interaktionen borde vara en självklar del av detta.

Det högerpopulistiska språket leder inte bara till ett råare diskussionsklimat utan ifrågasätter genom sina språkliga strategier också demokratiska värden som att ingen ska behöva utstå rasistiska yttranden eller riskera våld och hot i sitt utövande som folkvald. Politiker ska granskas och kritiseras, meningsmotståndare ska motbevisas i sakfrågor med hjälp av debatt, men hatets diskurs hör inte hemma i parlamentariska samtal (och inte någon annanstans heller för den delen). Annars är risken stor att fallet Lübcke endast är början.

► Charlotta Seiler Brylla är professor i tyska vid Stockholms universitet.

Tröstlös pessimist, moralist och sann manierist

av *Eric Cullhed*

KLASSIKERN

TACITUS (CIRKA 55–120 e. Kr.) skildrade den tid när det kejsrerliga enmansväldet i Rom cementerades. Det har sagts att han lärde tyranner agera som tyranner och undersåtar att leva under tyranner, men han var ingen cyniker eller nihilist. Med honom kulminerade den romerska silverålderns prosa, kännetecknad av kompakt och konstlade uttryckssätt. Nu finns Bertil Cavallins förstklassiga översättning av *Annaler* i nyutgåva

"Jag skulle tillägga fler anmärkningar, om dessa svenska pundhuvuden var förmögna att begripa dem".

MED DE ORDEN gjorde den tyske historikern Johan Henrik Boeclerus tvärt avslut på sin föreläsning om den romerske hävdateknaren Tacitus i Uppsala år 1649. De förbannade studenterna hann ifatt professorn på väg ut genom förstugan och tog farväl med sparkar och slag. Under det kommande året följde alla möjliga trakasserier till dess att Boeclerus avsvor sig den lärostol till vilken han kallats av drottning Kristina. Det sägs att han av andra orsaker gjort sig förtjänt av denna behandling, men han uppfattade nog situationen i auditoriet rätt. Det var inget lätt ämne.

Publius eller Gaius Cornelius Tacitus (cirka 55–120) var en sann manierist. Med honom kulminerar den epok inom den latinska litteraturhistorien som varar ett drygt århundrade från och med kejsar Augustus död år 14 efter vår tideräknings början. Den så kallade silverålderns prosaister avstod från den för Cicero och Livius betecknande satskonstruktionens längd, från deras logiska tankeföljd, balanserade led och överallt lika nyktra som väljudande ordalag. Man föredrog Sallustius korta, löst sammanfogade meningar och att flitigt gäcka örats begär efter förväntade mönster. Uråldriga ord, former och konstruktioner fick

åter liv. Man tillgrep fraser och metaforer som diktare nätt och jämt tolererat. Publikerna skulle inte bländas med symmetri, klarhet och elegans. Angelägnare var det att väcka koncentration och beundran. Även i detta sammanhang utmärker sig Tacitus historieskrivning genom sin påtagliga strävan efter asymmetri, kompakt och konstlade uttryckssätt.

Han debuterade i fyrtioårsåldern med *Agricola*, en etnografisk levnadsteckning om sin egen svärfar och dennes fälttåg i Britannien. Strax därpå följde den historiska etnografen *Germania*. Därefter skrevs förmodligen *Dialogus de Oratoribus*, en kort dialog om talekonsten. Återstoden av sitt liv ägnade Tacitus åt att nydانا årsboksgenren, först i *Historiae* ('Efterforskningar') som skildrar fyrkejsaråret och den flaviska dynastin (åren 69–96), därefter i *Annales* ('Årsböcker'), som behandlar den julisk-claudiska dynastin efter Augustus (åren 14–68).

Från debuten till avskedsverket möter vi en allt starkare beredvillighet att tänja på grammatikens gränser, kompromissa med begriplighet och ta sällsynta ord och former i bruk. Den i talspråk utdöende dativen används på nya sätt; den halsbrytande stilfiguren *zeugma* blir vanligare; det heter inte längre *claritas* utan *claritudo*; inte *propter* utan *ob*; inte *homines* utan *mortales*.

► "Rom i lågor". Målning av den franske konstnären Hubert Robert (1733–1808).

Även ämnet skiljer sig från vad vi finner hos guldåldershistoriografins främsta namn. Tacitus berättar ingen storslagen saga: inga elefanter bestiger Alperna, inga blodiga inbördeskrig avgörs, inga bitterljuva triumfer firas. Han skildrar en värld där enmansväldet cementerats, frihet avskaffats och republiken glömts bort. Situationen är mörk, men ingen frälsare är att vänta. Emellanåt betraktas den frihetstörst och det motstånd som fortfarande påträffas bland Romarrikets fiender med ömhet och beundran, men sådana drömmar bottenar i en oskuldsfull enfald som principatets undersåtar aldrig kommer att återvinna. Barbarerna "förstår icke oss", anmärker Tacitus, "som värderar den sanna makten, obekymrade om dess tomma former" (15.21).

VI HAR ALLTSÅ att handskas med en tröstlös pessimist. Det är ofrånkomligt att Rom – där inbördes strider och tävlan mellan de främsta alltid varit framgångens motor – ska härska över världen. Ofrånkomligt att all makt i ett sådant samhälle förr eller senare hamnar i en enskild människas händer. Ofrånkomligt att ondska och skamligt kryperi i så fall börjar gro som ogräs på alla håll och kanter. Med det inte sagt att Tacitus är cyniker eller nihilist. När allt kommer omkring är ty-

ranner mer eller mindre grymma, och undersåtar kan söka den smala vägen mellan "fördärvbringande trots och vanärande underdånighet" (4.20).

Tacitus är på sitt vis en inbiten moralist. Värderingen är ofta implicit men omisskännlig. Han beskriver hur Nero har börjat umgås med festfixaren Tigellinus och

efter några dagars festande under de högtidligaste ceremonier förmått sig med en man ur denna besmittade skara; brudens namn var Pythagoras. Iförd brudslöja sände kejsaren efter vittnen; hemgift fanns där, en äkta säng och bröllopsfacklor, allt det skedde inför allas blickar, som natten brukar dölja när en kvinna står brud (15.37).

Ofta låter Tacitus sekvenserna av korta, blixtrande satser som skildrar detta "människans dystra gyckelspel" (3.18) kulminera i en allmängiltig betraktelse eller sentens: "ty vi upphöjer det gamla, likgiltiga för det närvarande" (2.88) eller "så är ödet: inflytande är sällan evigt, eller också griper mätnaden dem, som givit allt, eller dem, som har intet kvar att begära" (3.30). Man skulle kunna vänta sig att så bistra insikter åtföljdes av uppmaningar till handling och omvälvning, men

här tiger Tacitus och hans tystnad gör budskapet tvetydigt. Han ”lär tyranner att agera som tyranner, deras undersåtar att agera under tyranner”, påpekade renässanshistorikern Francesco Guicciardini (1483–1540). Av den anledningen har han hyllats av moderna tänkare med diametralt motsatta politiska ärenden. De realistiska och om inte helt objektiva så åtminstone sansade beskrivningarna av enväldshärskares manövrar och intriger gjorde Tacitus till ett okontroversiellt alternativ till Machiavelli under 1600-talets första hälft i hela Europa. Axel Oxenstierna beundrade historikern och återvände ofta till den flamländske filologen Justus Lipsius inflytelserika utgåva för att finna råd om hur makten bäst säkras. Han ingick naturligtvis i den unga drottning Kristinas läxläsning. Enligt somliga förstod hon sig på Tacitus bättre än de flesta; själv intygade hon att han saknade någon särskild plats i hennes hjärta.

Å andra sidan kunde Upplysningstidens tänkare med samma lätthet omvandla Tacitus till upporsman. I Sverige utgav Thomas Thorild 1786 ett prospekt där han uppmanade till subskription på en planerad svensk översättning av *Annalerna*. Tacitus skulle få svenskarna att se klart; att inte kalla ”sina Konungars prat N å d; ej i sin enfaldighet bäfva för deras lånta g u l d, deras tiggande m a g t, och eländiga k o n s t.” I ett senare brev avslöjar Thorild emellertid att det hela blivit ett misslyckande. Man hade gapat inför hans prospekt som vore det ett nymålat plank och undrat ”vad angår mig?” Men hans vision var helt i linje med hur samtida tänkare som D’Alembert och Rousseau närmade sig historikern.

Denna stämpel av republikanism dröjde kvar under 1800-talet. François-René de Chateaubriand (1768–1848) varnade Napoleon för att en ny Tacitus en vacker dag skulle göra med hans eftermäle vad romaren gjort för Nero, och Napoleon avskydde mycket riktigt Tacitus; kallade honom ”kejsarsmädare” och billig ”pamfletär”.

Under romantiken var Tacitus popularitet dömd att dala: han var romare, inte grek; han skrev om intriger i maktens korridorer snarare än att formulera grandiosa visioner eller idéer. Dessutom innebar historievetenskapens framväxt att man utvecklade skarpare kriterier beträffande källanvändning och metod, kriterier som det visade sig att Tacitus knappast levde upp till. Han hade kopierat och omarbetat föregångare som gått förlorade, han hade uppsökt sämre käl-

► ”Romains de la décadence” målning av Thomas Couture (1815–1879).

lor när bättre fanns tillgängliga. Men fram emot det slutande 1800-talet kom esteticismen att fästa ett nytt slags värde vid hans preciosa stil och historiska senkommenhet. I ”dekadentismens bibel”, Joris-Karl Huysmans *Mot strömmen* (1884), blev Tacitus ”i sin utstuderade kärnfullhet den skarpaste, senigaste och mest muskulösa” av den romerska skymningens röster. Även inom antikvetenskapen försökte man ärerädda den underkände historikern genom att betrakta honom som ordkonstnär, poet och tragiker, som människokännare, underhållare och ”psykolog”. Oavsett vad vi kallar Tacitus hör hans verk definitivt till de författarskap som har och fortfarande kan inverka på vår historia och våra liv. Han övertygar som få andra om vikten av att aldrig sluta utforska och beklaga den demoralisering som åtföljer varje form av förtryck, även om lösningen måste sökas av envar på andra håll. Han erbjuder metoder och ett säreget språk för att bistert och distanserat skildra människors handlingar under korrumperande omständigheter, särskilt när vi kört fast och gått vilse bland dem. Dessutom har han haft ett avgörande inflytande över kejsarideologin; man kan aldrig förstå dess uppbyggnad utan att läsa Tacitus och inte minst hans *Annales*.

ATT DETTA SISTNÄMNDNA verk nu ingår i Natur och Kulturs bokserie Historiehyllan, i vilken väl-etablerade svenska humanister väljer sin favorit, har vi att tacka antikhistorikern Ida Östenbergs goda smak för. Det rör sig inte om någon ny försvenskning utan en återutgivning av Bertil Cavallins förstklassiga översättningar i Forumbiblioteket (1966 och 1968). Det hade varit på sin plats att fräscha upp tidskapseln med en omarbetning av läshänvisningarna, även om det fortfarande stämmer att den nyzeeländske Oxford-professorn Ronald Symes *Tacitus* (1958) är ”det stora verket” om historikern. Kartorna klarar vi oss kanske utan och det är också bra att Östenberg med lätt

men säker hand skrivit ett nytt förord som välkomnar en bredare allmänhet till verket. Inte desto mindre saknar jag Cavallins ursprungliga inledningar, framför allt de öppenhjärtiga reflexionerna om översättningsarbetet i den första. Cavallin kallade gärna sina alster för "översättningsförsök", vilket inte får uppfattas som uttryck för falsk blygsamhet, utan en uppriktig respekt för företagets vansklighet. Han var tvivelsutan medveten om hur väl han lyckades återge Tacitus snabba rytm, idiosynkrasier och metalliska fasthet. Se hur Cavallin handskas med citatet om Nero här ovan eller med den bitterljuva presentationen av Sejanus i den fjärde bokens början:

Hans fysik uthärdade allt, hans sinne var djärvt; själv hycklande, för andra en baktalare; hos honom fanns smicker och övermod sida vid sida; utåt förekommande lugn, i hjärtat lysten efter maktens höjder visade han stundom lyxigt överdåd, oftare oupphörlig vaksamhet, vilket är lika skadligt när envælde är målet.

Kärnfulla, löst sammanfogade satser avlöser hastigt varandra tills serien bryts i en effektfull konklusion. Cavallin var lika varsam med satsernas kompakthet och skevhet. Han citerade ofta sin föregångare Olof Kolmodins fras om att tankarna hos Tacitus är lika många som orden. Vi läser exempelvis att Gaius Piso "använde sin våltalighet till att skydda medborgare, sin frikostighet mot sina vänner" (namque facundiam tuendis civibus exercebat, largitionem adversum amicos). Hos Tacitus fortsätter meningen med ett tredje asymmetriskt led: et ignotis quoque comi sermone et

► Justus Lipsius (i centrum) tog intryck av Tacitus.

congressu ("och även i förhållande till främlingar genom vänligt tal och bemötande"). Här får emellertid Cavallin nog. Han bryter av med ett semikolon och tillfogar i stället "han var vänlig och förekommande också mot dem han icke kände" (15.48). Små mildrande ingripanden av det slaget är inte ovanliga. Ändå blir mängden språkliga rariteter som Cavallin med aktningssvård fantasi tar vara på så iögonfallande i en svensk text att den stilistiska effekten inte kan sägas gå förlorad.

Till sist visste Cavallin att väsentliga dimensioner av det antika konstverket är dömda att glida varje översättare ur händerna, och det gäller framför allt det utstuderade ordförrådet. Gapet mellan 1900-talets svenska och 100-talets romerska estetiska värden och språkliga normer blir på det området svårt att överbrygga. En "varnagel" här och ett "ehuru" där ger inte ens en vink om originalets överflöd av arkaismer och poetiska ord. När Cavallin talar om handelsbodar "som rymde eldfångda varor" (quibus id mercimonium inerat quo flamma alitur, 15.38) kan ingen gissa att ordet för "varor" eller "köpenskap" i originalet, *mercimonium*, inte hade sett dagens ljus på 300 år i den latinska litteraturen. Å andra sidan skulle en översättare som letade fram en exotisk motsvarighet ur svenskans förflutna varje gång som Tacitus gör detsamma med latinet ge intrycket av att Roms störste historiker var lika trög som spexig. I den antika elitens öron var arkaismen den stränga stilens blomma. Dionysios av Halikarnassos (Om komposition 11) liknade dess säregna skönhet vid den naturliga patina som bildas på ett ståtligt bronsmonument. Berövad sina arkaiska leenden och fläckar av ålderdomlig ädelärg blir Tacitus en kärvare dysterkvist på svenska än på latin, men förmodligen måste det bli så.

VÅR OMSORGSFULLE ÖVERSÄTTARE närvaro bleknar alltså en aning när de gamla företalen utesluts, men resultatet blir trots allt en bok som känns lättare, modernare och mer tillgänglig. Om man på så vis vinner en enda läsare som annars blivit avskräckt – kom ihåg Boeclerus arga "pundhuvuden" eller Thorilds gapande riksdagsmän – är valet förståeligt. Precis som för Justus Lipsius för 500 år sedan är det viktiga med varje ny utgåva och översättning att man ska kunna möta "Tacitus själv och inandas något djupare och kraftfullare än hans kritikers och uttolkares ansträngningar. De är inte målet utan medlet för vår resa".

► Eric Cullhed är Pro Futura-forskare vid Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS) i Uppsala och docent i grekiska vid Uppsala universitet.

FÅ SKEENDEN i den sovjetiska eran har tilldragit sig så mycket uppmärksamhet från historikers sida som "den stora brytningen" 1930, det forcerade tempot i landets industrialisering och den våldsamma omdaning av landsbygden. 1920-talets blandekonomiska system med inslag av marknadsekonomi kring en dominerande statlig sektor avskaffades. På landsbygden slogs enskilda bönders ägor samman till kollektivjordbruk, boskap och redskap överfördes till dessa som allmän egendom. Samtidigt exproprierades de mest driftiga, ofta rikaste bönderna och förvisades med sina familjer till avlägsna trakter i Ural och Sibirien eller till mindre bördiga jordar i närområdet. Tusentals bönder som kategoriserats som kontrarevolutionärer för att ha protesterat mot kollektiviseringen eller sovjetmakten i allmänhet avrättades. Jordbruksexperten och planorganens ekonomer som pläderat för en successiv övergång till kollektiva storjordbruk utrensades. Några schavotterade i skådeprocesser, egentligen som syndabockar för vad som gått fel under kollektiviseringen.

Betydligt mindre har däremot skrivits om den svältkatastrof som 1932–33 följde i kollektiviseringens spår. Några pionjärarbeten och milstolpar bör nämnas. Historikern Robert Conquest kunde 1986 i *Harvest of Sorrow – Soviet Collectivization and the Terror-Famine* med stöd i det knapphändiga källmaterial som då stod till buds ge en första tolkning av hur Stalin terroriserat den sovjetiska bondebefolkningen. De brittiska forskarna Robert Davies och Stephen Wheatcroft presenterade 2004 i *The Years of Hunger – Soviet Agriculture, 1931–1933* den hittills mest detaljerade ekonomisk-historiska analysen av den katastrofala svältens orsaker och omfattning. Den förstnämnda har onekliga historiografiskt intresse, medan den sistnämnda riktar sig till experter inom Rysslandsforskningen.

Det är därför högst välkommet att läsa en bok som utan att i pejorativ mening

popularisera låter en bredare läsekrets ta del av den senaste forskningen om Ukrainas tragiska öde under kollektiviseringen och svältkatastrofen. Anne Applebaum ger i *Röd Hungersnöd – Stalins krig mot Ukraina* en gediget dokumenterad framställning om denna dramatiska brytningstid. Verket baseras på en omfattande litteratur och de primärkällor från ukrainska och ryska ar-

blir tendentiösa och endast avspeglar en rådande uppfattning eller enskilda personers bedömningar. Blott utgåvor av kompletta arkivbestånd skulle fylla vetenskapliga kriterier. Detta gäller ingalunda de många dokumentsamlingar som återfinns i Applebaums omfattande bibliografi. Jag kan själv intyga hur man på 2000-talet i Moskva gick tillväga för att göra viktiga delar av sovjetarkiven om landsbygdens kollektivisering tillgänglig för intresserade som inte har möjlighet att själva bedriva arkivforskning.

Som assistent till Rysslands ledande agrarhistoriker Viktor Danilov (1925–2004) arbetade jag tillsammans med franska och ryska forskare för att välja ut arkivmaterial som skulle ge en fullödig bild av hur hemliga polisens aktörer på den sovjetiska landsbygden rapporterade till kommunistpartiets ledning. Det gällde att ur otaliga inbundna mappar sälla ut de mest representativa akterna, plus att ge en bra bild av var liknande handlingar fanns i arkiven. Danilov redigerade ett tiotal dokumentsamlingar om ryska inbördeskriget, bonderevolter 1920–21 samt kollektiviseringen av landsbygden och fördrivningen inom landet av hundratusentals bönder till fjärran områden. Detta sagt som mot bakgrund av att viss kritik har riktats mot Applebaums notapparat, vilken innehåller både hänvisningar till arkiv och till tryckta dokumentvolymer, där enskilda handlingar alltså återfinns. Enligt min uppfattning är det tack vare just utgivningen i tryck av arkivmaterial som solid sovjetforskning i dag kan bedrivas var man än råkar befinna sig.

HISTORIA

Anne Applebaum

Röd hungersnöd – Stalins krig mot Ukraina

(*Red Famine – Stalin's War on Ukraine*)

ÖVERS. MANNE SVENSSON

BONNIERS | 554 S. | ISBN 9789100176860

VÄLDOKUMENTERAD OCH GRIPANDE SKILDNING AV HUNGERSNÖDEN I UKRAINA

Recensent **Lennart Samuelson**

ANNE APPLEBAUM LÅTER en bredare läsekrets ta del av den senaste forskningen om Ukrainas öde under kollektiviseringen och svältkatastrofen 1932–1933. Framställningen är gediget dokumenterad och Applebaum vet att fånga läsarens intresse genom att

skildra enskilda människoöden. En invändning är att hon endast lyfter fram de politiska faktorerna bakom svälten, men den dåliga skörden 1932 kan bäst förklaras som en samverkan mellan meteorologiska, agrartekniska och politiska faktorer. Det är en omstridd fråga om Holodomor var ett folk mord i juridisk mening och Applebaum går att missförstå på denna punkt.

kiv som blivit tillgängliga sedan början av 1990-talet. Det är endast doktorander och ett fåtal forskare förunnat att kunna bedriva årlånga studier i arkiven. Det är därför tacknämligt att den sovjetiska traditionen att ge ut så kallade dokumentvolymer med arkivmaterial har fortsatt i båda länderna.

Svenska historiker plägar misstänksamt påstå att dylika samlingar per definition

LIKSOM I SIN bok från 2003 om Gulag skriver Applebaum i *Röd hungersnöd* en historik som fångar läsarens intresse genom de otaliga enskilda människoöden som framträder, från kommunistpartiets ledare på olika nivåer till svältens offer på den ukrainska landsbygden. Bokens fyra första kapitel bildar den historiska bakgrunden till det ukrainska dramat på 1930-talet.

Kapiteln 5–7 skildrar kollektiviseringen av jordbruket och dess misslyckande fram till 1932.

Trots omfattande bonderevolter och protestyttringar under 1930 visade sig skörden detta år vara oväntat god (cirka 75 miljoner ton). Ledningen tycktes få rätt i sin bedömning av hur mycket spannmål

”Sovjetregeringen, dess press och diplomater förnekade påståenden om masssvält i Ukraina. Att begära internationell hjälp från utlandet, som Lenin gjort under svälten 1921, föreföll ogörligt då det kunde tas som ett svaghetstecken bland landets potentiella fiender.”

som kunde exporteras samtidigt som försörjningen av stadsbefolkningen och Röda Armén förblev tryggad. Men 1931 blev skördarna runt om i Ryssland och Ukraina betydligt mindre (cirka 57–65 m.t.). Orsakerna var flera, en kombination av dåliga väderförhållanden och misskötsel på de hastigt bildade kolchoserna samt bristen på dragdjur. I en måhända svårförklarlig protest hade många bönder 1930 valt att hellre slakta sina hästar än låta dem bli en del av nya, okända kollektiva jordbruk. Produktionen och importen av traktorer skulle först från 1933 och framåt kompensera för detta bortfall.

I början av 1932 stod det klart att 1931 års skörd varit betydligt mindre än prognoserna. Rapporter strömmade redan från början av 1932 in om svält i många regioner i Ukraina, liksom i Volgaområdet och norra Kaukasus. Skattningar måste revideras för hur stor skörden väntades bli under 1932. Skördemisslyckandet 1932 (cirka 55–60 miljoner ton) medförde att spannmålsinlämningarna från kolchoser reducerades kraftigt. Detta är grundorsaken till massvälten, vartill kan fogas att sovjetmakten inte tillräckligt byggt ut förråd av brödsäd och utsäde, varken för att trygga armén i händelse av krig eller kunna mäta befolkningen i övrigt vid missväxt.

Bland många felbedömningar i Sovjets första femårsplan var exportsatsningarna på råvaror, främst timmer och spannmål, de mest ödesdigra. Världsmarknadspri- serna på råvaror sjönk under den stora depressionen mer än motsvarande för

import av maskiner och material till industrierna. Det drastiskt försämrade försörjningsläget 1931–32 gjorde att exporten av spannmål sänktes från 5,8 respektive 4,8 miljoner ton 1930–31 till endast 1,7 och 2,3 m.t. de följande två åren. Applebaum redovisar hur exporten vid Odessa under svältåren 1932 och 1933 framkallade lokala protester. Men Sovjet hade långtidskontrakt för export av timmer, trävaror och spannmål till Europa. Det kunde ha blivit dyrare att bryta kontrakten än att fortsätta i mindre skala. Framför allt riskerade man att få lägre kreditvärdighet för nya lån och inköp i Väst. Sovjetregeringen, dess press och diplomater förnekade påståenden om masssvält i Ukraina. Att begära internationell hjälp från utlandet, som Lenin gjort under svälten 1921, föreföll ogörligt då det kunde tas som ett svaghetstecken bland landets potentiella fiender. Året innan hade Japan erövrat Manchuriet och dess olika krigsplaner mot sovjetiska Fjärran Östern betraktades som realiteter. Efter Hitlers maktövertagande 1933 sågs det som än viktigare att upprätthålla föreställningen om ett allt starkare, snabbt industrialiserande sovjetväld.

BOKENS TYNGSTA BIDRAG är de följande skildringarna av hungersnöden 1932–33, det som på ukrainska benämns Holodomor. Applebaums fem kapitel, under rubrikerna ”Svältbeslut” och ”Svält” är en gripande skildring av hur denna hungersnöd uppkom, vilka beslut som regeringen och lokala makthavare fattade, vad som förvärrade eller tvärtom lindrade nöden. Boken redovisar vad man vid olika tillfällen trodde sig veta om skördeutfallet och försörjningsläget i olika delar av Ukraina.

Under 1932 sänktes kraven på hur mycket spannmål som skulle levereras från Ukraina jämfört med 1931 till ungefär

hälften. Samtidigt skärpte myndigheterna under hösten 1932 kraven på att kolchoserna måste fullfölja dessa lägre fordringar. I slutänden indrevs de enskilda kolchosernas och böndernas spannmål med brutala sökningar i lador, uthus och boningar för att hitta säd som förmodat hade gömts undan. Ett omfattande nät av rapportörer fanns till hands för att peka ut vilka bönder som antogs ha gömt spannmål. I litteraturen, baserat på såväl muntliga uppteckningar långt senare som på dåtida rapporter, återfinns skakande rapporter om hur även de minsta tillgripande från bönders sida, eller av deras barn, mot sadesfält eller rentav stubbåkrar, drakoniskt hade bestraffats. Men det största spillet av spannmål skedde inte vid enskilda bondehushåll, utan på lagerlokaler, kvarnar och järnvägsstationer. Därifrån rapporterades att omfattande stölder begicks. Dessa blev föremål för polisiära åtgärder.

1932 års skörd är avgörande för att bedöma massvältens orsaker. Skörden var betydligt mindre än vad prognoser hade givit vid handen. Det följande är min starkaste reservation mot Applebaums framställning. Hon återger (s. 259) data om att den totala spannmålsskörden skulle ha varit 89,5 miljoner ton år 1930, 69,5 m.t. år 1931 och 69,9 m.t. året därpå. För år 1933 uppger hon en total skörd på 68,4 m.t. samt slutligen 67,6 m.t. för år 1934. De siffror hon återger härrör från helt olika serier, men båda från lika otillförlitlig statistik: de tre första från dåtida skattningar och de två senare från Chrusjtjovepokens korrigerade data. I dag anser forskningen det klarlagt att de verkliga skördarna åren 1930 – 1933 var cirka 75 m.t., sedan 57–65 m.t. och högst 55–60 miljoner ton under det första svältåret 1932 för att 1933 åter nå upp till nivån 70–77 m.t. Detta underlättade av Applebaum att använda en källa

► Österrikaren Alexander Wienerberger dokumenterade svälten i Ukraina 1933 med en Leica.

► Foto av Alexander Wienerberger 1933. Till vänster: Utmärglade barn. Till höger: Svältande barn som ingen bryr sig om.

som hon i övrigt berömmar, nämligen den ovan nämnda *Years of Hunger* av Davies och Wheatcroft (s. 448–449), förefaller mig oförklarligt. Ett skördeutfall på drygt 55 miljoner ton år 1932 kan bäst förklaras av ett komplex av meteorologiska, agrartekniska och politiska faktorer. I Applebaums version – ifall skörden 1932 skulle ha varit ungefär lika stor som året dessförinnan – återstår endast den politiska faktorn för att förklara svältens omfattning.

Händelserna 1932 var en följd av den politik som makthavarna inlett redan 1929. Trots att rekvisitionerna under 1932 och början av 1933 sänktes, kulminerade svältkatastrofen under 1933 med oerhört höga dödstal i synnerhet på den ukrainska landsbygden. I Applebaums verk framgår att under 1933 fördelade sovjetstaten även spannmål från andra regioner till nödlidande i Ukraina. Särskilda aktioner riktades för att ta hand om hem- och föräldralösa barn som placerades på barnhem och fick en dräglig tillvaro, kost och förplägnad samt skolgång.

Applebaum beskriver med otaliga exempel vilka förlopp som kropp och själ hos svältande människor genomgår. Som nämnts ovan deltog jag i utgivningen av en dokumentvolym om sovjetisk landsbygd under dessa år; till de enda typer av material som vi av etiska skäl valde att inte återge i klartext hörde rapporterna om kannibalism. Myndigheterna i Ukraina var hyfsat informerade om på hur många platser desperata svältande hade dödat anhöriga för att få åtminstone någon form av livsmedel. *Röd hungersnöd* återger däremot även med namns nämnande en rad polisrapporter om när man upptäckt dylika brottsliga handlingar.

DET ÄR EN vanlig missuppfattning att Holodomor skulle ha börjat förnekas i Ryssland. Däremot finns två huvudströmningar inom forskningen och båda baseras på vetenskaplig grundforskning i ömse länders arkiv. Det förekommer ett gediget utbyte av nya rön och tolkningar. Hösten

2018 arrangerade Viktor Kondrasjin, en av Rysslands ledande specialister på svälten på 1930-talet, en workshop på Institutet för Rysk Historia vid Ryska Vetenskapsakademien i Moskva. Där redovisade även forskare från Ukraina de senaste bidragen till Holodomor-forskningen.

Genom åren har ryska verk gett den intresserade allmänheten tillfälle att jämföra ryska och ukrainska tolkningar av svältens orsaker och omfattning. Särskilt intensivt har debatten varit om den i Ukraina lagstadgade tesen att Holodomor var ett folkmord, avsiktligt riktat mot det ukrainska folket. I exempelvis en artikelsamling från 2011 på det ansedda Rosspen-förlaget återfinns sålunda bidrag av Ukrainas ledande specialister på ämnet Stanislav Kultjitskij, Robin Serbin och Valerij Vasiljev om just den ukrainska historiografin och hur deras forskning har lett till andra slutsatser än den i Ryssland dominerande.

Mot den bakgrunden förefaller Applebaums exempel på förment ryskt förringande av svälten 1933 i Ukraina med hänvisning till en udda artikel i den populära tidskriften *Sputnik* direkt vilseledande. Hon borde i stället klart och tydligt ha mejslat ut sin tolkning – mer i linje med den gängse i Ukraina – mot de historiker i Ryssland, i Västeuropa och USA som förklarar svältkatastrofen mer komplext, inte som ett medvetet manipulerande av Stalin i syfte att eliminera ukrainska medborgare, bönder såväl som intellektuella, utan som en följd av en brutal politisk linje, där landets industrialisering och försvarsberedskap ledde till en serie beslut (om spannmålsleveranser till staten, export med mera) som förvärrade en redan drastisk situation till följd av låga skördar under 1931 och ännu mindre under 1932. Förklaringar till missväxter pekar i sin tur på såväl objektiva faktorer (nederbörd, torka, brist på dragdjur liksom traktorer etcetera) som subjektiva (ledningens okunskap eller feltolkningar av rapporter om förväntade skördar). Applebaum redovisar förvisso hur man runt om i Ukraina öpp-

nade barnhemmen för hem- och föräldralösa ungdomar som drabbats av svälten. Men det finns fler exempel som talar emot en systematisk folkmordspolitik mot det ukrainska folket. Enbart under 1933 erhöll Ukraina 500 000 ton spannmål för utsäde och för matlagning, självfallet kom detta från ryska regioner. Av 12 100 tillverkade traktorer under första femårsplanen sändes ungefär hälften till Ukraina. Detta och mycket annat som gjordes i Ukraina vittnar om satsningar som var raka motsatsen till ett förment avsiktligt folkmord.

APPLEBAUM BELYSER HUR Sovjetregimen mörklade svälten på allehanda sätt. Hon lyfter fram det fätal journalister som i England och USA publicerade dramatiska reportage om svälten i Ukraina. Även svenska tidningar rapporterade återkommande i början av 1930-talet om svält i olika delar av Sovjet. Rapporterna hade inkommit från olika nyhetsbyråer, baserade i Moskva eller Riga. Däremot noterade man inte den oerhört större omfattning som svältkatastrofen 1932–33 hade. Applebaum noterar att såväl den brittiska, italienska som franska, och inte minst den polska regeringen hade kvalificerade rapporter från sina diplomater i Ukraina om massvälden. Propåer om att föra upp frågan om internationell hjälp till Sovjet genom Nationernas Förbund avisades dock, med hänvisning till att detta var en inre angelägenhet för Sovjet.

I detta sammanhang kan en skröna som Applebaum i likhet med de flesta andra torgför vederläggas, nämligen att den franske senator och tidigare premiärminister Édouard Herriot under sin resa i Ukraina 1933 inte skulle ha noterat spåren av hungersnöden. Sant är att Herriot i intervjuer förnekade att det skulle ha förekommit svält. Men han gjorde sina – realpolitiska, men cyniska – uttalanden i det bestämda syftet att underlätta förhandlingar för en försvarspakt mellan Frankrike och Sovjet, detta sedan Hitler tagit makten och ett nytt storkrig i Europa blivit en hotande realitet. Den franska publiken dä-

remot visste bättre vad Herriot egentligen kände till om hungersnöden i Ukraina. Han hade nämligen skrivit ett klarsynt förord till den kusliga rapporten av före detta jordbruksministern, senatorn Victor Boret, *Le Paradis Infernal* (U.R.S.S. 1933).

DET ÄR OMSTRITT om Holodomor ska betecknas som folkmord i juridisk mening. Olika parlamentariska församlingar i Europa och USA har gjort skiftande bedömningar. Ett mindre antal stater och regeringar har ställt sig bakom Ukrainas egen lagstiftade uppfattning. Den tyska förbundsdagen, för att bara nämna ett exempel, har däremot inte anslutit sig till den ståndpunkten utan begränsat sig till uttalanden om Holodomor som ett brott mot mänskligheten. Applebaums avslutande kapitel och spridda slutsatser på olika ställen i boken är tydligen lätta att missförstå beträffande denna fråga. Det har föranlett ett ovanligt efterspel till *Red Famine*. Den utkom på engelska 2017 och recenserades i idel positiva ordalag av Sheila Fitzpatrick, nestorn inom sovjetisk socialhistoria. Hon uttryckte i *The Guardian* sitt instämmande i vad hon uppfattat som Applebaums avståndstagande från tesen om Holodomor som folkmord. Detta föranledde i sin tur Applebaum att på Twitter tvärtom understrika att *Red Famine* just visade att det rörde sig om folkmord i gängse mening. Fitzpatrick, som tydligen missuppfattat boken, svarade med att i sådana fall ta tillbaka sin tidigare positiva bedömning!

Som framgått av min egen granskning av *Röd hungersnöd* finns det åtskilliga delmoment i frågor om vad som orsakade hungersnöden i Ukraina och andra delar av Sovjet, framför allt tolkningar om vilken roll kommunistpartiets ledning i Moskva hade i sammanhanget. En riktning inom forskning menar som sagt att Holodomor egentligen var en oförutsedd (om än inte helt oförutsebar) och oönskad händelseutveckling. Den intresserade av hur dagens forskarsamhälle ställer sig i ämnet kan därför med god behållning läsa det avsnitt av *Contemporary European History* (vol. 27, # 3, 2018, s. 432–481) från ett rundabordsmöte, föranlett av kontroversen mellan Fitzpatrick och Applebaum. Där redovisar specialister som Andrea Graziosi, Norman Naimark, Arch Getty, Stephen Wheatcroft och flera andra i koncisa essäer sina motstridiga uppfattningar kring Anne Applebaums bok och de debatter som förts om Holodomor inte bara i Ukraina och Ryssland, utan också i Väst.

► Lennart Samuelson är docent i ekonomisk historia och forskare vid SITE vid Handelshögskolan i Stockholm.

Birgitta Almgren

Krossade illusioner – fallet Hermann Kappner och nazistisk infiltration i Sverige 1933–45

CARLSSON | 439 S. | ISBN 97891733119638

NAZITYSKLAND VILLE PÅVERKA SVERIGE GENOM KULTUREN

Recensent **Anna-Lena Lodenius**

NAZISTERNA VILLE använda kulturen för att skapa en positiv bild av Tredje riket i Sverige.

En central roll i påverkansarbetet hade läraren Hermann Kappner, som byggde ett stort kontaktnät bland inflytelserika svenskar och anställdes av Skolöverstyrelsen. Efter kriget kunde han göra en ny karriär i Sverige. Birgitta Almgrens nya bok upprepar delvis vad hon tidigare skrivit på detta tema, men det är likväl en välskriven och angelägen studie.

HISTORIA

KULTUREN KAN VARA ett kraftfullt påverkansmedel, det har olika aktörer i historien insett, från marxisten Antonio Gramsci, som myntade begreppet ”den kulturella hegemonin”, till den nya franska högerns Alain de

Benoist, som inspirerar dagens extremhöger. Framgång för en politisk agenda handlar om så mycket mer än valresultaten för vissa partier. Ska man uppnå verklig förändring måste man förändra människors värderingar på ett mer djupgående plan och här kan kulturpolitiken spela en viktig roll.

På liknande sätt resonerade nazistpartiet i Tyskland åren före och under andra världskriget. Den nordiska rasen sågs som västerlandets räddning och de nordiska länderna var därför viktiga strategiska mål för partiets politik. I nazisternas propaganda framställdes Sverige ofta som det vik-

”I nazisternas propaganda framställdes Sverige ofta som det viktigaste av dessa länder med formuleringar som ’nordiska stamfränder av germansk ras’.”

tigaste av dessa länder med formuleringar som ”nordiska stamfränder av germansk ras”. Samtidigt var Sverige ett av de länder där bilden av Tyskland var allra mest negativ. Det tvingade nazisterna till att välja andra, mer subtila vägar för att försöka påverka svenskars uppfattningar om landet och regimen. Av detta följde också att deras intresse för de illa sedda svenska nazistpartierna var måttligt.

Birgitta Almgren har grävt i tyska arkiv, bland annat det tyska utrikesdepartementets, Auswärtiges Amts, omfattande samlingar. Hon visar att det fanns långtgående planer på en nazistisk kulturoffensiv i Sverige. Kulturen var ett sätt att kamouflera maktambitionerna, en väg som skulle framstå som mjukare och där avsändaren inte var lika uppenbar. Förhoppningen var att påverka det svenska samhället via personer som ofta hade en odiskutabel ställning i den svenska kulturdebatten och som inte uppfattades som hårt kopplade till någon politisk ideologi.

En central roll i detta påverkansarbete var Deutscher Akademischer Austauschdienst, (DAAD), som var en tysk akademisk utbytesorganisation. Läraren Hermann Kappner kom till Sverige redan 1933 och fick året därpå både en anställning vid den svenska Skolöverstyrelsen och uppdraget att företräda DAAD:s nyinrättade filial i Sverige. Avsikten med Kappners arbete var främst att sprida en positiv bild av Tyskland. Genom åren skulle han för-

medla mängder av kontakter mellan personer i det svenska och tyska kulturlivet. Han arrangerade utställningar, konserter, teaterföreställningar, föreläsningar och konferenser, och undervisade inte bara tysklärare och jurister, utan även svenska läkare och barnmorskor.

Kappner pekade tidigt ut en rad aktörer i Sverige som skulle vara honom behjälpliga. Det handlade om allt från tyska kolonier i Sverige och deras organisationer till företag, svensk-tyska föreningar och etablerade organisationer som Nordiska Sällskapet (Nordische Gesellschaft) och Deutsche Akademi med sin språkavdelning Goethe-Institutet, som trots en längre historia annekterades successivt av nazisterna efter maktövertagandet.

KAPPNER TYCKS HA varit en sällskapsmänniska som lätt skaffade sig breda kontaktnät bland inflytelserika svenskar, främst akademiker, militärer, adel och konstnärliga utövare. Detta gav honom inte bara stora möjligheter att få ut ett budskap, han skaffade sig även värdefull information om förhållandena i landet. I sitt hemliga kartotek noterade han personer som han bedömde som antingen positivt eller fientliga inställda till den tyska regimen, liksom flyktingar från Nazityskland och personer av judiskt ursprung. Baserat på sådan information författade han rapporter som förmedlades till Berlin. Innehållet var förstas känsligt och 1937 införde DAAD direktiv att sådana rapporter inte skulle skickas med den vanliga posten utan förmedlas via ambassaderna i olika länder. Anmärkningsvärt nog hade man infört sådana rutiner långt tidigare i Sverige, vilket säger något om hur man bedömde opinionsläget.

Samtidigt var det förstas en balansgång, Kappner svor en trohetsed till Adolf Hitler i mars 1935, men han blev inte medlem i NSDAP förrän 1937. Det skulle ju helst inte märkas att han hade så starka band till nazistregimen och han levde med en ständig rädsla för att bli avslöjad. Inte minst fanns en känslighet kring hans anställning vid Skolöverstyrelsen, där han ansvarade för översyn av den svenska tyskundervisningen. Han upprepade envist att nazistorganisationer endast fick skicka post till honom "i vita neutrala kuvert".

Anmärkningsvärt nog tycks steget till att bli fullvärdig medlem i NSDAP inte ha inneburit några förändringar när det gällde Kappners ställning vid Skolöverstyrelsen. Han fortsatte att resa runt i landet på skattebetalarnas bekostnad och skaffade

sig en överblick över svenskt skolväsende som kom den tyska regimen till del.

Kappner uppmanade även sina tyska studenter att vara vaksamma på hur de uppträdde i Sverige:

Vi behöver här lugnt och sansat folk, som passar det svenska temperamentet, inga skrikhalsar. Det är ju känt att folket och regeringen i Sverige är mycket liberalistiskt inställda och ständigt talar om "tysk propaganda". Vårt folk bör därför inte alls börja tala politik.

► Hermann Kappner. Bild från Säpos arkiv.

”Han fortsatte att resa runt i landet på skattebetalarnas bekostnad och skaffade sig en överblick över svenskt skolväsende som kom den tyska regimen till del.”

FÖRFATTAREN BIRGITTA ALMGREN är professor emerita i tyska med historisk inriktning och verksam vid Södertörns högskola. Hon har tidigare uppmärksammats bland annat för sina studier av Stasis försök att infiltrera i Sverige under det kalla kriget, ett projekt som byggde på säkerhetsklassat material som hon tvingades förstöra efteråt, något som utlöste debatt och protester. Men ett lika viktigt spår i Almgrens forskning har varit att titta på nazistiska infiltrationsförsök. Redan 2001

kom en omfattande vetenskaplig studie av främst tyska arkiv som granskade hur de svenska universiteten och tyskar bosatta i Sverige agerade efter att nazisterna tagit makten 1933, *Illusion und Wirklichkeit – Individuelle und kollektive Denkmuster in nationalsozialistischer Kulturpolitik und Germanistik in Schweden 1928–1945* (Södertörn Academic Studies, 1650–433X ; 7). Den utgjorde underlaget till boken *Drömmen om Norden – Nazistisk infiltration i Sverige 1933–45* (2005).

Den största invändningen mot den nya boken är att den i allt väsentligt bygger på Almgrens tidigare verk och delvis upprepar vad hon redan skrivit. Det är inte helt lätt att få syn på vad som är nytt, eftersom texten disponerats om och genomgått omfattande bearbetningar. Men listan över otryckt källmaterial som hon hänvisar till i den nya boken är nästan identisk med den som förekommer i den gamla boken från 2005 (som i sin tur ska vara en omarbetning av den tidigare nämnda avhandlingen, som jag inte har haft tillgång till). Det tyder på att nytillkomna avsnitt främst är baserade på sekundärkällor. Även listan över intervjuer är i stort sett identisk och av den bok som kom 2005 framgår att nästan alla genomfördes redan åren 1998–2001. Detta gör förvisso inte innehållet mindre intressant, men det borde förstås ha nämnts. Av en händelse läste jag hennes bok *Drömmen om Norden* (2005) alldeles nyligen, och har den i färskt minne. Med detta sagt kan jag ändå konstatera att den nya volymen, i likhet med den förra, är välskriven och sprängfull av fakta om något som borde vara mer i fokus när vi diskuterar Nazitysklands inverkan på Sverige.

Den nya boken har vunnit på en mer pedagogisk disposition och ett tydligare fokus på Hermann Kappner, som dock hade en stor plats även i den tidigare boken. Jag hade gärna sett att Almgren hade renodlat Kappner som huvudperson ännu tydligare; det som inte är direkt relaterat till honom faller litet utanför ramarna. Det är uppenbart att till exempel det nya avsnittet om kvinnornas roll i nazismen bygger på sekundärmaterial och förmedlar uppgifter som är lätta att hitta på annat håll. Almgren är som bäst när hon förmedlar slutsatser baserade på hennes egen forskning, och om man accepterar att hon bearbetar tidigare verk, är det förstas en tillgång att hon kan sitt material så väl att hon kan vara litet friare i sin presentation.

KAPPNERS RÖRELSER FÖLJDES på nära håll av den svenska säkerhetspolisen och han angavs ett flertal gånger för spioneri och

angiveri. Ändå fick han sina uppehållstillstånd förnyade. Om hans vidare karriär kan sägas att han blev legationssekreterare vid den tyska ambassaden i Stockholm 1939 där han stannade till 1944 då han blev inkallad till militärtjänst i Tyskland. Arbetet handlade bland annat om att försöka få den svenska läroplanen att inte svartmåla nazismen och allmänt förbättra attityderna till Tyskland inom det svenska utbildningsväsendet.

Inför hotet om att återvända till Tyskland flydde Kappner med sin hustru till Värmland. Senare forskning har bekräftat att den tyska legationen hade långtgående planer på att mörda honom. Kappner tog kontakt med Säkerhetspolisen, först via sin hustru Vega. Hon lät meddela att det var nazistregimens brutaliteter i Norge som fått hennes make att byta uppfattning. Kappner riskerade nu utvisning, men den verkställdes aldrig eftersom hans inflytelserika kontakter agerade till hans fördel.

KAPPNER GJORDE DÅREFTER en ny karriär, först som lektor i tyska i Kristinehamn och 1962 återanställdes han på Skolöverstyrelsen. Hans bakgrund hade då fallit mer eller mindre i glömska. Birgitta Almgren, som efterträdde Kappner i Kristinehamn när denne gick i pension, anade ingenting innan hon inledde sitt forskningsprojekt. På sätt och vis är det symptomatiskt för hur frågan om närheten till Tyskland och nazismen hanterats i Sverige. I våra ockuperade grannländer fanns en starkare och mer uttalad önskan att konfrontera medlöparna och hitta de skyldiga. I Sverige låg fokus på att glömma och gå vidare, kanske för att vi inte insåg att vad som skedde i det svenska samhället under de här åren också hade en betydelse.

Tysklands agerande under de här åren handlar förstås, som Birgitta Almgren skriver, om "universella, tidlösa strategier som diktaturer använder för att infiltrera i öppna demokratiska länder". Boken ger möjlighet till jämförelser med händelser i vår egen tid. Säkert hade vår bild av till exempel Kina varit en annan om de i stället för dagens aggressiva hotfulla tonläge satsat på mer subtila strategier. Det var inte självklart för Tyskland att agera som de gjorde. Almgrens retoriska analyser av Kappners rapporter och brev visar hur han de första åren vid DAAD ofta kunde hänge sig åt aggressiva utfall och antisemitism, något som avtog med tiden och ersattes av nyckelord som han uppfattade som positiva som tysk, tyskhet och tyskt väsen.

► Anna-Lena Lodenius är journalist och författare.

Arlette Farge Smaken av arkivet

(*Le goût de l'archive*)

ÖVERS. TOMMY ANDERSSON
GLÄNTA PRODUKTION | 110 S.
ISBN 9789198484953

NAKNA SPÅR AV LIV SOM ALDRIG BETT OM ATT BLI SKILDRADE

Recensent **Charlie Järpvall**

ARLETTE FARGES BOK handlar om historikers arbete i arkivet och hur historia skapas utifrån spår och fragment. Boken kretsar kring vardagen, både forskarens och de historiska subjektens. Farges initierade och nyansrika beskrivningar av det faktiska arkivarbetet, som aktiverar alla sinnen, framstår som bokens kärna och hon lyckas förmedla en yrkesutövares kärlek till ett hantverk.

HISTORIA

UNDER SENHÖSTEN 2019 drar Riksarkivet ned öppettiderna på sina arkiv till maximalt trettio timmar i veckan. I tidningarna har också rapporterats om att flera landsarkiv varit tvungna att minska ned på sin personal. Beroende på vem man frågar kan det

hela beskrivas som ett omställningsarbete eller som nedskärningar, orsaken är i alla fall det underskott som myndigheten har. I höstas kom också den franska historikern Arlette Farges *Smaken av arkivet* ut i serien Mediehistoriskt bibliotek och återigen är det Tommy Andersson som står för översättningen. Det är inte den första boken i denna serie som handlar om arkiv; andra exempel är Wolfgang Ernsts *Sorlet från arkiven* och Cornelia Vismanns *Lagen och arkivet* (se recension i *Respons* 5/2018). Till skillnad från dessa andra två är just ett arkivs öppettider och personal något som man kan tänkas ha baring på Farges text.

Ursprungligen utgiven 1989 som *Le goût de l'archive* handlar Farges bok om arkivet, om historikers arbete i detta och om hur historia kan skapas utifrån arkivhandlingarnas spår och fragment av liv. Detta kan låta som en metodbok i historia, vilket den i viss mån också är, men framför allt är *Smaken av arkivet* en reflektion i essäform kring hur historia kan göras. Farge diskuterar inte bara historikers arbete på ett abstrakt plan. Snarare är det de initierade och nyansrika beskrivningarna av det faktiska arbetet som framstår som bokens viktigaste bidrag. Som Annie Linnéa Mattsson påpekar i sitt korta och kärnfulla förord kan man till Foucault metaforiska "arkiv" och Derridas abstrakta, teoretiska lägga till Farges högst påtagliga arkiv. Detta är en personligt hållen bok där Farge utgår från sitt eget arbete i Archives nationales, Bibliothèque de l'Arsenal och Bibliothèque nationale. Exemplet som boken kretsar kring är de domstols- och polisarkiv från 1700-talets Paris under lancien régime som Farge ägnat sitt forskarliv åt. Boken kretsar kring vardagen, både arkivarbetets vardag för en historiker i slutet av 1900-talet och om vardagen för de historiska subjekt från 1700-talet som träder fram i arkivhandlingarna. Boken utgörs av fyra korta men tätt skrivna kapitel och tre som man kan kalla tablåer, där Farge målar med en friare pensel i en sorts semi-fiktiv form.

För den som besökt ett biblioteks specialläsesal eller en arkivinstitution med målet att studera något ur de hyllkilometer på hyllkilometer av material som finns där, har nog lätt att känna igen sig i bokens beskrivningar. Den arkivarbetets besynnerliga koreografi vars partitur Farge skriver fram inkluderar allt från olika omständliga rutiner och regler till konventioner och sinnesförmimmelser. Vita formulär fylls i och växlas in mot rosa plastkort som i sin tur byts ut mot blåa. Lappar ska läggas i vissa korgar. Efter att de lästs ska arkivhandlingarna bindas ihop med den omöjliga arkivknuten. Arkivarbetet aktiverar alla sinnen, mötet med de sparade gamla

dokumenten handlar inte bara om att anstränga ögonen för att tyda den snirkliga pikturen, utan också känslan av papperet under fingertopparna. Läsesalens tystnad gör att alla ljud som annars försvinner framträder med övertydlig klarhet: dånet av blad som vänds, klackar mot stengolv, harklingar. Läsesalarna befolkas inte bara av forskare utan också av arkivets personal – vaktmästare, arkivarier, framtagare, salsvakter – som rör sig som skuggfigurer i kulisserna eller som grindvakter vid skrivbord, och har alla sina givna roller i arkivkoreografin. Mötet med arkivet kan både vara obegripligt och skrämmande, och detta redan innan det egentliga arbetet börjar.

När buntarna eller mapparna med papper, genom utväxlingen av lappar och kort, väl kommit till bordet påbörjat historikerns arbete. Men hur kan man då skapa historia av de fragment som sparats i arkivet? Farge svar på det är genom sortering, excerpering och med en vaksamhet på detaljernas relation till helheten – och framför allt noggrann läsning. Genom dessa "närmast banala procedurer", skriver

► Interiör från stadsarkivet i Toulouse.

Farge, kan "en ny kunskapsform skapas". Läsandet kombineras med ett lika noggrant skrivande, så insamlingen i arkivet beskriver Farge så här: "Smaken av arkivet ger sig till känna genom den långsamma och otacksamma hantverksuppgift som är arbetet med att skriva av texterna, stycke för stycke, utan minsta ändring av formuleringar, stavning eller interpunktion." På ett förtjänstfullt sätt kopplar Farge samman "händernas och intellektets långsamma möda". I insamlingen av empiri och skapandet av historia sammanflätas faktiskt handhavande med intellektuell process. Om teknikhistorikern John Agar hävdar att historiker ofta glömt bort akternas form, för att genast fokusera på dess

textmässiga innehåll, påpekar Farge att de dessutom är något som hålls i händer och undersöks av ögon. Det blir från denna utgångspunkt rimligt att utgå ifrån att dokumenten endast kan hanteras som original.

1700-TALETS DOMSTOLSARKIV UTGÖRS av rapporter, yrkanden, förhör, iakttagelser, domar, förundersökningar och liknande handlingar, som sparats "buntade som halmbalar". Arkivet är som bekant en lösbladsinstitution. I detta söker Farge efter vanliga människors vardag och hon hittar korta scener, spår, bitar och framför allt fragment av dessa svunna livsöden. Likt många historiker ges arkivhandlingarna en upphöjd status bland textbaserade källmaterial. Arkivets råmaterial ställs mot trycksaker, där den förra slår mot läsaren med sin "verklighetseffekt" och den senares värde devalveras av att vara skrivna för att bli lästa, för att övertyga eller för att förmedla en berättelse. Förutom att beskriva arkivhandlingarna som ett oarbetat material, därav dess råhet, så är liknelser och metaforer med naturfenomen återkommande, men även som naturvetenskaplig metodik, där individer som framträder i arkivet "nålas fast som fjärilar med fladdrande vingar", allt detta för att lyfta fram att kunskap som historikern formår i arkivet har ett högre sanningsanspråk. Inte bara trycksaker har en tendens och ett syfte, även en förhållsleddes anteckningar, en polis-mans rapport och ett förhör.

Här finns en kanske oväntad parallell till dagens mytologi om big data, där den utbredda uppfattningen att stora dataset innebär en högre form av sanning och vetande. Farges tanke om att "de nakna spåren efter liv som aldrig bett om att bli skildrade" skulle kunna vara en definition även av de digitala spår som vi lämnar efter oss i surfande på nätet, köpmönster i kundklubbar och användande av strömningstjänster. Även om förståelsen för arkivhandlingarna som materiellt fenomen är finkalibrerad, undrar jag om hon här inte är blind för akten som medieform. Detta blir tydligt i beskrivningen av handlingar överförda till mikrofilm – "denna obarmhärtiga teknik" – som påverkar läsning och tolkning. Denna tanke att arkivhandlingarna är ett sorts urämne som förvanskas genom medial konvertering missar såklart att se ak-

ten själv som ett medium. Rådata är som, mediehistorikern Lisa Gitelman påpekat, en oxymoron.

Det är lätt att hamna i en läsning av Farge där kopplingar dras till det i dag alltmer digitaliserade samhället, men det är egentligen inte nödvändigt. Smaken av arkivet redogör för forskningspraktiker i en värld mer "analog" än vår, men arkivet såsom Farge beskriver det finns fortfarande kvar. Det är fortfarande tröttande för ögon och händer att sitta på en stol i en kall läsesal och uttyda handskrift.

En kanske mer slående skillnad mellan 1989 och 2019 ligger i själva forskningsprojektet i sig. Som läsare frågar jag mig om detta sätt att bedriva forskning finns i dag. Givet den projektifiering av forskningen, där svaren på frågorna inte sällan bör finnas redan i ansökan om medel och där hastigheten i forskningen är hög, kan man fråga sig om den forskningsprocess som Farge beskriver är möjlig. Men som historikern Robert Darnton påpekar i en recension av den engelska översättningen av boken tycks även Farge i sin nit och totalitetsanspråk vara ett undantag inom historikerskrået. Om sin metod skriver Farge redan själv i boken som "spåren efter ett lärt men i dag daterat arbetssätt".

DE DOMSTOLS- OCH polisarkiv som Farge skriver utifrån kan naturligtvis inte sägas vara representativa för alla arkivhandlingar, men frågan är om en sådan bok är möjlig att skriva. Men ur detta smala exempel vecklar hon ut en mångfacetterad och fascinerande betraktelse över arkivet som institution och arbetet med och i arkivet. Olika läsare kan ta med sig olika saker från denna utmärkta bok. Historiker, medievetare, arkivarier och bibliotekarier får ses som självklara läsare av den, men i ett bredare perspektiv kan den också intressera en bredare krets som är intresserad av hur historia blir till. På en annan nivå kan boken ses som ett exempel på en yrkesutövare som lyckas förmedla kärleken till ett hantverk och som kan beskriva det både med distans och på en hög detaljnivå. Hos i alla fall denna läsare har boken gett mersmak för arkivarbete. Det är bara att sätta sig och söka pengar för en arkivresa och hoppas att Riksarkivet i Mariebergs eller Arninges jämförelsevis långt mindre imponerande dörrar är öppna.

► Charlie Järpvall är forskare i mediehistoria vid Lunds universitet och lektor i biblioteks- och informationsvetenskap vid Linnéuniversitetet.

Mats Ekdahl
Snöns historia

CARLSSONS | 302 S. | ISBN 9789173319669

VILSE I SIN EGEN BELÄSENHET

Recensent **Gustaf Johansson**

MÄNNISKANS FÖRHÅLLANDE till snö har präglats av mångtydighet. Snöns historia vittnar om våldsam dramatik, men också lek och glädje. Om detta har Mats Ekdahl skrivit en perspektivrik bok. Ekdahl lyckas när det gäller bredden, men är mindre framgångsrik i gestaltningen och i att hålla ihop de olika trådarna.

HISTORIA

HAR SNÖN EN historia? Ja, självklart, men inte bara en. Snön rymmer en mångfald av historier. Jag minns en vinterkväll, nu är det längesedan, men jag minns det fortfarande, hur snön föll och föll medan pappa skotade. Brorsan och jag pulsade runt ute i djupsnön, klädda i termobyxor och tumvantar. Ur snöslungan sprutade snön som vattnet ur en gejser. För mig, och just bara mig, är detta vinterns urscen. Varje gång jag upplever ett snöfall ser jag den framför mig. Jag vet inte vilket år det skedde, inte heller vilken månad. Förmodligen är

det inte ett minne av en enskild händelse, utan snarare ett slags legering av barndomens alla vintrar, sammansmultna till en bild av snö som faller, mycket tätt, medan mörkret sänker sig.

Scenen må vara min, men jag är knappast ensam om den. Allt annat vore förstås omöjligt, det förstår man instinktivt. Efter att ha läst journalisten och författaren Mats Ekdahls *Snöns historia* går det inte heller att göra sig några illusioner om det. Alla som levt på platser där snö faller om vintrarna bär på ett eget kartotek av liknande snöscener. Precis som vi formar den, till vallar och gubbar och lyktor, formar snön oss.

Med boken vill Ekdahl visa oss hur. Det är en löftesrik bok, skriven av en författare med uppenbar passion för sitt ämne. Man känner det så fort man plockar upp den, texten vibrerar nästan av lust att berätta, men också av kärlek till snön och det som Ekdahl på ett ställe kallar vinterlivet. Genom bokens fyrtiofyra korta kapitel förmedlas en brokig samling perspektiv på snöns platser och aktiviteter, dess tillstånd och människor. Vi möter den i storstaden och på Antarktids isvidder, ser den rusa förbi från grönländska hundslädar och observerar spåren efter ett förmodernt snöliv i Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*. I ett kapitel lär Simone de Beauvoir under stor förtjusning Jean-Paul Sartre att åka skidor. I ett annat borrar sig den amerikanska armén, mitt under det kalla kriget, ned i de arktiska ismassorna för att anlägga en bas under isen. Persongalleriet rymmer polarfarare och skidlöpare, författare och frusna konstnärer. Bland scenerna finns snön som vardag, som äventyr, som metafor, som resurs och som hot.

Lika mycket som den handlar om snö, handlar boken också om de fenomen som ligger snön nära eller fungerar som dess förutsättningar – vintern, kölden, isen. Ekdahl vill vara en snöns försvarsadvokat, skriver han: ”föra dess talan, förmedla dess röst”. Behöver snön en sådan? Ja, menar Ekdahl. Snön, egentligen kölden, är hotad. Klimatförändringarnas stegring av temperaturen innebär kortare vintersäsonger, smältande glaciärer och farhågan att framtidens människor helt ska berövas möjligheten att uppleva snö och knyta an till dess historia.

Förlusten av snön, isen och kylan är inte bara en förlust av vissa slags landskap och livsmiljöer för människor och djur. Den är också intimt knuten till klimatförändringarna i sig. Polerna fungerar nämligen som en form av klimatregulatorer som håller temperaturen på jorden nere, inte minst genom att reflektera en del av de solstrålar som annars hade omvandlats till värme. När isarna smälter accelererar

temperaturhöjningen. Dessutom bidrar smältande glaciärer förstärkt till höjningen av havsnivån, en av klimatkrisens många hotfulla förgreningar. Parallellt med dessa nedkylande effekter fungerar polarisarna dessutom som en viktig källa till kunskap om klimatförändringarna, påpekar Ekdahl. De är en sorts klimatarkiv där till exempel sambandet mellan koldioxidkoncentration och klimatförändringar blir synliga ur tidsperspektiv som annars vore osynliga för oss.

ETT ÅTERKOMMANDE TEMA i boken är den mångtydighet som alltid präglat människans förhållande till snön. På samma gång, skriver Ekdahl i ett av kapitlen, kan snö och is innebära våldsam dramatik och skänka fantasi, lek och glädje. Snöns historia är historien om svåra umbäranden och

”Förlusten av snön, isen och kylan är inte bara en förlust av vissa slags landskap och livsmiljöer för människor och djur. Den är också intimt knuten till klimatförändringarna i sig.”

prövningar. Ett talande exempel ur boken är redogörelsen för den stora snöstorm som drabbade Mellansverige under den så kallade yrväderstisdagen i januari år 1850. Inte minst på landsbygden fick ovärdet katastrofala följder. På landsvägen mellan Stockholm och Uppsala fann man dagarna efter stormen elva döda, stelfrusna på de platser där de förgäves försökt söka skydd. Samtidigt innebar emellertid vintern i det förflutna också större rörelsefrihet. Vinterföret gjorde det möjligt att ta sig fram snabbare med hjälp av slädar och skidor, och vintervägarna kunde därtill dras rakare genom landskapet, utan att hänsyn behövde tas till exempelvis höjdskillnader och vattendrag. Eller som den danske polarfararen och antropologen Knud Rasmussen formulerat det: ”Vintern är ingen fiende; den är den store Hjälparen som lägger broar över haven, täcker fjällens stenar och jämnar ut klyftorna.”

Minst lika tongivande är hur människor så uppenbart glatt sig över snön och sökt sig till den på jakt efter skönhetsupplevelser eller rekreation. I Ekdahls bok finns gott om exempel på just detta, på det vackra vinterlivet som turistmål eller

► Plockning av plommonblommor i snön. Målning av Wang E från Ming-dynastin.

tillflyktsort, på snön som ett välkommet avbrott eller ett vänligt undantagstillstånd. I ett av kapitlen citeras till exempel den turkiske författaren Orhan Pamuks beskrivning av hur snön förändrar hemstaden Istanbul. När snön lagt sig över staden sker en märklig metamorfos: betongen och smutsen försvinner, ögat kan uppfatta andra ting. Allting framstår plötsligt som både helt nytt och mycket gammalt. Snön frilägger ett förflutet stadsrum, den dämpar den moderna storstadens slammer och

gör dess invånare uppmärksamma på andra ljud. På det här viset, skriver Pamuk, innebär snön att "man börjar se andra kvaliteter i föremål, gatornas poesi, värdet av mänskligt liv".

Så finns förstas också den dragningskraft som i brist på ett bättre ord skulle kunna kallas snöns sublimitet. En del av förklaringen till dess lockelse kan spåras till den blandning mellan skönhet och utsatthet, möjligheter och begränsningar som den innebär. Det finns något sublimt med

landskap som täcks av snö och grips av kraftig kyla. Den vanliga världen förvandlas och blir en annan, både vackrare och mer hotfull. Kanske är snövidden, tillsammans med öknen och djuphavet, det närmaste vi kommer ett utomjordiskt landskap på jorden. Erfarelsen av att befinna sig mitt i en omgivning som är lika vacker som dödlig exemplifieras i boken inte minst av författaren Kerstin Bergström. Hon söker sig till fjällen, till kölden och stillheten på vidderna, helt enkelt för att det är den plats där hon kommer närmast döden utan att dö.

MATS EKDAHL HAR som synes skrivit en mycket innehållsrik och mångfacetterad bok, full av perspektiv och infallsvinklar. Den är emellertid inte utan brister. Det övergripande temat – snöns historia – är förstas svindlande stort. För att en sådan bok ska hålla samman krävs mycket av formen. Tyvärr är det just här som Ekdahls framställning börjar skorra. Jag är visserligen glad över att han vågat prova något djärvare än ett upplägg som börjar med antiken och löper fram till våra dagar, men boken hade samtidigt utan tvekan vunnit på en tydligare struktur. Snö är i sig inte ett tillräckligt distinkt fenomen för att på egen hand kunna hålla ihop en bok av det här slaget. Det kräver att författaren på något vis bryter upp och konkretiserar det, särskilt om man som Ekdahl vill att boken ska vara så mycket, på samma gång en skildring av snöns mångskiftande historia och ett slags väckelseskraft som ska få läsaren att inse kopplingarna mellan den hotade snön och klimatförändringarna.

Ekdahl har valt att disponera sin framställning i korta, tematiska kapitel som vart och ett utforskar någon facett av det större snötemat. Tanken är god, men genomförandet brister. Delvis beror det på att de teman som är menade att hålla samman kapitlen ofta är vaga och inte tillräckligt väl avgränsade. (Ett talande exempel är kapitlet "Snö i böckernas värld".) Ibland är det över huvud taget svårt att förstå exakt vilket temat är menat att vara, i andra fall finns en olycklig glidning där Ekdahl plötsligt börjar tala om något annat mitt i kapitlet eller flikar in sidospår som stör läsningen.

Delvis är problemet också ett gestaltungsproblem som har att göra med hur Ekdahl valt att skriva samman sina exempel. Ekdahls ambition är helt uppenbart att skriva en vindlande essäistik som för läsaren mellan ofta väsensskilda nedslag. Han lyckas när det gäller bredden, men är mindre lyckosam när det kommer till gestaltningen. Formen är närmast associativ och de enskilda kapitlen känns bara undantagsvis som essäer i egen rätt. Ekdahl

► "Vinterlandskap med fågelfälla". Målning av Pieter Bruegel den yngre 1626.

redovisar det ena exemplet efter det andra och förlitar sig alltför ofta på satsar i stil med "Ett ytterligare exempel på..." eller "Någon annan som också skrivit om..." för att driva texten vidare. Boken lider dessutom stundtals av en besvärande sammanhangslöshet. Ett kapitel som "Stads-snö", där Ekdahl redogör för gestaltningar av snö i stadsrummet, kunde till exempel gärna ha innehållit mer om staden som plats och om hur dess historia förhåller sig till snöns. I flera kapitel lämnas framställningen helt enkelt hängandes i luften, med ett citat eller en redogörelse, utan att Ekdahl knyter ihop de trådar han lagt ut. Det finns förstås undantag; särskilt kapitlet om det sena 1800-talets turistväg till Alperna, om isen som klimatarkiv och om de norska polarexpeditionerna kring sekelskiftet 1900 är lyckade. Men helhetsintrycket blir ändå rapsodiskt.

Den associativa formen förvandlar boken till en sorts klippbok. Se här, tycks Ekdahl vilja säga, se här på alla som skrivit om snö, på alla nedslag och synvinklar! Även om exemplen genomgående är väl valda blir det till sist en smula enerverande. Framställningen hade tveklöst vunnit på om Ekdahl hade gjort mer av sina exempel och oftare bemödat sig om att skriva ihop dem till sammanhängande resonemang eller växlat ut dem mot tydligare

tecknade sammanhang. Problemet hade till exempel kunnat avhjälpas om boken utöver kapitelindelningen också haft en ytterligare sorteringsnivå som organiserat kapitlen i större tematiska delar. Då hade

”Kanske är snövidden, tillsammans med öknen och djuphavet, det närmaste vi kommer ett utomjordiskt landskap på jorden.”

det blivit lättare att få styrsel på texterna, för läsaren såväl som för författaren.

YTTERST TROR JAG att bokens problem beror på att Ekdahl har gått vilse i sin egen beläsenhet, kanske förledd av en glädje som liknar den som kan drabba en då man ställs inför ett häftigt snöfall. Att han besitter djupa kunskaper råder det knappast några tvivel om. Litteraturlistan är minst sagt gedigen, materialet omfattande. Han förefaller dock ha gripits av den sjuka som så lätt drabbar den som sitter med ett stör-

re arbete: redovisningslustan. Det är begripligt att det blir så, man vill förstås visa allt man läst och lärt sig. Kruxet är bara att ett sådant läsefruktsskrivande aldrig blir lika givande för läsaren som för författaren. På ett vis påminner sådana texter om den sorts samtal man ibland kan fastna i med särskilt talföra människor, som brinner av lust att dela med sig av sina kunskaper. Har man väl börjat fundera på frågan vart utläggningen egentligen är på väg är det svårt att släpp den.

Snöns historia är en bok som inte fullt ut förmår infria allt den lovar. Trots det är den ändå värd att läsa, inte minst eftersom Ekdahls passion för snö i alla dess former är så smittande. Alla som någon gång slagits av nysnösens skönhet, som kämpat sig över ett fält om vårvintern när skaren bara nästan bär eller gått på skidor genom midvinterns förunderligt varma skymningsljus har mycket att hämta här. Den läsare som bläddrar i den som i ett fotoalbum kommer att finna en bok lika variationsrik och intresseväckande som ett tätt snöfall. Med en stramare, mer genomtänkt och bättre realiserad form hade den kunnat bli mästerlig.

► Gustaf Johansson är fil. dr i historia och fri skribent.

Lisbeth Håkansson Petré
Tisdagar med Tolfterna
 – Nätverkande kvinnor i
 sekelskiftets Stockholm

STOCKHOLMIA | 266 S. | ISBN 9789170313158

UMGÅNGE MELLAN KLASSER PÅ ÖVERKLASSENS VILLKOR

Recensent **Emma Hilborn**

TOLFTERNA VAR EN förening som startades 1892 med syftet att skapa möten mellan kvinnor över klassgränserna. Det skulle dock visa sig svårt att förverkliga visionen om möten på lika villkor. Arbetarkvinnorna hade små möjligheter att påverka innehållet. Lisbeth Håkansson Petré beskriver i sin bok hur det hela tiden uppkom situationer när klassklyftorna blev uppenbara.

HISTORIA

MOA MARTINSONS SJÄLVBIOGRAFISKA svit om barnet Mia får huvudpersonen stanna hemma från sin systems begravning för att vänta på farmor som varit i Söderköping en månad och druckit brunn för sin förfärliga reumatism. I Söderköping hade hon naturligtvis inte varit en vanlig badgäst, berättar Mia, utan

tillhörde en grupp tredjeklassare som bodde hemma hos bekanta där de lagade mat innan de gick till badanstalten. Så kunde en kvinna från en fattig del av arbetarklassen söka avkoppling och bot i början av 1900-talet, även om det är tveksamt om vare sig det ena eller det andra fanns att få för henne i Söderköping. Trots brunnsdrickningen kom farmodern att sluta sitt liv nästan helt invalidiserad av reumatismen, inkvarterad i en fattigstuga utanför staden.

Kanske var det denna typ av kvinnor som Ellen Key såg framför sig när hon bestämde att bostaden Strand efter hennes död skulle bli ett vilohem för kroppsarbetande kvinnor. Där skulle arbetarkvinnorna få "räta ut sig både kroppsligt och själsligt". Mer troligt är dock att hon tänkte på en något annorlunda arbetarkvinna: en driftig och bildningstörstande kvinna som framför allt längtade efter att få tid till att förkovra sig. Det var sådana kvinnor som hon själv träffat i egenskap av värdinna för Tolfterna, en förening med det uttalade syftet att skapa möten över klassgränserna. Vid deras samkväm kunde arbetarkvinnor och kvinnor ur det bildade borgerskapet träffas över te och smörgås för att diskutera en rad intressanta ämnen ur tidens kultur- och samhällsliv. Om dessa möten, från starten 1892 till efter den kvinnliga rösträttens genomförande 1921, skriver bibliotekarien Lisbeth Håkansson Petré i *Tisdagar med Tolfterna*.

Tolfternas "samkväm för kvinnor från olika yrkesområden" ordnades till en början på initiativ av Ellen Key och vännen Amalia Fahlstedt. Som en av tidens intellektuella fixstjärnor drog Key många intresserade till den nya föreningen. Även de år då hennes internationella aktiviteter förhindrade henne att närvara vid Tolfternas möten, märks behovet av hennes karisma och strålgång i brevväxlingen med deltagarna. Håkansson Petré aktar sig dock noga för att låta boken utveckla sig till ännu en biografi över Ellen Key eller någon av de andra namnkunniga väninnorna. Boken bygger på bevarade mötesanteckningar och brev och erbjuder en lättäm och lättillgänglig berättelse om föreningens verksamhet, med utvecklingar om enskilda deltagare och närliggande organisationer. Framställning åtföljs dessutom av illustratören Maria Perssons vackra kvinnoporträtt samt av fotografier och bilder från källmaterialet.

Att Tolfterna ingick i ett betydligt bredare nätverk av föreningar och sammanlutningar gör att det ibland blir rörigt, även för den som har en viss förkunskap om sekelskiftets föreningsliv. "Samkvämen är berättelsens röda tråd", skriver Håkansson Petré, men det är en tråd som

ibland är svår att följa. Flera av deltagarna var medlemmar i andra föreningar och vissa av arbetarkvinnorna ingick även i de fackförbund för kvinnor som startats som svar på att de kvinnliga arbetarna ofta fann sig utestängda från männens organisationer. I synnerhet förekommer Stockholms allmänna kvinnoklubb flitigt i bokens framställning. Allmänna kvinnoklubben var en av de första socialdemokratiska kvinnoorganisationerna och anslöts till partiet kort efter grundandet 1892. Med den organisationen delade Tolfterna uppenbarligen så många medlemmar att författaren får svårt att hålla isär skildringarna av de två föreningarna. Detta blir ibland problematiskt eftersom det trots de många likheterna ändå var en helt annan sak att ansluta sig till det oppositionella socialdemokratiska partiet eller riskera avsked till följd av sin fackliga aktivitet, än att tillsammans med borgerliga kvinnor ingå i studiegrupper under Ellen Keys beskydd.

SAMFÖRSTÅND MELLAN KLASSERNA var på modet i liberala borgerliga kretsar i slutet av 1800-talet och tanken med Tolfternas samkväm var att kvinnorna skulle träffas som likar för att lära sig av varandras erfarenheter. God vilja fanns således i överflöd från initiativtagarnas sida, men det skulle

”I diskussioner om samhällets orättvisor kunde medlemmarnas ilska riktas mot inbjudarinnorna, vilket definitivt inte gynnade den eftersträlvade känslan av förståelse och god stämning.”

visa sig svårt att i praktiken realisera visionen om ett möte på lika villkor. Det var kvinnorna från den bildade överklassen som planerade programmen och bestämde vilka ämnen som skulle behandlas. De kallades för "inbjudarinnor" eller "tolfter" eftersom de delades in i grupper med tolv personer som efter ett rullande schema skulle förestå samkvämen. Arbetarkvinnorna kallades däremot för "medlemmar" eller "de inbjudna" och delades in i två stora grupper som bjöds in till vartannat samkväm. Eftersom de senare inte var med i planeringen så hade de små möjligheter att påverka innehållet. Håkansson Petré konstaterar att inbjudarinnorna både satte normen för vad bildning innebar och ofri-

villigt gjorde samkvämen till en avbild av klassamhället, där en mindre grupp kvinnor från de övre klasserna hamnade för sig, utan att helt kunna få kontakt med den betydligt större gruppen av arbetarkvinnor. Även om inbjudarinnorna var medvetna om att obalansen kunde förhindra att samtalet flöt otvunget, verkar en mer jämn rollfördelning ha varit otänkbar.

Samtidigt aktade sig tolfterna för att ta upp alltför känsliga, politiska ämnen. I diskussioner om samhällets orättvisor kunde medlemmarnas ilska riktas mot inbjudarinnorna, vilket definitivt inte gynnade den eftersträlvade känslan av förståelse och god stämning. Hur liknande frågor diskuterades i Allmänna kvinnoklubben eller på fackföreningsmötena får läsaren inte veta, vilket gör att en del av sammanhanget går förlorat. Bittra anklagelser hade en tydlig funktion inom arbetarrörelsens agitation, men passade illa i de samtal som skulle föras över en kopp te i trivsamma sällskapsrum. Ironiskt nog blev också den teavgift som togs ut vid samkvämen symbolisk för ojämlikheten. Till en början subventionerades medlemmarnas tedrickning genom att inbjudarinnorna betalade ett högre pris. Detta ogillades av många av medlemmarna, som såg det som ett uttryck för en bristande ömsesidighet. Först efter tio år fick medlemmarna sin vilja igenom och avgiften blev lika för alla.

Håkansson Petré beskriver hur det gång på gång uppkom situationer där den av inbjudarinnorna så eftertraktade goda stämningen hotades av att klassklyftorna blev plågsamt uppenbara. När inbjudarinnorna ett år tagit med sig små julgåvor till medlemmarna blev det generande stökigt när alla medlemmarna samtidigt trängde sig fram för att få med sig sitt paket. Andra gånger lät tolfterna märka en besvikelse över att de inbjudna skilde sig för mycket från bilden av den bildningstörstande unga arbeterskan. Ibland gick de utan att säga tack och adjö eller började ställa krav på ett mer underhållande program. "Laga så vi får något riktigt muntert nästa gång", hade en kvinna klagat efter ett föredrag

om tsardömet Ryssland. Sådana uttryck för otacksamhet väckte bestörtning hos inbjudarinnorna. Håkansson Petré påpekar att visat missnöje skulle kunna tolkas som att medlemmarna faktiskt började känna sig tillräckligt bekväma för att uttrycka sina önskemål, men att inbjudarinnorna endast upplevde detta som krävande och bortskämt.

► Medlemmar i Hattsömmerskornas bokklubb som alla var medlemmar i Tolfterna.

DE MEDLEMMAR SOM bättre levde upp till idealen fick däremot mycket uppmuntran. Porträtteringen av dessa arbetarkvinnor tillhör bokens mest värdefulla bidrag till den gängse bilden av sekelskiftets kulturliv. Särskilt utmärkte sig hattsömmerskan Anna Almqvist. Hon upphöjdes till tolfteledare och fick senare plats som bibliotekarie på en av de nystartade läsestugorna i arbetarkvarteren. Arbetsförhållandena för läsestugornas föreståndare var krävande och Almqvist arbetade vanligtvis tio timmar i sträck utan avlösning. De få måltiderna och den dåliga kosten gjorde att hon snart insjuknade och dog på sjukhuset, där hon vårdats för skörbjugg till följd av svält. En annan av medlemmarna, den politiskt aktiva Anna Söderberg, fick tillfälle att arbeta med sociala undersökningar, först i Stockholm och sedan i London. Därifrån flyttade hon till New York och

vidare till Chicago. För att försörja sig tog hon plats i familj där hon hade hand om tvätt och strykning. När hon återvände till Sverige var hon utarbetad och försvagad av sjukdom. Med viss bitterhet skrev hon i ett brev till Ellen Key: "jag trodde som mina vänner att om jag blott fick tid att studera och tillfälle till utveckling det skulle bli något utav mig och fann mig bedragen".

Författaren tolkar detta som klassresenärens känslor av otillräcklighet, men Söderbergs upplevelser tycks snarare visa hur ekonomiska och sociala förutsättningar trots allt bestämde vilka fördelar den enskilda människan kunde dra av bildningen.

Att det i första hand är de redan röststarka inbjudarinnorna som producerat merparten av Tolfternas efterlämnade texter gör att även bokens skildring har en slagsida liknande den som författaren iakttagit vid samkvämen. Därför är det när det skär sig som *Tisdagar med Tolfterna* blir som mest intressant. I kontrasten mellan inbjudarinnornas förväntningar och de inbjudnas uppträdande skymtas även fragment av medlemmarnas liv. De glipor i välviljan som författaren förtjänstfullt identifierar i materialet skulle ha förtjänat ytterligare fördjupning. Lisbeth Håkansson Petré skriver medryckande och

det är lätt att dras med i entusiasmen över hur det nya århundradets kvinnor bryter in i offentligheten. Samtidigt blir boken ibland en ofrivillig berättelse om bildningens begränsade makt i ett orättvist samhälle och om hur blinda även så engagerade och inkännande personer som Ellen Key och hennes vänner kunde vara för de skilda omständigheternas konsekvenser. Key trodde tvärtom på bildning som trotsande alla yttre förhållanden. Att inte ha tid att läsa var ingen ursäkt för att inte kultivera sitt inre. Det är svårt att se hur den utfattiga, men också trötta och ofta inskränkta farmor i Moa Martinsons bok någonsin skulle ha kunnat försäkra sig om en av Strands fyra platser för vila och rekreation.

► Emma Hilborn är fil. dr i historia vid Lunds universitet.

DET ÄR MED blandade känslor jag tar mig an denna bok. *Hur Darwins bortglömda teori om det sexuella urvalet formar djurriket – och oss* står det på omslaget. Men som någon som doktorerat på det sexuella urvalet kan jag försäkra att det på intet sätt är en bortglömd teori. Tvärtom är det ett sjudande aktivt fält med tusentals aktiva forskare. Så vad menar författaren? Är det bara en överentusiastisk redaktör som varit framme? Nej, Richard Prum vill göra flera poänger med sitt påstående. Dels att det inte förekom så mycket forskning på det sexuella urvalet fram till 1970-talet (förutom Ronald Fisher, som vi återkommer till), dels att nutida forskare på sexuellt urval missuppfattat ett av de fundamentala inslagen i Darwins ursprungliga idé – en grundidé Prum sammanfattar som att *Skönhet händer*.

Men först måste man konstatera att *Skönhetens evolution* rent stilistiskt är en fröjd att läsa. Prum är en sann naturalist av det slag som verkligen förmår förmedla sin kärlek till naturen och då särskilt sin kärlek till fåglar. Sällan har fjäderdräkter, parningsritualer och forskningens tjusning beskrivits lika engagerande som här. Att Prum dessutom har försökt sätta feministiskt spinn på berättelsen minskar förstås inte bokens försäljningspotential. Det är således inte förvånande att *Skönhetens evolution* är en bästsäljare och var finalist till Pulitzerpriset 2018. Väl-skriven, således. Men har Prum rätt? Boken är mycket omdebatterad bland evolutionbiologer.

När Darwin publicerade *Om arternas uppkomst* 1859 lämnade han några frågor öppna. En av dessa handlade om människans evolution. En annan handlade om evolutionen av egenskaper som uppenbarligen försämrar arters överlevnadsmöjligheter, som bjärta färger (som gör att man syns bättre för rovdjur) och långa ornament (som gör att det blir svårare att fly undan). I ett berömt citat skrev Darwin: "Åsynen av en fjäder i en fågelstjart, närhelst jag ser den, gör mig illamående."

Dessa öppna frågor tog sig Darwin an i sin andra bok om evolutionsteorin, *Människans härkomst och könsurvalet*. Överlevnad är inte allt. En organism som överlever men aldrig förökar sig kommer inte att bidra till nästa generation. Därmed uppkommer urvalsprocesser i naturen som inte alls handlar om överlevnad, utan om att få en partner.

möjligheten för en hanne att försöka finna fler partners. Lyckas han med det lämnar han fler gener efter sig i populationen än andra hannar. Motsvarande möjlighet att fly ansvar öppnar sig mer sällan för honor.

Så hur lyckas en hanne finna fler partners? Darwin visade att det finns två möjligheter. Den första handlar om våld mellan hannar; den hanne som lyckas hota och slå bort andra hannar kan monopolisera flera honors reproduktion. Ett extremt exempel på detta är elefantsälen, där segraren i en av de oerhört blodiga konfrontationer som förekommer mellan hannar kan monopolisera en hel strand, fylld med honor som är tvungna att vara där för att föda sina ungar.

MEN DET ÄR den andra principen som är Prums fokus. Här handlar det i stället om att vara den tjugigaste hannen, den som alla honorna vill vara med. Det är till detta en påfågelstjart tjänar. Att honor är de som väljer partners och på så sätt har kontroll över sin egen sexualitet var inte helt okontroversiellt i det viktorianska England och teorin stötte därför på en hel del motstånd. Hur urval på skönhet i stället för överlevnad skulle kunna fungera var heller inte helt klart förrän Ronald Fisher – genetiker, matematiker och en av statistikens portalfigurer – publicerade "The evolution of sexual preference" 1915. I artikeln beskrev han en teori som kallas "Fisherian runaway selection".

Tanken är enkel. Låt oss anta att honor av någon anledning har vissa preferenser; att de gillar hannar med vissa egenskaper för att de upplever dessa egenskaper som vackra. Då kommer

hannar som bättre matchar honornas preferenser att bli valda framför andra. Detta leder till att *både* den vackra egenskapen *och* honornas preferens för samma egenskap går i arv. "Sexiga söner" kan på så vis nå framgång hos det andra könet i nästa generation, helt utan att detta är kopplat till överlevnad eller kvalitet, eftersom preferensen för att se ut just som han också har gått i arv.

NATURVETENSKAP & TEKNIK

Richard O. Prum

Skönhetens evolution

– Hur Darwins bortglömda teori om det sexuella urvalet formar djurriket – och oss

(The Evolution of Beauty – How Darwin's Forgotten

Theory of Mate Choice Shapes the Animal World – and Us)

ÖVERS. JOACHIM RETZLAFF

NATUR OCH KULTUR | 500 S. | ISBN 9789127162761

HANDLAR SKÖNHET VERKLIGEN BARA OM SKÖNHET?

Recensent **Patrik Lindenfors**

RICHARD PRUM ÄR en fullfjädrad stilist, men det innebär inte att han övertygar vetenskapligt. Han avfärdar tanken att upplevelsen av skönhet hos en partner skulle vara en trovärdig signal om genetisk kvalitet. Det handlar bara om estetik och det är förmodligen ur detta som vår känsla för skönhet generellt kommer. Mot det kan man invända att upplevelsen av skönhet och åtrå ofta är helt olika saker och vetenskapligt missar boken målet, eftersom Prum nästan inte alls för fram några empiriska belägg för sin teori.

Den andra insikten är att förutsättningarna när det gäller partnerval ser olika ut för hannar och honor. Medan honor hos däggdjur måste bära på avkomman en lång tid för att sedan dessutom dia dem, kan hannen lämna några spermier och sedan försvinna. Hos många däggdjur är det också precis det som sker (hos sådana arter där honan ensam kan ha hand om sina ungar). Sådana förhållanden öppnar

► Illustration ur *A Monograph of the Paradiseidae or Birds of Paradise (1873)* av D. G. Elliot.

En diskussion har länge pågått om sådant sexuellt urval baserat på skönhet. För nog är väl till exempel gigantiska fjäderdräkter med pråliga färger även en signal om hälsa och välmående – en trovärdig signal om genetisk kvalitet? Eller kan man kanske till och med tänka sig att det signalerar kvalitet, eftersom en hanne som kan släpa runt på ett sådant handikapp *verkligen* måste vara stark?

Nej, det handlar *bara* om skönhet, menar Prum. Det var det Darwin *egentligen* menade och den tanke Fisher konkretiserade. Att det även skulle handla om kvalitet är ett antagande många forskare gör utan att backa upp det med experiment och empiri. Grundantagandet måste väl ändå vara att honor helt enkelt väljer hanner utifrån vad de gillar, att det *enbart* handlar om en preferens för skönhet? Faktiskt, menar Prum, är det förmodligen härifrån hela vår känsla för skönhet kommer. *Skönhet händer*.

DENNA TOLKNING HAR inte enbart tagits emot positivt bland forskare i fältet, för att uttrycka det mildt. För att teorin ska fungera måste till exempel skönhet och åtrå blandas ihop på ett problematiskt sätt. Är verkligen upplevelsen av skönhet i en magisk solnedgång eller i en överjordiskt vacker melodi samma känsla som den åtrå man kan känna för en annan människa? Och en preferens för bra gener är en *bakomliggande* förklaring, som förklarar både preferensen för skönhet och varför den är kopplad till en känsla – det finns ingen motsättning mellan en känsla för skönhet och att känslan evoluerade för att det gjorde att honor väljer bra gener.

Dessutom menar Prum att de som förespråkar en modell där ornament och färger signalerar genetisk kvalitet måste belägga sina idéer med experiment och empiri (vilket han förstås har rätt i), medan hans egen modell ska tjäna som grundantagandet – sann tills motsatsen

bevisats. Denna skeva syn på bevisföring gör att han på över 400 sidor inte för fram nästan några empiriska belägg alls för sin egen teori.

Särskilt irriterande blir Prums påståenden när det kommer till människans evolution. Här menar han att det är en mer feministisk tolkning (underförstått bättre) av evolutionsteorin att tillerkänna honor val utifrån estetiska preferenser när det gäller vem de ska reproducera sig med. Han går till och med så långt som att hävda att valet står mellan hans egen teori och att stödja rasygien:

För att klippa av de historiska banden till eugeniken måste evolutionsbiologerna återupprätta det darwinistiska synsättet genom att definiera naturligt och sexuellt urval som två olika evolutionära mekanismer och uppfatta partnerval som resultatet av ett särskilt och speciellt samspel mellan dessa mekanismer.

Men även Prums teori går att formulera antifeministiskt ("Honor väljer partners på ytliga företräden utan koppling till egentliga kvaliteter? Så oerhört korkat – typiskt kvinnor."). Och att spela rasygienkortet mot kritiker stärker verkligen inte teorins vetenskapliga trovärdighet, tvärtom.

Skönhetens evolution är läsvärd och argumenterar för att en välkänd version av det sexuella urvalet är vanligare än forskarsamhället tror. I boken framför Prum

”Är verkligen upplevelsen av skönhet i en magisk solnedgång eller i en överjordiskt vacker melodi samma känsla som den åtrå man kan känna för en annan människa?”

också berättigad kritik mot att en del forskare alltför lättvindigt hävdar att partnerval handlar om "bra gener". Men han beskriver andras forskning felaktigt, för inte fram något särskilt övertygande stöd för sin egen tes och förolämpar kritiker med politiska argument. Som populärvetenskap är boken grymt underhållande, men vetenskapligt missar den målet.

► Patrik Lindenfors är forskare vid Institutet för framtidsstudier.

JAG MINNS DEN populära norska teveserien *Skam* för några år sedan, och hur den coolaste killen Even i jeansjacka röker en joint och utstrålar sex på ett sätt som hade gjort James Dean avundsjuk. I en scen syns på Evens garderob en lapp med orden "Alt er love". Banalt eller fänigt kan tyckas, men hos någon som har DET kan det framstå som sant och djupt. Om det alls skulle gå att sammanfatta budskapet i Michael Pollans fyrahundrasidiga bok, kommer "Alt er love" rätt nära. Kanske har den inflytelserika journalisten från USA, som tidigare skrivit om mat och botanik, precis det där som gör att han kan nå ut med ett budskap som kan verka obskyrt flummigt eller otäckt drogliberalt. Pollan gör ett gediget jobb med att övertyga om att en psykedelisk upplevelse kan vara mer än ett tillfälligt rus, och ge livs- och dödsförändrande insikter. Hans vidsträckta ambitioner och tilltro till vad den psykedeliska vetenskapen kan lära oss, märks redan i underrubriken. Sin vana trogen skriver Pollan både natur- och kulturhistoria, och rör sig vant mellan neurovetenskap och personliga betraktelser över sinnesvidgande erfarenheter.

Bakgrundshistorien är denna: På 1950- och 60-talet bedrevs i USA ganska omfattande forskning på psykedeliska substanser – främst LSD och psilocybin (från så kallade magiska svampar) – både för att undersöka medvetandet och för att behandla psykiskt lidande. Forskningen visade lovande resultat för tillstånd som ångest vid livets slutskede, beroende och depression. Men LSD spreds utanför kliniken och blev populär inom ungdomskulturen, som också upptäckte den revolutionära effekt på medvetandet som substansen har. Den öppnade dörren till en ny värld, bort från den materialistiska och krigshetsande föräldragenerationen, och "alt er love" (eller "make love, not war") blev credot.

Effekterna som LSD kan ha – upplösandet av jaget, en känsla av samhörighet med världen och vördnad inför livet – gjor-

de att LSD underbläste upproret och blev emblematiske för eran. Samtidigt är "kan ha" centralt, eftersom effekterna är beroende av den mentala inställningen och sammanhanget det tas i, vilket kallas "set" och "setting" inom forskningen. När rapporter om hemska erfarenheter, snedtrippar, kom och förstörades till alarmistiska proportioner hamnade både de psykede-

noggrant arbete, påpekar att han använder ordet "substans" för engelskans "drug", vilket jag följer, eftersom det engelska begreppet saknar de negativa konnotationer svenskans "drog" har. Det beror på att "drug" används för både legala och illegala substanser (läkemedel respektive droger). Pollans bok vittnar om att uppdelningen vi gör inte håller för psykedeliska sub-

stanser (liksom för många andra). Sinnesförändrande växter har använts i rituella sammanhang i tusentals år i en mängd kulturer. Oavsett av vilka skäl de använts, gör associationer till gränslösa hallucinatoriska tillstånd de psykedeliska pillren svåra att svälja för den seriösa medicinska forskningen. Samtidigt tar Pollan upp den dubbla betydelsen av den trippglada 60-talsgenerationen för denna forsknings möjligheter. Å ena sidan väckte den okontrollerade LSD-användningen rädsla, å andra sidan har de som var unga då nu blivit vuxna med både inflytande och ofta positiva psykedeliska erfarenheter. Alltså är det kanske just de som har testat substanserna illegalt som kan tänka sig att godkänna dem för klinisk användning.

HUR KAN EN svamp eller en konstgjord kemisk förening få oss att känna att allt är kärlek? Pollan går noggrant igenom vad vi vet och hypoteser om varför dessa ämnen alls existerar i naturen och hur de kan vara existentiellt och kliniskt användbara. Hjärnabildningar av påverkade personer har visat att psykedeliska substanser minskar aktiviteten i de delar av hjärnan som kallas standardnätverket, som ger känslan av att ha ett stabilt jag, med minnen av det för-

flutna och tankar om framtiden. Nätverket står också för censur och rationalisering. Det sorterar bort sådant vi av erfarenhet tror är ovidkommande och gör verkligheten mer förutsägbar. Om hjärnan vore en totalitär stat skulle standardnätverket vara dess propagandamaskineri: raka budskap hellre än nyansrikedom. Funktion går före sanning och jagets autonoma existens får inte ifrågasättas.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Michael Pollan

Psykedelisk renässans

– Den nya vetenskapen om medvetandet, döden, beroende, depression och transcendens

(How to Change Your Mind)

ÖVERS. TOM SKÖLD

FRI TANKE | 446 S. | ISBN 9789188589385

SUBSTANSER SOM STÄNGER AV NORMALITETENS PROPAGANDAMASKIN

Recensent [Hanna Bornäs](#)

PÅ 1950- OCH 1960-talet bedrevs omfattande forskning på psykedeliska substanser, men larmrapporter om snedtrippar gav denna forskning vanrykte. De senaste decennierna har inställningen blivit mer positiv och Michael Pollan sammanfattar vad vi vet om hur dessa substanser fungerar. De tycks stänga av de delar av hjärnan som kallas standardnätverket, som gör att vi upplever ett stabilt jag och sorterar bort sådant som vi tror är ovidkommande. När jaget på detta sätt förlorar kontrollen ges utrymme för känslomässiga upplevelser som kan ha terapeutisk verkan. Det är en bok som öppnar för nya sätt att betrakta medvetande och lidande.

liska medlen och de som forskade på dem i kylan. Anslag drogs in och de kliniska försöken skrotades eller gick under jorden, där den psykedeliska subkulturen fortsatte att frodas som mycel. När klimatet återigen började bli gynnsamt från 1990-talet och framåt, började de psykedeliska forskningssvamparna än en gång dyka upp, på spridda platser i USA och Europa.

Översättaren Tom Sköld, som gjort ett

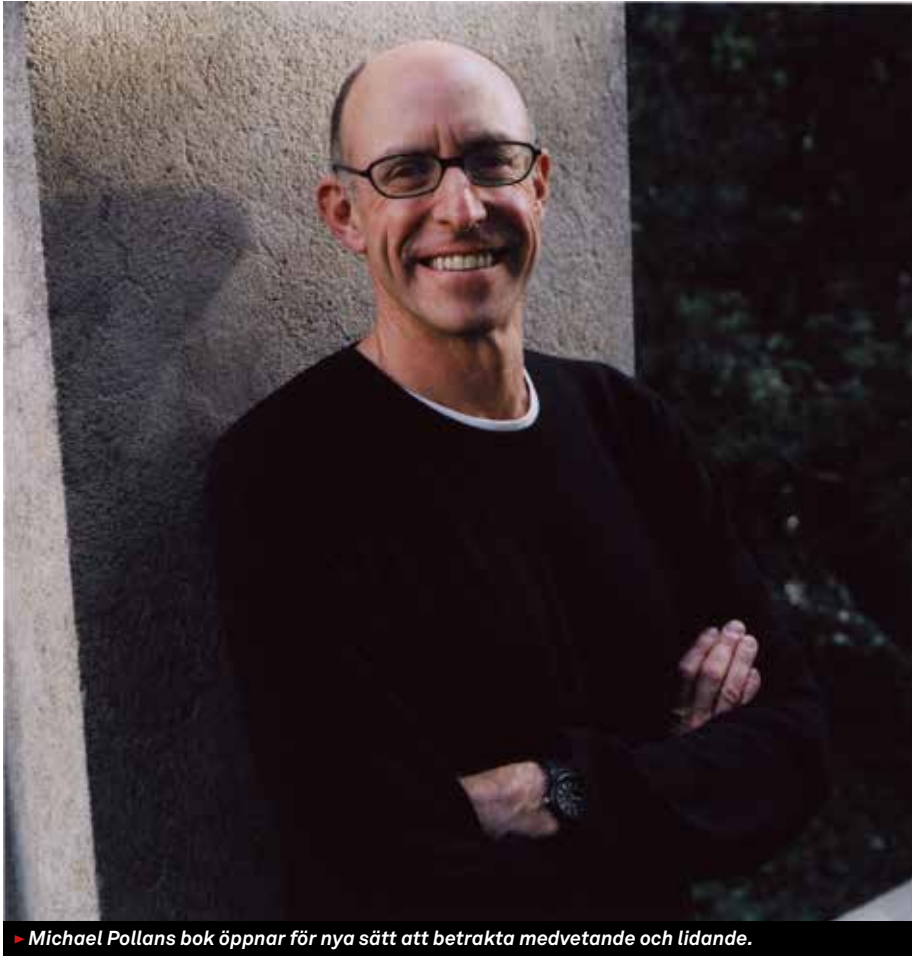
När standardnätverket förlorar något av kontrollen tillåts plötslig helt andra delar av hjärnan att kommunicera. Synen påverkas av sinnesstämningen: föremål ändrar skepnad och musik kan ta fysisk form. Att jaget träder tillbaka eller upplöses helt kan såklart vara skrämmande – de upp-

längre vara rädd för döden eller få distans till depressivt ältande tankar. Och framför allt detta: när jaget förlorar det psykiska herraväldet – när det egocentriska propagandamaskineriet ger vika – upplevs världen som mer meningsfull och relationer som det mest centrala.

kraftfull illusion och att vi är sårbara och beroende av andra. Han menar att andlighetens motsats bör förstås som egotism snarare än materialism. Samtidigt lyfter Pollan fram en paradox som blir följden när psylocybin administreras i ett medicinskt sammanhang. Vi vet att placebo står för en stor del av effekten vid psykiatriska läkemedel generellt och i detta fall är resultatet än mer beroende av terapeutens och patientens positiva förväntningar, eftersom "set" och "setting" är så avgörande.

Den naturvetenskapliga kontexten ger en tro på substansernas effekt, som i sin tur delvis går ut på att underminera den naturvetenskapliga synsättet och ge en upplevelse av att det finns något mer, som inte kan förklaras. Kan vi alltså på naturvetenskaplig väg nå vetenskapens begränsningar? Det är i liknande resonemang om medvetandets subjektiva natur – det egna är bara ett av många möjliga perspektiv på världen – som Pollan låter ömsom som en fenomenolog och ömsom som en posthumanist i färd att detronisera människan. Jag är övertygad om att sådana perspektiv behövs för att ta människors lidande i dag på allvar och för att se dess existentiella dimensioner.

”Det är som om själva det utsägliga i erfarenheten samt känslan av att få en djup insikt om tillvarons väsen, är svår att beskriva med andra än den troendes ord.”

► Michael Pollans bok öppnar för nya sätt att betrakta medvetande och lidande.

levelser Pollan beskriver inbegriper ofta en kamp för att våga släppa taget och en lättnad när det sker. Men samtidigt ger det en helt ny upplevelse av medvetandet, där inte allt filtreras genom de vanliga idéerna om vilka vi är och hur världen är beskaffad:

En av de psykedeliska substansernas förtjänster är att de åter gör världen levande, som om de distribuerade medvetandets välsignelser mer vitt och jämnt över landskapet och samtidigt bryter det mänskliga monopol på subjektivitet som vi moderna människor tar för givet.

Hjärnans förändrade sätt att kommunicera möjliggör nya insikter. Det centrala här är att insikterna är känslomässigt upplevda och inte bara rationella tankar. Det är på så vis Pollan förklarar att en enda guidad psykedelisk session kan få en person att bryta ett livslångt beroende eller att inte

ETT GENOMGÅENDE TEMA i boken är att upplevelsen av de psykedeliska substanserna ofta beskrivs som andlig eller mystisk. Andlighet är en udda fågel i ett medicinskt sammanhang – i Sverige udda i nästan alla sammanhang. Pollan understryker att det inte enbart är de som tror som använder religiösa uttryck. Det är som om själva det utsägliga i erfarenheten samt känslan av att få en djup insikt om tillvarons väsen, är svår att beskriva med andra än den troendes ord. Det är så sällsynt numera att ut-
anför religiösa sammanhang uttrycka ödmjukhet och vördnad inför vår omgivning och naturen. Och när samhörigheten med allt annat upplevs som vacker och sann, sammanfattar många det med "alt er love" eller något gudomligt.

Pollan är något på spåret när han talar om behovet av att erkänna det outgrundliga i tillvaron och att detta inte behöver vara en trosfråga. Det kan lika gärna handla om att erkänna att vår avskildhet är en

HYPOTESEN, SOM POLLAN delar med de forskare han intervjuar, är att problem som depression, beroende, ångest och tvång kan ha att göra med för mycket rigiditet och ordning. De psykedeliska substanserna "skakar om snökulan" (en metafor han är förtjust i), och möjliggör en annan ordning än den vanliga. De skapar mer entropi eller rörlighet. Detta synsätt leder till en helt annan bild än den gängse av psykisk ohälsa: snarare än att utgöras av en brist på normalitet kan det handla om att vara för välordnad och systematisk. Vissa är så bra på att reproducera samma snäva bild av sig själv och sin värld att ordningen har blivit en tvångströja. Förhoppningen är att psylocybin och LSD ska kunna låsa upp några knutar så vi kan röra oss litet friare, ta ut svängarna litet mer.

Den psykedeliska vetenskapen lockar,

► "Magiska svampar" innehåller psilocybin.

och avskräcker, eftersom den utmanar den kliniska forskningens vanliga gränser mellan vetenskap och tro, sjuklig och existentiell ångest, kropp och själ. Psykofarmaka används normalt för att ändra kemin i hjärnan, som sedan förväntas påverka hur vi mår. Därför förskrivs många medel över lång tid, ibland en livstid. Men behandlingen med psilocybin och LSD adresserar både kroppen och psyket. Patienten tar en enda stor dos under en terapeutledd session, som efteråt bearbetas med terapeuten. Effekten är djupt individuell; personliga teman dyker upp och ger insikter.

Pollan menar att psykedelisk terapi är den perfekta kombinationen av biologi och psykoanalys och jag instämmer delvis. De starka visioner han beskriver i egna och andras sessioner är som drömbilder hämtade ur en freudiansk fallbeskrivning. Män föder sina söner eller genomlever den egna traumatiska födelsen, farfar träder fram i spegelbilden och föräldrar tar formen av träd. Även om substanserna verkligen påverkar kommunikationen i hjärnan är det den subjektiva upplevelsen av denna förändring som har effekt. Det är förståelsen i efterhand, när substanserna lämnat kroppen, som bäddar för varaktig förändring. En annan intressant skillnad mot psykofarmakas vanliga funktion är att i stället för att dämpa symptom och känslor, så skruvas reglagen upp. Målet är att uppleva mer, inte mindre. Negativa upplevelser kan inte undvikas helt och det finns en stor tilltro bland forskarna till att det som psyket släpper fram behöver komma fram och hanteras i en trygg miljö med hjälp av erfarna terapeuter.

Bristen på lukrativa patent och långvarig medicinering gör att det inte finns något här att hämta för läkemedelsföretagen, som vanligtvis driver på klinisk forskning. Men av samma skäl tänker jag att det finns mycket att vinna för en skattefinansierad sjukvård, om behandlingen kan infria något av det den lovar. Det är överdrivet optimistiskt att tänka att en enda guidad tripp kan ersätta all annan psykoterapi

med samma resultat. Men om det görs en noggrann matchning mellan patient och behandling kan den psykedeliska terapin möjligtvis hjälpa en stor grupp som tidigare fått otillfredsställande behandling eller ingen alls. Och i ett välfärdsperspektiv kan då de dyrare, långa terapierna reserveras åt dem som verkligen behöver.

MICHEAL POLLANS REDOGÖRELSE för den psykedeliska vetenskapen som historia, mycel, klinisk transcendens och framtidsförhoppning är både övertygad och övertygande. Den ställer en mängd frågor om medvetandet, ger många ledtrådar och visar varför vi kan glädjas åt att aldrig kunna besvara dem alla. Han levandegör berättelserna med personliga erfarenheter, som är fascinerande och väl illustrerar teorierna. Hjärnforskning och kliniska studier kan lära oss mycket, men beskrivningar av psykedeliska upplevelser åskådliggör tydligare medvetandets förbryllande vindlingar. Samtidigt rinner entusiasmen och orden ibland över bågarens kant. Det är en härfin balans mellan att vara så öppen inför något att inga hypoteser verkar omöjliga, hur fantastiska de än må vara, och att framstå som nyfrälst och missionerande.

”Hjärnforskning och kliniska studier kan lära oss mycket, men beskrivningar av psykedeliska upplevelser åskådliggör tydligare medvetandets förbryllande vindlingar.”

När idéer om att svamparna finns för att förmedla budskapet att människor måste ta hand om jorden och att deras växtplatser vittnar om denna intelligenta plan, riskerar Pollan att dra kärleksbudskapet litet för långt. Även patientfallen lutar ibland åt det idealiserade och negativa upplevelser behandlas pliktskyldigast. Risker när den alltför övertygade därmed blir mindre övertygande, är att även den mer blygsamma nyttan blir misstänkliggjord. Men min förhoppning är att denna bok kan ”skaka om snökulan”, så att nya sätt att betrakta medvetandet, lidandet och de psykedeliska substanserna blir möjliga, både inom psykiatri och samhället i stort.

► Hanna Bornäs är legitimerad psykolog och doktorand i barn- och ungdomsvetenskap.

Catherine Malabou Olyckans ontologi

(*Ontologie de l'accident*)

ÖVERS. CARL MAGNUS JULIUSSON

TANKEKRAFT | 122 S. | ISBN 9789188203496

Vad ska vi göra med vår hjärna?

(*Que faire de notre cerveau?*)

ÖVERS. OSKAR SÖDERLIND

TANKEKRAFT | 171 S. | ISBN 9789188203502

FÖRÄNDRING SOM FÖRLUST OCH MÖJLIGHET

Recensent **Carin Franzén**

CATHERINE MALABOU FÖR i sina böcker samman hjärnforskning och filosofi. I *Olyckans ontologi* ställer hon frågan hur vi ska förstå de förändringar som gör att själva identiteten går förlorad. I *Vad ska vi göra med vår hjärna?* lyfter hon fram hjärnans plasticitet som grunden för möjligheten att göra motstånd.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

”Och vad gör man med sådant som är så sönder att det så länge stjärnorna blickar aldrig kommer att gå att laga?”

FRÅGAN STÅR ATT läsa i Brigitta Trotzigs vidunderliga roman *Dykungens dotter*. Den frågan ställer även på sitt vis den franska filosofen Catherine Malabou i boken *Olyckans ontologi*. Hon använder också exempel från litteraturen på det slags olyckor som en gång för alla oåterkalleligt förändrar existen-

sen, som en släkts död och försvinnande i Thomas Manns *Buddenbrooks* eller Prousts mästerliga iscensättning av åldrandets ögonblick i *Den återvunna tiden* och Duras gripande beskrivning av hur detta ögonblick drabbade henne i förtid – ”Mitt ansikte är förstört” – i romanen *Ålskaren*. Litteraturen ger stöd och vittnar om den radikala negativitet som Malabou här söker ge en filosofisk tanke och form: hur ska vi förstå de olyckor som inte bara eller längre tillhör de förändringar som är oundvikliga i livet utan tvärtom ”avslöjar att en tillintetgörande kraft gömmer sig i hjärtat av själva identitetens konstitution”.

Med *Olyckans ontologi*, som publicerades 2009 på franska och nu ges ut i svensk översättning, tillsammans med den bok som troligen givit Malabou hennes internationella genombrott, *Vad ska vi göra med vår hjärna?* (originalet publicerades 2004), ställs frågan hur vi ska förstå de förändringar som omskarar varat på ett sådant sätt att själva identiteten går förlorad. I den senare boken tar Malabou avstamp i ett slags mörk poetisk fenomenologi och tecknar en bild av det som kan ske till följd av svåra trauman, vilka gör att ”en ny personlighet utan föregångare börjar leva tillsammans med den gamla och avslutar med att ta hela dess plats”. Och hon betonar att det inte handlar om en yttre forms förändringar, om att byta skepnad men innerst inne förbli densamma, som i Ovidius *Metamorfoser*.

Det Malabou intresserar sig för är den typ av olyckor som innebär transformationer av en ännu mer ödesdiger art, främmande ”vara-modus” som följer på sjukdomar, som Alzheimers eller vissa hjärnskador, eller som uppstår genom krig, naturkatastrofer och politiska katastrofer. I ett starkt avsnitt i boken återvänder hon till de trakter i de inre delarna av Frankrike där hon själv tidigare bott och beskriver hur den ekonomiska krisen under 1980-talet skapat en ny form av ”post-traumatisk subjektivitet”: arbetslösa och hemlösa, djupt deprimerade eller kanske ännu värre, affektslösa individer utan hopp om förändring. Vad gör man med sådant som är så sönder att det inte kan lagas, som Trotzig frågade sig? I *Olyckans ontologi* ger Malabou inte några direkta svar. Ändå präglas hennes skrivande av en glöd som det var länge sedan jag träffade på i vår nyliberala värld av liknöjdhet eller defensiv konservatism.

Catherine Malabou, som för närvarande är professor i filosofi vid Kingston University, kan kategoriseras som en kontinental filosof. Hon skrev sin avhandling om Hegel under Jacques Derridas handledning på 1990-talet och har sedan dess givit ut ett flertal verk centrerade kring begrep-

pet plasticitet. Det är ett rikt begrepp som påträffas både inom bildkonsten och biologin. Det har fört in henne på en väg som är rätt ovanlig för den kontinentala filosofin, liksom för stora delar av den humanvetenskapliga traditionen mer generellt, nämligen den som öppnar sig för den neurobiologiska forskningen. I *Vad ska vi göra med vår hjärna?* slår hon helt sonika fast: ”I

”Ändå präglas hennes skrivande av en glöd som det var länge sedan jag träffat på i vår nyliberala värld av liknöjdhet eller defensiv konservatism.”

grund och botten är hjärnan ’meningens organ’, eftersom alla kognitiva operationer har sitt ursprung i hjärnan.” Det handlar dock inte om att reducera mening till hjärnceller, utan om att erkänna att det inte finns något som åtskiljer mening och språk från den biologiska materialiteten. Det som finns är en kontinuitet och former av förändring som kan vara livgivande eller dödsbringande. Malabou må vara en kontinental filosof, men hon är framför allt en materialist som på ett originellt vis för samman Marx med La Mettrie, dagens hjärnforskning med Hegels *Andens fenomenologi*, Deleuze med António Damásio. Det blir snårigt ibland, men oftast engagerande och tankeväckande.

DEN BIOLOGISKA MATERIALITETEN är vårt öde och det gäller därför att kunna leva med den på ett medvetet sätt, hävdar Malabou. I *Vad ska vi göra med vår hjärna?* är det just ett ”medvetande om hjärnan” hon vill väcka. Men kan förstas fråga sig hur originellt det är när hjärnan är det som står högst på åtminstone den populärvetenskapliga agendan i dag, från teorier om så kallade lyckopillers goda eller dåliga effekter på den ständigt växande psykiska ohälsan, till varningar om skärmljusens störande inflytande på vår sömn och hur vi ska ”stärka” våra hjärnor med motion et cetera. Det intressanta med Malabous bok om hjärnan är att den samtidigt kan läsas som en politisk pamflett (som fortsätter i ett mörkare tonläge i den senare boken).

Ett medvetande om hjärnan handlar inte enbart om det som neurovetenskaperna kunnat slå fast, nämligen att hjärnan är plastisk, att den utgörs av nätverk och kopplingar som förändras under hela livet, och att den därför också är både form-

bar och formande. Frågan som Malabou ställer är vad vi gör med den plasticiteten och vad den gör med oss. Genom att sammanföra dagens kunskap om hjärnan med en skarp samtidsdiagnos konstaterar hon att även dagens globala kapitalism tycks kunna beskrivas i neurobiologiska termer: ”den nya managementdiskursen kan ses som en objektiv version av de strukturer i nervsystemet som dagens neurobiologiska forskning har upptäckt”.

Det är en kritisk beskrivning som bygger vidare på ett antal sociologiska studier utförda i efterverkningarna av 1900-talets etablerande av en nyliberal hegemoni och dess konsekvenser för subjektivitetens utformning. Hon nämner bland annat de franska sociologerna Luc Boltanskis och Ève Chiapellos studie om den nya kapitalistiska andan (*Le nouvel esprit du capitalisme*, 1999) som inspirerat New Public Management och framväxten av den så kallade gig-ekonomin, vilken prioriterar personer som kan vara flexibla och foga sig för att ständigt prestera mer och maximera resultatredovisningen. Ja, vad är det för subjektivitet om inte en ny form av slaveri?

HUR SOM HELST syftar medvetenheten om den sociala omvandlingen i *Vad ska vi göra med vår hjärna?* till att väcka en förmåga att göra motstånd. Malabou finner detta motstånd i själva begreppet plasticitet, som till skillnad från flexibiliteten betecknar förmågan hos vissa material, organ eller individer att endast foga sig till en viss gräns, som i ett politiskt sammanhang skapar en grund för nonkonformism: ”Motstånd mot flexibiliteten, denna ideologiska norm som medvetet eller omedvetet torgförs av en reduktionistisk diskurs där de neurala processerna modelleras och naturaliseras i syfte att legitimera en viss social och politisk ordning.”

I *Olyckans ontologi*, som alltså är skriven fem år efter boken om hjärnan, är det dock en ren destruktiv plasticitet som står i fokus, den som indikeras av att något går helt sönder, exploderar och inte kan repareras eller återta sin tidigare form. Den destruktiva plasticitetens kraft kan vi många gånger inte göra något åt – som åldrandets ögonblick eller sjukdomens slag – och boken handlar till stor del om vikten av att tänka denna filosofiska och existentiella svårighet. Men de gånger förstörelsen är resultatet av ett mänskligt agerande, eller icke-agerande, borde vi kunna bli tillräckligt medvetna för att kunna dra en gräns och använda hjärnan för kritisk aktivitet.

► Carin Franzén är docent i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet.

Sten Andersson

Vi två är ett – Jean-Paul Sartre,
Simone de Beauvoir och deras tid

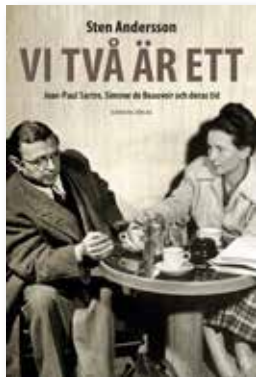
KARNEVAL | 781 S. | ISBN 9789188729170

MER FOKUS PÅ MÖRKA SIDOR ÄN TÄNKANDE

Recensent **Henrik Lundberg**

SARTRE FÖRKASTADE DEN akademiska allvarsandan. Det gör också Sten Andersson i denna monografi om Sartre och de Beauvoir. Anderssons sätt att skriva är befriande men stundtals också förbryllande. Han är mer intresserad av att kritisera parets moraliska tillkortakommanden än deras idéer. Men även den som tror sig kunna sin Sartre lär sig något nytt av boken.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

DE BRITTISKA SOCIOLOGERNA Patrick Baert och Marcus Morgan har i artikeln "A Performative Framework for the Study of Intellectuals" (*European Journal of Social Theory*, 2017) påpekat att vissa filosofers och tänkares livsföring i stor utsträckning stämmer överens med deras tänkande. Kants rigida och inrutade tillvaro passade väl in i hans rationalistiska

filosofi. Heideggers folkliga och frugala livsstil rimmade väl med den antimodernism som hans tänkande uppvisar. För vissa typer av offentliga intellektuella blir handlingar och livsföring, säger Baert och Morgan, emellertid mer än bara ett komplement till tänkandet. Handlingarna blir en konstituerande del av det intellektuella budskapet som sådant. Oscar Wildes flamboyanta uppträdande var till exempel ett förkroppsligande av hans sorglösa och spirituella esteticism. Baert och Morgan nämner även Sartres och de Beauvoirs bohemiska livsstil som exempel. Deras beslut att inte gifta sig utan i stället leva i ett öppet förhållande, deras berömda "pakt", var ett sätt för dem att i offentligheten praktisera sin existencialistiska filosofi. Om Sartre och de Beauvoir hade levt ett borgerligt och ombonat liv, skulle det ha underminerat existencialismen som en intellektuell lära, eftersom ett sådant liv går rakt emot existencialismens krav på autentiska val och ställningstaganden.

I likhet med existencialismens anfader, Søren Kierkegaard, gjorde Sartre inte skillnad mellan liv och lära. "Mitt liv och min filosofi är ett och samma", skrev han i en av sina dagböcker. Det fick bland annat till följd av att han tackade nej till en position som professor i filosofi vid Collège de France, men även alla andra former av offentliga hedersbetygelser. Kierkegaard talade med förakt om docenter och professorer; "dessa vedervärdiga slynglar", som han kallade dem. Sartre ville lika litet som Kierkegaard anta rollen av en filosofisk ämbetsman i det allmännas tjänst. En sådan roll skulle innebära ett tvång till anpassning till akademins stelbenta normer och att enheten mellan liv och lära med nödvändighet skulle brytas.

Sartres livsföring präglades av vad Pierre Bourdieu har kallat ett antiinstitutionellt lynne, en vägran att låta sig tas i anspråk av en institution eller stå under någon annans färla. Ett liv präglat av tunga plikter och självpålagda uppgifter är enligt Sartre uttryck för den djupt förkastliga så kallade allvarsandan, *lesprit de sérieux*. Allvarsandan är ett tecken på ett inautentiskt liv och en flykt undan spontanitet och frihet. Den döljer att det är jaget självt som är värdenas och plikternas upphov. Det är vi själva som väljer att hörsamma dessa påbud. Vi är inte tvungna att göra det.

Sociologen Sten Andersson har i monografin *Vi två är ett – Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir och deras tid* presenterat en ingående beskrivning av Sartres och de Beauvoirs livsföring och det antiinstitutionella lynne som präglade hela deras tillvaro. I boken är det framför allt Sartres liv, filosofi och författarskap som står i fokus för intresset, men även de Beauvoir får med

nödvändighet stort utrymme. Andersson behärskar sitt ämne synnerligen väl. På nära nog 800 välskrivna boksidor vänder han in och ut på minsta detalj i parets liv; inte minst ägnas de mer ljusskygga sidorna av deras tillvaro stort intresse. Sartres och de Beauvoirs liv och verk följs i princip från vaggan till graven. En viss betoning

”Även Sartres psykos vid relativt unga år, då han under en längre period kom att förföljas av krabbor och humrar, förstås på detta vis.”

finns dock på åren för Sartres publika genombrott under tidig efterkrigstid.

Även den som anser sig kunna sin Sartre tämligen väl kommer förmodligen, liksom denne recensent, att ha berikats med nya insikter och kunskaper när han eller hon lägger boken ifrån sig. Andersson visar till exempel att Sartres första bekantskap med Husserls fenomenologi inte gick via det berömda mötet med vännen Raymond Aron och de Beauvoir på baren Bec-de-Gaz i Paris 1933. Detta möte finns beskrivet i princip alla introduktioner till Sartres tänkande och brukar anges som startpunkten för hans existencialism. Sartre hade emellertid redan 1929, påpekar Andersson, diskuterat Husserls fenomenologi vid en offentlig muntlig examen vid École normale supérieure.

ANDERSSONS INTRESSE FÖR Sartre har en lång historia. Redan i boken *Som om – Skiss till ett porträtt av Max Weber* (1977) använde Andersson sig av Sartres metodologiska syntes mellan marxism och existencialism, som presenteras i bland annat *Questions de méthode* (1960), för att förstå Webers psykiska sammanbrott vid 35 års ålder. Det är ett liknande angreppssätt som kommer till bruk i *Vi två är ett*, men denna gång applicerad på metodens egen upphovsman, Sartre. "Grundtanken är", skriver Andersson, "att det inte är någon tillfällighet vilket slags filosofi eller litteratur man väljer att skriva, utan det finns en personlig, samhällelig och kulturell botten". Föresatsen i boken är närmare bestämt att förklara varför Sartre levererade den filosofi som han gjorde. En ofta återkommande fråga i Sartres egna biografier, till exempel i dem över Jean Genet och Gustave Flaubert, är varför någon väljer att bli författare. Var-

för väljer man det imaginära framför verkligheten? Andersson ställer samma fråga om Sartre.

Hans slutsatser är i huvudsak att Sartre flydde in i det imaginära för att undkomma en alltför krävande och hotfull verklighet. Sartre befann sig allt som oftast antingen indragen i ett monomant skrivande, ett rus av droger eller i amorösa utsvävningar – allt för att kunna hålla verkligheten stängd, enligt Andersson. Även Sartres psykos vid relativt unga år, då han under en längre period kom att förföljas av krabbor och humrar, förstås på detta vis.

Trots sina förtjänster innehåller *Vi två är ett* också problematiska inslag. Bokens metodavsnitt är till exempel alldeles för vagt och summariskt för att kunna kasta ljus över vad Andersson egentligen gör i boken. Vem skulle inte hålla med om att det finns en personlig, samhällelig och kulturell botten i allt vad filosofer, författare och intellektuella skriver? Andersson skulle ha behövt bli betydligt mer konkret och utförlig i beskrivningen av både metod och syfte, men även i sina slutsatser. Denna svaghet sammanhänger i sin tur med det övergripande problemet att det är svårt att klassificera vad för slags bok Andersson egentligen har skrivit. *Vi två är ett* framstår närmast som en hybrid mellan ett akademiskt verk och en personligt färgad populärvetenskaplig biografi. Författaren presenterar till exempel en vetenskaplig frågeställning och ett utkast till en metod, men ger aldrig några exakta referenser eller diskuterar tidigare forskning med något större djup.

BOKEN BYGGER DESSUTOM uteslutande på redan publicerade källor. I synnerhet är Annie Cohen-Solals berömda Sartrebiografi, *Sartre – ett liv* (1987), en återkommande referens i framställningen. Det innebär att allt som sägs i boken egentligen redan finns tillgängligt på annat håll. Ett sätt för Andersson att undkomma problemet med att han inte presenterar något tidigare okänt biografiskt stoff om Sartre och de Beauvoir, vilket man väl knappast heller hade kunnat begära att han skulle göra, vore att anlägga ett nytt teoretiskt perspektiv på deras liv och verksamhet. Men inte heller detta görs. Som disputerad i sociologi hade det varit näraliggande för Andersson att applicera ett sociologiskt perspektiv på sitt material. Detta har framgångsrikt gjorts av Anna Boschetti i *Sartre et "Les Temps modernes"* (1985), som tar sin utgångspunkt i Pierre Bourdieus kultursociologi, och Patrick Baert i *The Existentialist Moment – The Rise of Sartre as a Public Intellectual* (2015), i vilken han introducerar sin så kallade positioneringsteori. Andersson nämner dessa båda källor i förbigående,

men för ingen diskussion om dem, vilket han egentligen inte heller gör om någon annan sekundärlitteratur. Det närmaste Andersson kommer ett utbyte med forskningslitteraturen är hans avståndstagande från den feministiska forskning som har velat lyfta fram de Beauvoir som en mer originell tänkare och författare än Sartre. Här sätter Andersson ner foten. Frågan blir därför till sist vilken funktion som *Vi två är ett* egentligen är tänkt att fylla. Vilket är Anderssons eget bidrag? Vilken är huvudtesen i verket? Finns det en metod? Dessa frågor får inga tydliga svar.

En anledning till att *Vi två är ett* är svårt att anse som förmodligen att Anderssons hela författarskap, trots den stora beläsenhet som det ådagalägger,

än deras filosofiska tänkande. Andersson är i själva verket mer intresserad av att kritisera Sartres och de Beauvoirs moraliska tillkortakommanden än deras idéer. Hans emfatiska försök till äreräddning av Sartre som älskare känns också en smula opåkallad, om än föranlett av Åsa Mobergs kritik av Sartre i detta avseende.

ANDERSSON ANKLAGAR I förbigående svensk akademisk filosofi för att vara "ängslig och skitnödig". På så sätt sällar han sig även till existentialismens kritik av den filosofiska ämbetsmannen som inför en boskillnad mellan liv och lära. Anderssons stil är förvisso varken ängslig eller skitnödig. Hans sätt att skriva och närma sig Sartre och de Beauvoir kan ibland vara

► Jean-Paul Sartre och Simone de Beauvoir, 1970.

präglas av ett antiinstitutionellt lynne och en ovilja att underordna sig den akademiska allvarsandan. Här finns onekligen en andlig samhörighet mellan Sartre och Andersson själv. Anderssons Wittgensteinbiografi från 2012, *Filosofen som inte ville tala*, bär undertiteln *Ett personligt porträtt av Ludwig Wittgenstein*. Även *Vi två är ett* kunde ha försetts med en liknande undertitel. Det personliga draget i framställningen märks inte minst i det stundtals grovkorniga språket och i det faktum att Sartres och de Beauvoirs sexualliv och mörka sidor egentligen ges mer uppmärksamhet

befriande och tankeväckande, men stundtals också förbryllande. Sartres egna biografier kritiserades ofta för att handla lika mycket om författaren själv som föremålet för studien. Även här finns en väsentlig kongenialitet mellan Sartre och Andersson. Men en sådan anmärkning förtar inte i något av fallen värdet av att läsa vare sig Sartres eller Anderssons biografier.

► Henrik Lundberg är docent i sociologi vid Göteborgs universitet.

Köandets spelregler

Inställningen till köer skiljer sig mellan Sverige och Polen. Svenskar väntar tålmodigt, medan polacker ifrågasätter köernas legitimitet. **Detta vittnar om skilda historiska erfarenheter och olika tolkningar av begreppet rättvisa. Kanske kan det också förklara varför ett brädspel som kallas "den kommunistiska motsvarigheten till Monopol" inte slagit igenom i Sverige.**

Daniel Zysk

Brädspellet "Kolejka" (Kö), som även kallas för ett kommunistiskt "Monopol", skapades i Polen år 2011. Sedan dess har spelet, som handlar om polackernas vardagskamp under det krispräglade 1980-talet, sålts i hundratusentals exemplar världen över. Att tävla om att få tag på bristvaror har visat sig tilltala spelare inte bara i ett flertal europeiska länder, däribland Storbritannien, Tyskland, Frankrike, Spanien och Rumänien, utan även i Japan och Sydkorea. I Ryssland blev spelet emellertid återkallat strax efter utgivning, eftersom det av myndigheterna ansågs vara antisovjetiskt och att det "smutskastade socialismen". Näst på tur att

ge ut "Kolejka" var Venezuela som dock under samma period hamnade i en ytterst verklig kris som tvingade folket att ställa sig i riktiga köer för att köpa livsmedel och mediciner.

Trots den internationella succén och ett visst pedagogiskt värde i och med att spelet på ett lättmsamt sätt skildrar en viktig tidsperiod i modern historia, har "Kolejka", förutom ett par artiklar i dagspressen, inte väckt någon större uppmärksamhet i Sverige.

– Det finns inte hos oss och, vad jag kan se, inte heller hos någon annan återförsäljare i landet, meddelar den trevliga expediten i spelnördarnas mecka, butiken Dragon's Lair på Sveavägen i

Stockholm. På hyllorna finns däremot en svensk version av det kapitalistiska spelet "Monopol".

– Kanske betraktas inte "kö" som något negativt i Sverige? gissar spelutvecklaren och "Kolejkas" skapare Karol Madaj, när jag frågar vad han tycker om det bristande intresset för spelet hos svenskarna.

– Folk kanske inte tycker att det är jobbigt att vänta och då skulle de ju inte förstå vitsen med spelet.

Madaj kan ha rätt. Svenskarna verkar tålmodigt vänta på sin tur i alla slags köer. Det är nog inte utan anledning som det svenska språket, till skillnad från polskan som knappt har några synonymer för kö, finns

ett stort antal olika varianter: bostadskö, vårdkö, bilkö, telefonkö, kölapp... Vissa köer är osynliga: turordning enligt Las är ju egentligen en kö för att bli uppsagd eller återanställd. En kö för att föda barn. En kö för att begravas (helst på en fredag). Skolböcker i samhällskunskap beskriver köandet som en del av folkhemmets samhällskontrakt som fyller en viktig funktion för att fördela välfärdsstatens resurser. I Polen väcker ordet kö betydligt mer negativa associationer. Makthavarna undviker att prata om köer, eftersom polackerna varken vill eller kan artigt vänta på sin tur. Minnena av de mardrömslika köerna från åren 1945–1989 lever kvar och förs

vidare till yngre generationer, bland annat via populärkulturen, som Karol Madajs "Kolejka" eller hans nya spel "Ransonering. Kortspel".

– De allra längsta köerna, som kunde vara i flera dygn (ja, inklusive nätter) bildades i jakten på möbler och vitvaror,

”I Sverige och Danmark tycker 60–70 procent av befolkningen att man kan lita på andra, medan det i Polen bara är 10 procent.”

berättar Aleksandra Boćkowska, journalist och författare till tre reportageböcker om vardagslivet i det kommunistiska Polens bristekonomi. Man köade till allt: ost, toalettpapper, tandkräm och biobiljetter.

– Köerna var väldigt fysiska, folk hamnade ofta i bråk och handgemäng. Det var inte ovanligt att skyltfönster krossades, säger Boćkowska som menar att en vuxen polack vid slutet av 70-talet i genomsnitt tillbringade en och en halv timme i olika köer varje dag. De flesta hade inget annat val om de ville få tag på en vara eller tjänst.

– I dag finns det självklart också köer, inte minst inom sjukvården, även den privata, men köandet är inte alls lika besvärligt nu som då, säger Boćkowska.

Det ständiga köandet i Folkrepubliken Polen bidrog till uppkomsten av nya samhällsfenomen. Det bildades spontana kökommittéer som skapade kölistor och såg till att turordningen respekterades. Köbrytare sattes på plats med hjälp av den välkända frasen: "Ni stod inte här!". Vissa gjorde en affärsidé av att hyra ut sig som köande, som man kunde anlita för att själv slippa stå i kö. Pengar var inte värda mycket, kontakter var allt. Som Boćkowska nämner i en bok vars titel på svenska skulle

bli "Månen från Pewex – Lyx i Folkrepubliken Polen", brukade man på den tiden säga att nepotism är den sista mänskliga känsla som finns kvar på vägen till socialismen. Genom kontakter och litet tur kunde man få tag i saker för att sedan byta dem mot det man verkligen behövde.

Jag minns att mina föräldrar via sina jobb inom kosmetisk industri fick förmåner i form av tvål och tvättmedel som de kunde ge till bönder de kände i utbyte mot fåskt kött som annars var strikt ransonerat. Första priset i kategorin "planekonomins kreativa entreprenörskap" måste ändå gå till min svärmor som än i dag minns sitt livs stora affär. Året var 1969 och hon råkade gå förbi en butik som just hade fått en leverans av en mycket sällsynt och eftertraktad vara: ett badkar, som hon genast köpte, trots att hon redan hade ett hemma. Det extra badkaret blev i stället ett betalningsmedel för en annan lyxprodukt: en fast telefon. Tack vare sin lyckade affär kunde hon spara otaliga timmar som hon tidigare tillbringat sittandes i telefonkö på det lokala postkontoret i väntan på att bli kopplad till den hon ville prata med. Även om sådana minnen med åren blivit roliga anekdoter, är nog de flesta polacker i dag överens om att köer inte har något med rätt-

visa att göra. De förknippas med förnedring och statens förtryck av sina medborgare.

Det förvånar inte historikern Lars Trägårdh, som jag träffar på hans kontor på Ersta Sköndal Bräcke högskola där han forskar kring välfärdsstaten och det svenska samhällskontraktet.

– I Östeuropa var marknaden dysfunktionell under väldigt lång tid. Det har lett till helt andra beteendemönster och det är därför polacker i dag tycker att köandet är något irrationellt. Sverige är ett harmoniskt land, vi har inte haft några riktiga kriser på väldigt länge. Utomlands kallas vi ibland för "de dumma svenskarna" som passivt håller oss till reglerna.

Enligt Lars Trägårdh beror svenskarnas inställning till köer i grund och botten på deras tillit till samhället.

– I Sverige och Danmark tycker 60–70 procent av befolkningen att man kan lita på andra, medan motsvarande siffra i Polen bara är 10 procent. Svenskarna väntar tålmodigt eftersom de tror på att systemet är rättvist. Vi ser en moralisk logik i köandet, ett antagande att varje individ har samma värde och på samma sätt bidrar till att reglerna respekteras.

Denna inställning verkar ha

► Brädspelen "Kolejka".

fungerat väl genom åren. I Sveriges moderna historia hittar jag bara ett exempel på en politisk kampanj där ett parti gick till val med krav på att avskaffa köer. "Bort med kösamhället" var Folkpartiets slogan på valaffischer i kommunalvalet 1966 som syftade på de extremt långa bostadsköerna. Under en tv-debatt fick dåvarande statsminister Tage Erlander frågan vilket råd han skulle ge ett ungt par som vill gifta sig men inte har någon bostad. Han svarade att de helt enkelt fick ställa sig i bostadskön. Den genomsnittliga väntetiden för att få en lägenhet i Stockholm var då 10 år. Det slutade med att de regerande Socialdemokraterna tappade stöd och statsministern blev tvungen att ombyta regeringen. Situationen på bostadsmarknaden förbättrades något de följande åren i och med miljonprogrammet.

Naturligtvis lovar även dagens

► Enligt Lars Trägårdh beror svenskarnas inställning till köer i grund och botten på en tillit till samhället.

politiker bättre tillgång till bostäder (i dag tar det i genomsnitt drygt 14 år att få en hyresrätt i Stockholm) samt kortare väntetider inom sjukvården. Trots det får köer relativt litet uppmärksamhet i samhällsdebatten och frasen ”kösamhället” används främst som en avskräckande bild på en gammal företeelse. Något som vittnar om att köer fortfarande är ett reellt och växande problem är ett annat ord som den senaste tiden skapat stora rubriker, nämligen ”förtur”. Bättre villkor för vissa grupper, till exempel bostäder för nyanlända eller privata vårdförsäkringar, rubbar bilden av rättvisa och lika villkor för alla som är en grundbult i den svenska välfärden.

– Diskussion kring privilegiering börjar när det finns brist på en eftertraktad produkt eller tjänst, bekräftar Lars Trägårdh. Han varnar samtidigt för att dra alltför enkla slutsatser.

– Man har ett eget ansvar. En person väljer att spendera sina pengar på resor och dyra bilar, medan en annan pensionssparar och tecknar en privat sjukförsäkring. Problemet börjar när den som investerar i sin framtid går före en som inte har råd att

”Rättvisa går före effektivitet och snabb service. En kö skapar en annan.”

betala. *Dagens Nyheter* citerar en kvinna som tack vare en privat försäkring för flera hundra kronor i månaden slapp vänta på operation: ”Jag är tacksam men privata vårdförsäkringar är väldigt orättvist.”

Orden kö eller kösamhället förekommer inte heller i Elisabeth Åsbrinks bok *Orden som formade Sverige*, trots att både folkhemmet, Ikea och metoo finns med. I ett avsnitt om år 1990 hittar jag dock ordet ”äntligen”. ”Det ofta förekommande ordet tyder dels på att människorna längtar starkt, dels på att de har svårt att stå ut med sin längtan”,

skriver Åsbrink. Något hon inte nämner är att ordets nyvunna popularitet sammanföll med den begynnande ekonomiska krisen och nedskärningar i den svenska välfärden. När köerna växer, börjar svensken bli otålig.

För att undvika spänningar har Sverige blivit världsmästare på att rationalisera köer. År 1981 var Rune Sahlin, ägare till en restaurang i Mölndal, bland de första att införa köappar för att förbättra flödena i matsalen under lunchrusningen. Det dataföretag som Sahlin senare grundade är i dag en global ledare i tillverkning av avancerade kösystem med verksamhet i 120 länder. I takt med teknisk utveckling ersätts fysiska köer allt oftare med telefoni och internet. Först ut var bankerna, sedan tog andra efter, inte minst den statliga sektorn.

Jag minns när jag under några månader sommaren 2018 satt och svarade i telefon på en av Sveriges största myndigheters kundtjänst. Min uppgift var att hjälpa personer som ringde till en av myndighetens tre språklinjer: polska, engelska eller svenska. ”Kom ihåg att det inte är tillåtet att byta språk under samtalet”, fick jag höra på min första arbetsdag. ”Om du talar med en polack som ringde via den engelska språklinjen, men har svårt att uttrycka sig, ska du hänvisa personen till den polskspråkiga linjen i stället. Det vore orättvist om kunden fick hjälp på polska direkt av dig, det var ju bara en slump att personen råkade komma fram till just dig som kan språket”. Kundflödena styrs med hjälp av algoritmer och artificiell intelligens som tar hänsyn både till antalet köande i var och en av språklinjerna och tillgänglig personal med de olika språkkompetenserna. Rättvisa går före effektivitet och snabb service. En kö skapar en annan.

”Då har rationaliseringarna gått så långt att resultatet har blivit nya köer. Längre köer. Allt mer outhärdliga köer. [...] jag är ganska säker på att det här nya kösamhället också har en del problem. Det flyttar människor längre ifrån varandra, gör det svårare att klara det så kallade

► Man köade till allt i det kommunistiska Polen.

livspusslet och ökar stressen”, skriver svenska PEN-klubbens ordförande Jesper Bengtsson i en krönika. Det är svårt att inte hålla med honom. Bengtsson har även en viktig poäng i det han skriver om varför människor i det gamla östblocket valde kapitalismen och marknaden: ”För att köerna enligt idealmodellen inte ska finnas kvar i ett sånt samhälle. Där är det istället förstås att betala som avgör om du får en vara eller en tjänst.”

Efter 1989 ville polackerna kunna förverkliga något slags ”American Dream” eller skapa ”ett andra Japan”. Rättvisa bestod i att ha möjlighet att tjäna pengar och frihet att spendera dem. Att använda sig av privata alternativ är ingen kontroversiell fråga i dagens Polen. Enligt en undersökning från 2018 besökte 57 procent av polackerna privat sjukvård (hela 82 procent när det gäller tandvården). Inställningen präglas av en stor dos pragmatism: har man råd och vill ha bättre och snabbare service, väljer man ett privat alternativ och avlastar därmed det offentliga systemet som finns till för dem som inte kan eller vill betala. Ironiskt nog är det en svensk concern som äger Polens största privata sjukhus samt ett nätverk av mottagningar i hela landet. Trots det stora utbudet av privat sjukvård har Polen, likt Sverige, mycket långa vårdköer.

Den offentliga sjukvården anses ha lägre kvalitet, men ändå finns det en konsensus om att den ska finnas kvar. Att ha val är ett uttryck för rättvisa.

Medan kapitalistiska ”Monopol” ger en bild av marknadsekonomi, visar dess kommunistiska motsvarighet planekonomins mörka sidor. I en bilaga till spelet förklarar Andrzej Zawistowski, lärare på handelshögskolan i Warszawa, att den kroniska bristen på varor berodde på att makthavarna prioriterade ideologin framför samhällsnyttan.

– Mitt mål var att ”Kolejka” skulle ha en universell karaktär och lära genom lek, säger Karol Madaj. Han räknade inte med att spelet om det kommunistiska Polen skulle få ett sådant genomslag. I dag används det bland annat av universitetslärare i USA och av skolor i Sydkorea för att ge elever en bild av hur livet i Nordkorea ser ut. I Sverige skapades för några år sedan storsäljaren ”Terraforming Mars” som handlar om att befolka Mars. Det är kanske en lättare uppgift än att vänta på sin tur i en kö. Något spel om det svenska kösystemet finns inte ännu. Det är synd. Ett sådant spel skulle jag gärna spela för att lära mig något nytt. ■

► Daniel Zysk är polsk journalist, bosatt i Stockholm.

SEVÄRT

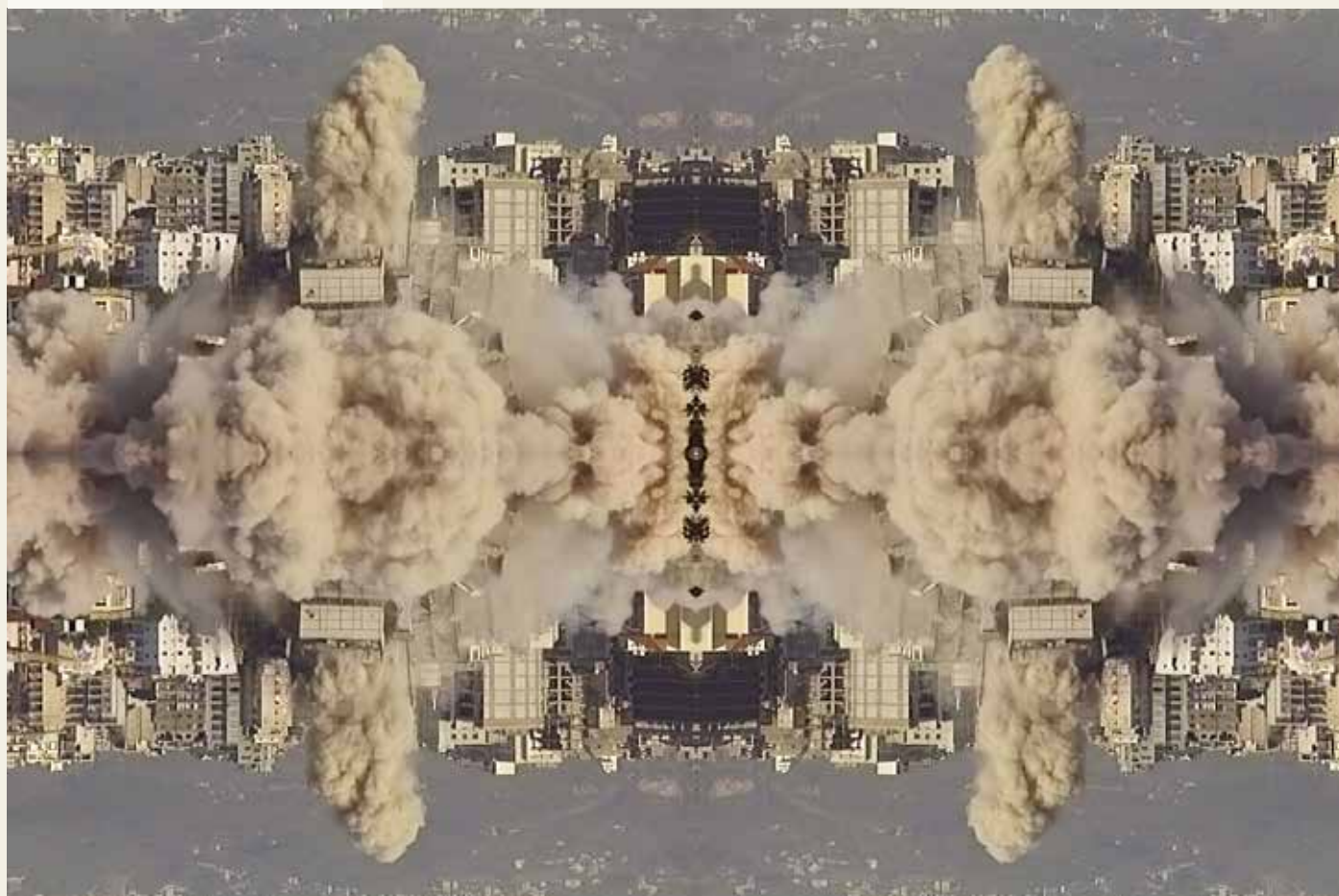
Respons tipsar om aktuella utställningar, installationer och upplevelser runt om i världen.

WALID RAAD

LET'S BE HONEST, THE WEATHER HELPED

Moderna Museet
Stockholm, 15.2 2020 – 10.5 2020
Curator: Fredrik Liew

► En presentation av Walid Raads (född 1967) konstnärskap – lekfullt, poetiskt och drabbande med avstamp i upplevelsen av att växa upp i en krigszon – Beirut under kriget 1975–1990 – och om hur våld påverkar människor och traditioner. Visuellt anslående är bland annat en väldig kaleidoskopisk videoinstallation, **Sweet Talk Commissions** (Solidere: 1994–1997), 2018, som skildrar demolering och återuppbyggnad av Beirut under 1990-talet.

RECENSIONER

ARTIKLAR & RECENSERADE TITLAR I DETTA NUMMER

Reportage 9
Rwanda har rest sig ur katastrofen
av Mats Benner

Analys 11
Varför vänstern har så svårt att se
antisemitism hos invandrargrupper
av Eli Göndör

Debatt 15
Normkritik och museer
Replikskifte mellan Cecilia Rodéhn
och Inga-Lill Aronsson/Urban Josefsson

Tema: Nyliberaliseringen

Drivkrafterna bakom nyliberalise-
ringen kom från många olika håll
Av Jenny Andersson 19

Intervju med Jessica Whyte
Den globala nyliberalismen bärs
upp av mänskliga rättigheter
Av Johannes Heuman 24

Konstarna & medier

Richard Pleijel
· Om Bibel 2000 och dess tillkomst
– Konsensus och konflikt i översättnings-
processen inom Bibelkommissionens
GT-enhet
· Att riva Babels torn – Viveka Heyman
som översättare av Gamla testamentet
Recensent Lars Kleberg 27

Björn Sundberg
”... så vill jag utstå livet”
– Anteckningar till de grekiska tragedierna
Recensent Hans-Roland Johnsson 30

Torsten Rönnerstrand
Kärleksinvider i litteraturen från
Bibeln till Millennium
Recensent Johanna Vernqvist 32

Politik & samhälle

Ivan Krastev och Stephen Holmes
Ljuset som försvann
– En vidräkning med imitationens epok
Recensent Håkan Lindgren 35

Joakim Ruist
Global migration
– Orsaker och konsekvenser
Recensent Björn Östbring 37

Peter Esaiasson
Förorten
– Ett samhällsvetenskapligt reportage
Recensent Håkan Boström 40

Martin Gelin & Erik Åsard
Hotet mot demokratin – Högerpopulismens
återkomst i Europa och USA
Recensent Siri Sylvan 42

Utblick

Avgränsningen mot höger-
extremistiskt språkbruk håller på
att luckras upp
Av Charlotta Seiler Brylla 44

Klassikern: Tacitus Annaler

Tröstlös pessimist, moralist
och sann manierist
Av Eric Cullhed 48

Historia

Anne Applebaum
Röd hungersnöd
– Stalins krig mot Ukraina
Recensent Lennart Samuelsson 52

Birgitta Almgren
Krossade illusioner – fallet Hermann
Kappner och nazistisk infiltration
i Sverige 1933–45
Recensent Anna-Lena Lodenius 55

Arlette Farge
Smaken av arkivet
Recensent Charlie Järpvall 57

Mats Ekdahl
Snöns historia
Recensent Gustaf Johansson 59

Lisbeth Håkansson Petré
Tisdagar med Toljterna
– Nätverkande kvinnor i sekelskiftets
Stockholm
Recensent Emma Hilborn 62

Naturvetenskap & teknik

Richard O. Prum
Skönhetens evolution
– Hur Darwins bortglömda teori om
det sexuella urvalet formar djurriket
– och oss
Recensent Patrik Lindenfors 64

Filosofi & psykologi

Michael Pollan
Psykedelisk renässans
– Den nya vetenskapen om med-
vetandet, döden, beroende, depression
och transcendens
Recensent Hanna Bornäs 66

Catherine Malabou
· Olyckans ontologi
· Vad ska vi göra med vår hjärna?
Recensent Carin Franzén 68

Sten Andersson
Vi två är ett – Jean-Paul Sartre,
Simone de Beauvoir och deras tid
Recensent Henrik Lundberg 70

Essä

Köandets spelregler
Av Daniel Zysk 72

ISBN 978-91-87175-48-0

OMSLAG: COLLAGE AV RESPONS: MANNEN I RUMMET (GETTY IMAGES), SKYLTT (SHUTTERSTOCK)